श्वेताम्बरपरंपरानुसारि-
श्रीमद्देवानन्दाचार्यविरचितं स्वोपज्ञटीकासमलङ्कृतं

समयसारप्रकरणम्

संपादनप्रेरकाः
आचार्य विजय मुक्तिवल्लभसूरिवराः

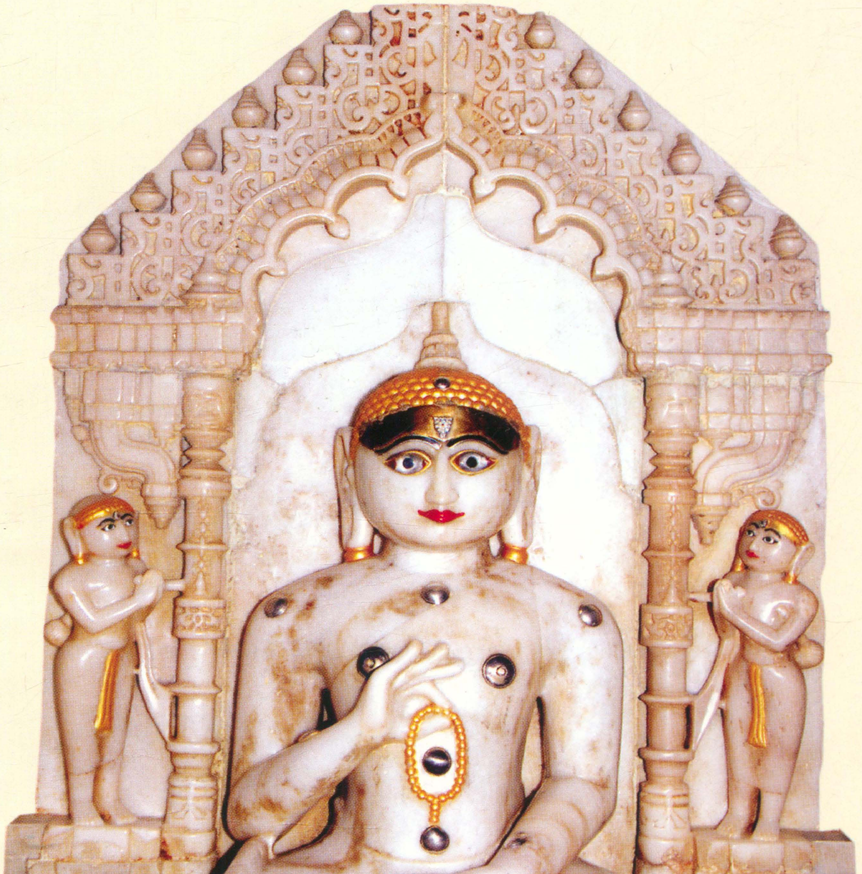

श्वेताम्बरपरंपरानुसारि-

श्रीमद्देवानन्दाचार्यविरचितं स्वोपज्ञटीकासमलङ्कृतं

॥ समयसारप्रकरणम् ॥

: आज्ञाप्रसादः :

सिद्धान्तदिवाकर-गीतार्थगच्छाधिपति-

आचार्यदेवश्रीमद्विजय जयघोषसूरीश्वराः

: संपादनप्रेरकाः :

आचार्य विजय मुक्तिवल्लभसूरिवराः

प्रकाशका :-

श्री जैन आत्मानन्द सभा

खारगेट, भावनगर

કૃતિ-સૌંદર્ય

નામ : સમયસાર   રચનાકાળ : માગસર સુદ-૧૩, ૧૪૬૯

કર્તા : શ્વેતાંબર પરંપરાને અનુસરનારા
પ.પૂ.આ.દેવાનંદસૂરીશ્વરજી મહારાજા

ટીકાકાર : સ્વોપજ્ઞ (પ.પૂ.આ.દેવાનંદસૂરીશ્વરજી મહારાજા)

વિષય : ૧૦ અધ્યાયમાં ફેલાયેલા જીવાદિ ૭ તત્ત્વો + સમ્યક્દર્શન[૩] + આરાધના-વિરાધના ફલ

શુભનિમિત્ત

સૂરિપ્રેમ-સ્વર્ગારોહણ અર્ધશતાબ્દી-ત્યાગ-બ્રહ્મવર્ષ નિમિત્તે
(વિ.સં. ૨૦૨૪ - વિ.સં. ૨૦૭૪)

પ્રથમ આવૃત્તિ :

આશીર્વાદ : પ.પૂ.ન્યાયામ્ભોનિધિ શ્રીમદ્વિજય આનંદસૂરીશ્વરજી મ.સા.
(આત્મારામજી મ.સા.)

સંપાદક : પૂ.મુનિરાજશ્રી ચતુરવિજયજી મ.સા.

પ્રકાશક : શ્રી જૈન આત્માનંદ સભા, ભાવનગર (પ્રતાકારે)

પ્રકાશન વર્ષ : વિ.સં. ૧૯૭૧, ઈ.સ. 1915

દ્વિતીય આવૃત્તિ :

પ્રકાશન વર્ષ : વિ.સં. ૨૦૭૪, ઈ.સ. 2018 (૧૦૩ વર્ષ બાદ)

મુદ્રક : કિરીટ ગ્રાફિક્સ, (M) ૯૮૯૮૪૯૦૦૯૧

મૂલ્ય : પઠન-પાઠન
(પ્રસ્તુત પ્રકાશન જ્ઞાનનિધિમાંથી થયું હોવાથી ગૃહસ્થોએ માલિકી કરવી નહિ.)

બૃહત્તપાગચ્છાન્તર્ગત સંવિગ્નશાખીય આદ્યાચાર્ય

ન્યાયામ્ભોનિધિ શ્રી ૧૦૦૮ શ્રી વિજયાનન્દસૂરિ

(પ્રસિદ્ધ નામ શ્રી આત્મારામજી મહારાજ)

જન્મ	: સંવત્ ૧૮૯૩, લહેરાગ્રામ (પંજાબ)
સ્થાનકવાસી દીક્ષા	: સંવત્ ૧૯૧૦, માલેરકોટલા (પંજાબ)
સંવિગ્ન દીક્ષા	: સંવત્ ૧૯૩૨, અમદાવાદ (ગુજરાત)
આચાર્યપદ	: સંવત્ ૧૯૪૩, (પાલીતાણા)
કાલધર્મ	: સંવત્ ૧૯૫૨, ગુજરાનવાલા (પંજાબ-પાકિસ્તાન)

સમાધિસ્થાન : ગુજરાનવાલા (પંજાબ-પાકિસ્તાન)

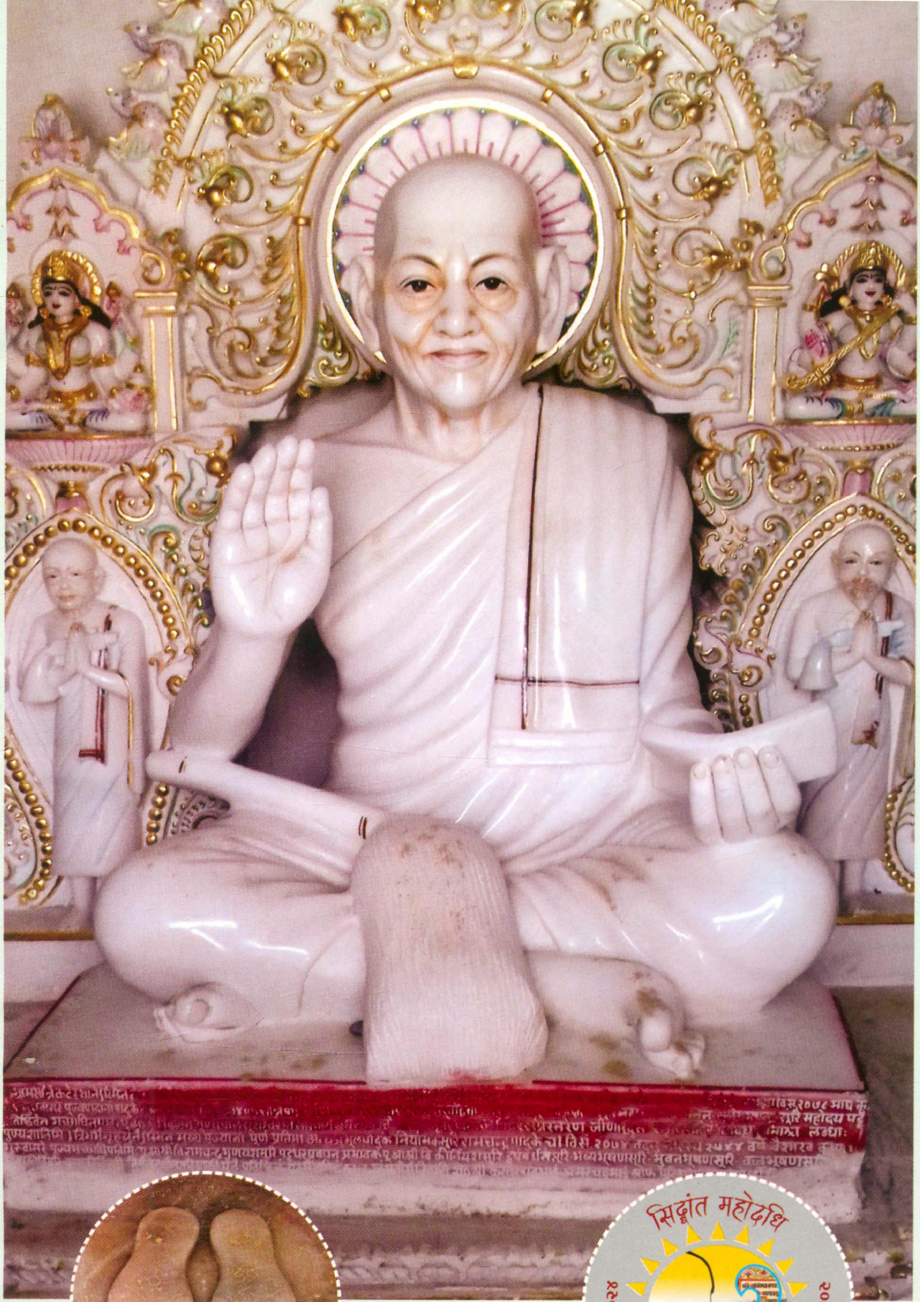

અગ્નિસંસ્કાર સ્થળ,
ખંભાત

સિદ્ધાંત મહોદધિ
સ્વર્ગારોહણ અર્ધશતાબ્દી વર્ષ

સુવિશાલ ગચ્છનિર્માતા, સચ્ચારિત્રચૂડામણિ, પૂજ્યપાદ આચાર્યદેવેશ

શ્રીમદ્વિજય પ્રેમસૂરીશ્વરજી મહારાજ

પરમ પૂજ્ય ગુરુદેવ શ્રી
ભુવનભાનુસૂરીશ્વરજી
સ્વર્ગારોહણ
25
૧૯૯૩ - ૨૦૧૮

ઉત્સવી પળો...

આ ગ્રંથના સૌંદર્યનો રસાસ્વાદ પ્રથમ આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનામાં સંપાદકશ્રીએ કરાવ્યો જ છે તેથી ગ્રંથ વિશે વધુ તો શું કહીએ ?

પણ પુનઃસંપાદન વખતે તેમાં લેવાયેલી કાળજીની વાત જણાવવી છે. પ્રતાકારે પૂર્વસંપાદનમાં તે વખતના પ્રાપ્ય સાધનો મુજબ ઘણું સુંદર મુદ્રણ છે છતાં ક્યાંક-ક્યાંક છદ્મસ્થતાવશાત્ રહી ગયેલી અશુદ્ધિઓ પણ દેખાય છે. **આચાર્યશ્રી કૈલાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર, કોબા** તરફથી પ્રાપ્ત હસ્તલિખિત પ્રતિઓમાંથી **પ્રત નં. ૫૫૯૫૬ સમયસાર સ્વોપજ્ઞટીકા (Page 41)** પાઠશુદ્ધિમાં જગ્યાએ જગ્યાએ ખૂબ ઉપયોગી રહી.

ગ્રંથકારશ્રી પૂ.આ.દેવાનંદસૂરિ મ.સા.ની તપાસ જૈન પરંપરાનો ઈતિહાસ (ત્રિપુટીબંધુ) અને જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઈતિહાસ પ્રશસ્તિમાં ઉલ્લેખિત ગુરુપરંપરાનુસાર કરી. પ્રવચનપરીક્ષાનાં ઉલ્લેખ મુજબ આ નામના સૂરિવરશ્રી ૧૩મા સૈકામાં થયેલા છે. પણ ગ્રંથ રચનાનો કાળ ૧૫મા સૈકાનો છે તેથી તે સૂરિવર આ ગ્રંથના રચયિતા નથી. બધી તપાસના અંતે તેઓશ્રીની ગુરુપરંપરા કે તેઓશ્રીની અન્ય કૃતિઓ વિશે જાણકારી મળી નથી.

ગ્રંથ શુદ્ધિ અર્થે યથાયોગ્ય ચીવટ રાખી છે તે છતાં સાંગોપાંગ શુદ્ધિનો દાવો છદ્મસ્થ વ્યક્તિ માટે અનુચિત છે. સુજ્ઞો અશુદ્ધિ અંગે ધ્યાન દોરે તેવી નમ્ર વિનંતી.

ત્રિકાલાબાધિત સિદ્ધાંત વિરુદ્ધ કે ગ્રંથકારશ્રીના આશય વિરુદ્ધ કાંઈ પ્રરુપાયુ હોય તો ક્ષમાયાચના.

સ્વાધ્યાય (સંપાદન)ની ઉત્સવી પળોથી જીવન ધન્ય બનતું રહે તેવી પરમને પ્રાર્થના સહ...

- સંપાદક

વૈ.સુ.૧૦

(પ્રભુવીર કૈવલ્ય પ્રાગટ્ય દિન)

૨૦૭૪, સાબરમતી-અ'વાદ

॥ अर्हम् ॥

॥ समयसारप्रकरणस्य प्रस्तावना ॥

एतस्मिन् खलु विशालेऽपि सङ्कटे सरसेऽपि नीरसे स्थिरेऽपि चले ससारेऽपि निस्सारे संयोगशालिन्यपि वियोगव्याकुले संसारपथे परिभ्रमतां प्राणभृतां विविधविपाकोन्मुखकर्ममहिम्ना अपरिसंख्येयाः प्रवृत्तयोऽनुभवमार्गमुपयान्ति। ताश्च प्रत्येकमशक्यज्ञाना असर्वविदा जनेनेति संक्षिप्य चतुर्धा धर्मार्थकाममोक्षविषयत्वेन विभाजिताः शास्त्रदृग्भिः। तत्र चिरार्जिततथाविधकर्मवासनाप्रेरिता एव प्राणिनः प्रारम्भमात्रसरसाय कष्टैकफलायावर्जनीयवैराय कामायानुपदिष्टा एव स्पृहयालवस्तत्साधनसम्पादनाय बद्धावेशा रात्रिंदिवं प्रयतमाना दृश्यन्ते। कामपुरुषार्थपरायणा अर्थप्राप्तिमन्तरेण न यथावत्कृतकृत्या इति तेषामर्थाय स्थावरजङ्गमात्मकायास्वभावभूतायापि प्रवृत्तिरनिवारितप्रसरैव। पौद्गलिकापौद्गलिकत्वेन द्विविधस्य धर्मस्य मध्ये दानादिरूपः पौद्गलिको धर्मो मुखनिक्षिप्तस्वादिष्टशर्कराकल्पत्वेन सुवर्णनिगडानुकारित्वेन च प्रलोभकमात्रत्वात् शाश्वतिकसुखप्रतिबन्धकत्वाच्चोच्चभूमिकामाश्रितवतामध्यात्मदृशां पारमार्थिकसुखतृषोपशमाय नालम्भूष्णुः, तदितरस्तु सर्वपुरुषार्थमूर्धाभिषिक्ते तुरीये मोक्ष एवान्तर्भवति। मोक्षस्तु स्वतन्त्रतायाः परा भूमिः, समस्तात्मशक्तिविकासस्य चरमं स्थानं, पुद्गलनिरपेक्षानवच्छिन्नसुखोर्मिणामतलस्पर्शस्सागरः कैश्चिदेव प्रातःस्मरणीयनामधेयैर्धन्यभागधेयैर्महामहिमभिः प्राप्यते। वास्तवी तत्प्रेप्सापि न दुर्भेदमोहनीयकर्मतथाविधलाघवमन्तरेति मोक्षरुचेर्महाप्रयत्नसाध्यत्वं निष्पन्नायाश्च महाप्रयत्नरक्ष्यत्वं विचारशीलानां बुद्धिगम्यमेव। ये च समुपजातमोक्षरुचयो विदितयथावत्तत्प्रतिबन्धकतदुपायमार्गास्ते स्वीयं स्पृहणीयं ज्ञानमन्येषु भव्याङ्गिषु संक्रमयितुं तत्तत्तत्त्वं चिख्यापयिषन्त्येव। श्रावणेन ख्यापितं तत्तत्त्वं केषुचिदेव तत्कालवर्तिषु पुरस्तादुपस्थितेषु कदाचिल्लब्धपदं स्यात्, वर्त्तमानभविष्यत्कालवर्त्तिनां सर्वेषामपि जिज्ञासूनां तु परितोषपोषाय ग्रन्थसन्दब्धमेव

प्रभवति, इति विचारभाजो वर्तमानशासनसूत्रधारमहावीरपदानुगाः कतिचिन्महर्षिमणयो यथा मोक्षोपायभूतसम्यग्दर्शनज्ञानचारित्ररूपरत्नत्रयनिरूपणेन स्वामसाधारणीं लोकहितैषितां प्रादुरकार्षुः, तथा श्रीमन्तस्तत्रभवन्तो देवानन्दाचार्या अपि प्रस्तुतायाः समयसाराभिधानायाः कृतेः सम्यक्प्रणयनेन लोकान् सुचिरमनुजगृहुः।

अस्याश्च मूलं गद्यसूत्रात्मकमतिविशदार्द्धमागधीभाषामयं च। अयं च विशेषो यस्याः कृतेरुपादेयतां पुष्णाति यदुतात्रेदानीं यावदुपलभ्यमानेषु केष्वपि प्राकारणिकग्रन्थेषु प्रायोऽदृष्टचरं गद्यात्मकमूलकत्वं वर्त्तते। मूलीयभाषाया अर्द्धमागधीत्वं ग्रन्थकारोक्त्या तल्लक्षणावेक्षणेन चेषन्निर्णयम्। मूलस्य सूत्रात्मकत्वेन सूत्राणां च सूचनमात्रकारित्वेनातिविशदत्वेऽपि प्रतिविषयं गम्भीरविशालाशयः शङ्कासमाधान—मतान्तरादिकं च सर्वैर्दुरवबोधं स्यादित्याकलय्य मूलकारैरेव संस्कृतभाषाभूषणभूता टीका निरमायि। टीकायाश्च भाषा सहृदयहृदयहारिणी प्रसन्ना च। लेखपद्धतिरपि प्राञ्जलत्वेन प्रशंसार्हा यान् कांश्चिदपि साहित्यबद्धप्रेम्णः सकृदवलोकनाय तून्मुखीकरिष्यत्येव।

एतस्मिंश्च हृदयनिधेये प्रकरणरत्ने दशाध्याया उपन्यासिसत । तत्र जीवतत्त्वस्वरूपप्ररूपकनाम्नि प्रथमेऽध्याये—मङ्गलसूचनपुरस्सरं मोक्षस्य पुरुषार्थान्तरेभ्यः प्राधान्यव्यवस्थापनम्, तदुपायत्वेन सम्यग्ज्ञानादिरत्नत्रयस्य निदर्शनम्, सम्यग्ज्ञानस्य लक्षणम्, तल्लक्षणकुक्षिप्रविष्टतत्त्वस्य सप्तधा विभज्य नामनिर्देशः, जीवस्य सिद्धसांसारित्वेन द्वैविध्यम्, सिद्धस्य लक्षणं भेदाश्च, संसारिण एकादिचतुर्दशान्ता यथासंभवं विविधकल्पनया भेदाः, तत्र गुणस्थानवर्तित्वेन चतुर्दशधाविभागप्रस्तावे टीकायां नातिसंक्षिप्तं हृदयहारि गुणस्थानस्वरूपनिरूपणम्, भवस्थित्यवगाहना—कायस्थिति—प्राण—पर्याप्ति—लेश्यादीनां दिग्दर्शनम्, गुणस्थानस्थितिप्ररूपणं च;

अजीवतत्त्वप्रतिपादके द्वितीये—अजीवविभागः, षण्णां द्रव्याणां सामान्यलक्षणम्, कालेन पुद्गलेन जीवेन च वर्जितानां पञ्चानां साधर्म्यम्, षण्णां द्रव्याणां विशिष्य लक्षणानि, विशिष्य पुद्गलस्वरूपम्, जीवान् प्रति

पौद्गलिकोपग्रहप्रदर्शनम्, षण्णामपि द्रव्याणां द्रव्यतः प्रदेशतश्च संख्यानमवगाहनायाः प्रमाणं च, अजीवप्रतिभेदोपदर्शनं च;

आस्रवतत्त्वनिरूपके तृतीये—आस्रवस्य लक्षणम्, तद्भेदानां संख्याय पृथक्पृथक् स्वस्वरूपदर्शनम्, ज्ञानावरणादितत्तत्कर्मनिश्रया विशेषेणास्रवाणां निरूपणम्, प्रतिगुणस्थानं बन्धमुद्दिश्य कर्मणां संख्यानं च;

बन्धतत्त्वप्रकाशके चतुर्थे—हेतुप्रदर्शनपुरस्सरं बन्धलक्षणम्, तद्भेदानां प्रकृत्यादीनां संख्याय प्रतिनियतस्वरूपप्रकटनम्, जीवोपादीयमानकर्मवर्गणास्कन्धस्वरूपनिदर्शनम्, गृहीतदलिकस्याष्टधाविभागोपपत्तिपूर्वकं जीवसंबन्धप्ररूपणम्, प्रकृत्यादीनां चतुर्णां बन्धानां प्रधानीभूतहेतुप्रख्यापनम्, स्पृष्टादिप्रकारान्तरैर्बन्धस्य चातुर्विध्योपक्षेपश्च;

संवरतत्त्वप्रपञ्चके पञ्चमे—संवरलक्षणम्, तद्भेदानां संख्योद्भावनम्, ईर्यासमित्यादीनां पृथक्पृथक् स्वरूपनिरूपणं च;

निर्जरातत्त्वप्रख्यापके षष्ठे—निर्जराया लक्षणम्, तस्याः सकामादिभेदद्वयोपदर्शनम्, तत्राकामायाश्चतसृषु गतिषु व्यक्त्या प्रकटनम्, सकामाया भेदोपदर्शनपूर्वकं स्वरूपशंसनं च;

मोक्षतत्त्वप्रबोधके सप्तमे—मोक्षलक्षणम्, कृत्स्नकर्मक्षयकारिणां देहत्यागेऽधोभूम्यादिगमनं कथं न ? इत्याशङ्कानिरसनम्, तेषामूर्ध्वगमने युक्त्युपदर्शनपुरस्सरं लोकान्तस्थायित्वकथनम्, अलोकागमने हेतूपदर्शनम्, मोक्षसुखस्य निरौपम्यादिदर्शनम्, सिद्धप्ररूपणाया भेदोद्भावनं च;

सम्यग्ज्ञानदर्शनावबोधकेऽष्टमे—अनन्तरोदिततत्त्वानां संख्यान्तरशंसनम्, तदवबोधे सम्यग्ज्ञानं भवतीति प्रदर्श्य तद्भेदोपपादनम्, तत्त्वश्रद्धानस्य सम्यग्दर्शनत्वम्, तस्य पुनः सम्यग्ज्ञानहेतुत्वम्, उत्पत्तिनिमित्तमपेक्ष्य द्वैविध्यमौपशमिकत्वादिना त्रैविध्यं च, तदीयानां भेदानां विशिष्य स्वरूपव्यावर्णनम्, प्रतिगति संभवद्भेदप्रादुर्भावनं च;

सम्यक्चारित्रस्वरूपाविर्भावके नवमे—चारित्रलक्षणम्, तद्द्वैविध्यम्, सर्वचारित्रस्य स्वरूपभेदादिविचारणम्, देशचारित्रलक्षणभेदादेरपि संदर्शनम्, यावद्यावत्कर्मस्थित्यवशेषे सम्यग्दर्शनदेशचारित्रादि प्राप्यते तत्प्रदर्शनं च;

आराधनाविराधनाफलव्यवस्थापके दशमे च—सम्यग्ज्ञानादि-त्रयस्य लोकख्यातां रत्नत्रयसंज्ञां निगद्य तत्सामस्त्येनैव मुक्त्यवाप्तेः सयुक्तिकं व्यवस्थापनम्, तद्व्यस्तत्वे चैकैकस्य फलवन्ध्यत्वमावेदयितुं रुच्ययुक्त्युपन्यासः तदाराधनाविराधनयोः फलस्य विस्पष्टीकरणम्, कर्त्तव्योपनिषदुपदर्शनपृष्ठभाविनिगमनं च, प्रत्यध्यायमावेदिता एते विषयाः प्राध्यान्येन विवेचिताः सन्ति। अवान्तरास्तु परेऽप्यनेके विषयाः रोचकपद्धत्या चर्चापथं प्रावेशयिषत ग्रन्थकृद्भिरिति संख्यावन्तः स्वयमेव परिसंख्यास्यन्ति।

सटीकैतद् ग्रन्थस्योपनिबन्धकाः किं नामधेयाः? कदेममार्यावर्त्तं स्वार्यवृत्त्या सार्थकयामासुः? इति जिज्ञासा प्रकरणतट्टीकाप्रान्तप्रवेशितप्रशस्तिपद्येषु—

"लोआण देवचंद व्व, हिया पउमप्पहा जिएसपया।
देवाणंदसमुन्नइहेऊ सययं सिवं दिन्तु॥१॥

श्रीपद्मप्रभगणधरपदद्वन्द्वराजहंस इमाम्।
देवानन्दो व्यतनुत, टीकां स्वोपज्ञसमयसारस्य॥२॥

निधिरसयुगशशि १४६९ संख्ये, वर्षे विक्रमनृपात्सहसि मासे।
शुक्ले त्रयोदशतिथौ, सौम्यदिनेऽपूरि टीकेयम्॥३॥"

इत्येतावत्पद्यदर्शनेन श्रीमत्पद्मप्रभसूरिशिष्याः श्रीमन्तो देवानन्दाचार्याः विक्रमार्कीयैकोनसप्तत्युत्तरचतुर्दशशतीतमे संवत्सरे ग्रन्थमिमं निर्मासिषुरिति निर्णयात्परिशाम्यति।

कं प्रदेशं? कां च जातिं? कौ च पितरौ? कं च गच्छं? स्वजन्मस्थित्यादिमहिम्ना पवित्रयां बभूवुरिति अद्यावधि क्वचिदपि तथाविधोल्लेखस्य दृष्टिपथमनवतीर्णत्वेन न निर्णेतुं प्रभवामः।

सत्स्वपि भूयस्सु विशकलितसमूहितभावेन प्रस्तुतविषयप्रतिपादकेषु ग्रन्थरत्नेषु नास्योपयोगिता लेशतोऽपि हीयते, यतोऽस्मिन् निबन्धमणौ लेश्या–सांव्यवहारिकाऽ–सांव्यवहारिकत्व–गुणस्थान–पुद्गलीयभेदप्रभेद–अल्पबहुत्व–अष्टविधवर्गणा–सदृष्टान्तशुभाशुभरसप्रदर्शनपूर्वक–चतुश्चतुर्विधबन्ध–परिषह–क्षायिकादिसम्यग्दर्शनभेदादिनां स्वरूपं संक्षिप्य परन्तु व्युत्पित्सूनामवश्यावधारणीयत्वेनाकरग्रन्थेभ्यः संगृह्यातिविशदतया प्रापञ्चि।

अस्य संसोधनावसरेऽणहिल्लपुरपत्तनसङ्घाधिकृतपुस्तककोशीयं प्रथमं शुद्धतरं जीर्णप्रायमेकोनचत्वारिंशत्पत्रकं प्रायो ग्रन्थकारहस्तलिखितप्रथमादर्शकल्पम्, द्वितीयं पुनः शुद्धं खण्डीभूतपत्रकं द्विचत्वारिंशद्दलम्, तृतीयं चाणहिल्लपुरपत्तनीयवाडीपार्श्वनाथमन्दिरस्थज्ञानकोशगतं शुद्धतमं सम्यगवस्थं पञ्चत्रिंशत्पत्रभागि पुस्तकमिति त्रीणि पुस्तकानि समुपालप्सत।

अस्य च मुद्रणे न्यायाम्भोनिधिप्रतिभाप्रतिकृतिश्रीमद्विजयानन्दसूरीश्वरप्रशिष्यश्रीहंसविजयपदकजरोलम्बायमानश्रीदोलतविजयोपदिष्टमांगरोलवास्तव्य विद्याप्रियोत्साहबलश्रीमालिज्ञातीयश्रेष्ठि–देवचन्द्रात्मजन्मना–मौक्तिकचन्द्रेण–परिपूर्णं मुद्राविषयं साहायकमकारि।

अस्य ग्रन्थस्य साद्यन्तपरिशोधनं महतायासेन विहितवतः श्रीमत्पूज्यपादशान्तमुद्रप्रवर्तककान्तिविजयशिष्यश्रीमदास्माकीनपुस्तकसंशोधनदत्तचित्तचतुरविजयमुनीन् कृतज्ञताप्रकाशनपुरस्सरं धन्यवादयामः, न च तेषां पुण्यं नाम कदाचिद्वयं स्मृतिपथादवतारयितुं शक्ष्यामः।

यद्यपि संशोधनं सावधानमकारि तथापि छद्मस्थभावसहजविस्मृतिदोषेण वर्णयोजकदोषेण वा क्वाप्यवशिष्यमाणाऽशुद्धिर्वाचयितृणां ध्यानगोचरीभवेत्तर्हि संशोध्य वाचनीयं सूचनीयं च, यतो द्वितीयस्यामावृत्तौ तद्दूषणं निराकर्त्तुं प्रयतेमहि इत्याशास्ते—

भावनगरस्था श्रीजैनआत्मानन्दसभा

આનંદની અભિવ્યક્તિ...

પ.પૂ.આત્મારામજી મ.સા.ના પુણ્યવંતા નામથી ઓળખાતી આ સંસ્થા છેલ્લા ૧૨૨ વર્ષથી શ્રુત-સેવાના કાર્યો કરે છે. સમ્યગ્જ્ઞાનની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓમાં પુસ્તક પ્રકાશન વિભાગ વેગવાન છે.

શ્રમણ પરિપત્ર-૧૧૧ (પૂ.આ.પ્રેમ-ભુવનભાનુસૂરિ સમુદાયનું શ્રમણ ભગવંતો માટેનું જ્ઞાનગોષ્ઠિ પરિપત્ર)માં સમયસાર ગ્રંથનો ઉલ્લેખ જોવા મળ્યો. ૧૦૩ વર્ષ પહેલા અમે જ પ્રકાશિત કરેલ ગ્રંથ અતિ જીર્ણ હતો. પ્રતની અવદશા જોઈને પ.પૂ.આ.મુક્તિવલ્લભસૂરિજીએ પુનઃ સંપાદન માટે નિર્દેશ કર્યો. તેમના માર્ગદર્શન + પ્રેરણાથી ગ્રંથ પૂર્ણતાને પામ્યો જે આપના કરકમલોમાં છે. શ્રુત-જીર્ણોદ્ધારનો લાભ મેળવીને ધન્યતા અનુભવીએ છીએ. પૂજ્યશ્રીને વિનંતી કે ફરી ફરી માર્ગદર્શન કરાવતા રહે.

વિશેષ આનંદની વાત એ છે કે ૧૦૩ વર્ષ બાદ અમારા દ્વારા જ આ ગ્રંથની બીજી આવૃત્તિ પ્રગટ થાય છે. આ એક વિરલ ઘટના છે. આ સાથે પૂ.મુનિરાજશ્રી કર્પૂરવિજયજી મ.સા.એ મૂળગ્રંથનો ભાવાનુવાદ કરેલ (૧૦૦ વર્ષ પહેલા) તે પણ પ્રકાશિત થાય છે.

આચાર્ય કૈલાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનભંડાર, કોબાનો સમયસારની હસ્તલિખિત પ્રતિ ઉપલબ્ધ કરાવવા બદલ હાર્દિક આભાર અને આંખ ઠરે તેવું સુંદર કાર્ય કરવા બદલ કિરીટ ગ્રાફિક્સને યાદ કરીને વિરમું છું.

દ.

હર્ષદ શાહ (મંત્રીશ્રી)

શ્રી જૈન આત્માનંદ સભા

ફા.સુ.૧૩,

દ્રાવિડ-વારિખિલ્લ મોક્ષગમન દિવસ

૨૦૭૪, ભાવનગર

સવંદન
સમર્પણ

કર્મસાહિત્યના પ્રકાંડ વિદ્વાન
પરમબ્રહ્મનિષ્ઠ ગુરુવર
સિદ્ધાન્તમહોદધિ
પ.પૂ.આચાર્યદેવ શ્રીમદ્વિજય
પ્રેમસૂરીશ્વરજી મહારાજા
તથા
'શિબિર' નામના
અકસીર પ્રયોગથી
જૈન સંઘની નવી પેઢીમાં શ્રદ્ધા અને
આચારના પ્રાણ પૂરનાર
ન્યાયવિશારદ વર્ધમાનતપોનિધિ
પ.પૂ.આચાર્યદેવ શ્રીમદ્વિજય
ભુવનભાનુસૂરીશ્વરજી મહારાજાના
પરમ પાવન
કરકમલમાં
સવંદન...
સમર્પણ...

॥अर्हम्॥

॥ श्रीमद्विजयानन्दसूरिसूरेभ्यो नमः ॥

श्रीमद्देवानन्दसूरिविरचितस्वोपज्ञटीकासमलङ्कृतं

समयसारप्रकरणम्

॥ पीठिका ॥

नत्वाऽर्हतः समस्तान्, मिथ्याज्ञानान्धतमसदिवसकरान्।
स्वोपज्ञसमयसारे, कुर्वे संक्षेपतष्टीकाम्॥१॥

तस्य चार्द्धमागधभाषानिबद्धस्यादौ षट् श्लोकाः, ततो गद्यावलीरूपं सूत्रम्, तत्राद्यः श्लोको यथा—

सव्वन्नू मोक्खमक्खंति, चउव्वग्गंमि उत्तमं।
सुहं जओ तिवग्गम्मि, दिट्ठमेगंतिअं न हु॥१॥

ननु शिष्टाः सर्वत्र शास्त्रारम्भे मङ्गलार्थमिष्टदेवतास्तवं प्रेक्षावतां प्रवृत्तये चाभिधेयसम्बन्धप्रयोजनान्युपन्यस्यन्ति, तत्किमितीह न तदुपन्यासः कृतः? उच्यते, कृत एव। तथाहि—सर्वज्ञा इति पदं भक्तिसम्भ्रमात्समस्तपदानामादावुपन्यस्तं देवतास्तवं व्यनक्ति। चतुर्वर्गे उत्तमं मोक्षमाख्यान्तीत्यनेन मोक्षशास्त्रलक्षणस्याभिधेयस्याक्षेपः। प्रयोजनसम्बन्धौ तु सामर्थ्यगम्यौ। तत्र कर्त्तुरनन्तरं

प्रयोजनं सततं चेतसः श्रीसर्वज्ञोक्ततत्त्वचिन्तनप्रवृत्तेर्धर्मध्यानावाप्तिः सत्त्वानुग्रहश्च । श्रोतुर्मोक्षोपायपरिज्ञानम् । परम्परं तु द्वयोरपि निःश्रेयसावाप्ति । सम्बन्धस्तूपायोपेयलक्षणो गुरुपर्वक्रमलक्षणो वा। तत्रेदं शास्त्रमुपायः, उपेयं सम्यगेतच्छास्त्रार्थपरिज्ञानं मुक्तिपदं चेति प्रथमः। द्वितीयस्तु ये श्रीवीरेण सर्वज्ञेन प्ररूपिता अर्थास्त एव परम्परागता इह निरूप्यन्त इत्येवंरूपः । अथाक्षरार्थोऽभिधीयते–'सर्वज्ञाः' प्रतिपूर्णज्ञानालोकितलोकालोका अर्हन्तो धर्मार्थकाममोक्षलक्षणे 'चतुर्वर्गे उत्तमं' प्रकृष्टं 'मोक्षं आख्यान्ति' वदन्ति, कुतः ? इत्याह– 'यतस्त्रिवर्गे' धर्मार्थकामस्वरूपे 'हु' निश्चितं 'एकान्तिकं सुखं न दृष्टं' नावलोकितं, प्रक्रमात्सर्वज्ञैः ॥१॥

अथैहिकामुष्मिकसुखसन्दोहसाधनाद्धर्मात्कथं नैकान्तिकं सुखम् ? इत्याशङ्क्याह—

धम्माउ हेमनिअलो–वमं जीवा समज्जिउं।
पुण्णकम्मं भवे ठंति, सुहाभासेण गव्विआ ॥२॥

'धर्म्माद्' दानादेः 'हेमनिगडोपमं पुण्यकर्म समर्ज्य' कोऽर्थः ? नरामरसुखसन्ततिदायित्वेन मोक्षगमनप्रतिबन्धकत्वात्सौवर्णनिबिडनिगडप्रतिमं सातवेद्यादिशुभकर्मसमूहं स्वीकृत्य 'जीवाः' प्राणिनो 'भवे' संसारे 'तिष्ठन्ति सुखाभासेन' विनश्वरेण वैषयिकेण सुखेन 'गर्विताः' सुखिनो वयमित्यहंयव[1] इत्यर्थः। बाह्यनिमित्तानपेक्षमनन्तं हि मोक्षे सुखं, तत्त्वतस्तदेव सुखम्। सांसारिकं तु विषयजन्यं सुखाभासमेव, प्रतिपातित्वाद्दुःखस्पृष्टत्वाच्च। यदि हि देवानामपीर्ष्याविषादलोभादिजन्यदुःखविमिश्रं सुखं मधुदिग्धकरालकरवालधारालेहनतुलामाश्रयति तर्हि किं वाच्यमन्येषाम् ? ॥२॥

इदानीमर्थस्य भोगादिसाधनत्वेन सुखलवदातृत्वेऽपि तदर्जनरक्षणव्यापार विसंस्थुलानामनर्थप्राप्तिः प्रकटैवेत्याह—

---

१. अहम् + युस्(वि)=अहंयु (अहंकारी) ॥

अत्थाउ पयडं चेव, वहबंघाइअं दुहं।
लहंता किर दीसंति, अज्जणे रक्खणेऽवि अ॥३॥

स्पष्टः॥३॥

साम्प्रतं कामस्याप्रशस्यत्वमेवेति प्रथयति—

लसंतसुहलेसस्स, पेरंतविरसस्स य।
कहं पसंसा कामस्स, जुत्ता दुग्गइहेउणो ?॥४॥

'लसत्सुखलेशस्य पर्यन्तविरसस्य च कामस्य प्रशंसा कथं युक्ता? दुर्गतिहेतोः' दुर्गतिकारणस्य॥४॥

इति त्रिवर्ग्गं निरस्य मोक्षस्यैव प्रशस्यतामाह—

तम्हाऽणंतसुहं खीण–समग्गदुहसंतइं।
मोक्खं चिअ पसंसंति, जरामरणवज्जिअं॥५॥

यस्मादेवं 'तस्मादनन्तसुखं क्षीणसमग्रदुःखसन्ततिं जरामरण-वर्जितं मोक्षमेव प्रशंसन्ति' बुधा इति गम्यते॥५॥

सम्प्रति तत्प्राप्त्युपायं प्रकटयन्नाह—

लहंति तं पुणो सम्म–न्नाणदिट्ठिचरित्तओ।
आराहिआउ काऊण, सव्वकम्मक्खयं जिआ॥६॥

'पुनः' शब्दो वाक्यभेदे 'सम्यग्ज्ञानदृष्टिचरित्रतः' इति समाहारैकत्वं, 'पञ्चम्यास्तस्'। सम्यगित्यस्य प्रत्येकं सम्बन्धः। मोहसंशयविपर्ययनिवृत्त्यर्थं ज्ञानस्य, मिथ्याप्रतिपत्तिनिवृत्त्यर्थं दर्शनस्य, अज्ञानपूर्वकाचरणनिवृत्त्यर्थं च चारित्रस्य सम्यगिति विशेषणम्। ततश्च सम्यग्ज्ञानात्सम्यग्दर्शनात्सम्यक्चारित्राच्च 'आराधितात्' विधिनाऽऽसेविताद्धेतोः 'सर्वकर्म्मक्षयं कृत्वा जीवाः तं' मोक्षं 'लभन्ते'॥६॥

तत्रादौ सम्यग्ज्ञानस्वरूपप्ररूपणाय सूत्रमाह—

तत्थ सव्वन्नुपरूविआणं जहट्ठियाणं तत्ताणं जे अवबोहे तं सम्मन्नाणंति भण्णइ।।

'तत्र' इति तेषु सम्यग्ज्ञानादिषु मध्ये सम्यग्ज्ञानं [1]प्ररूप्यते–सर्वज्ञ-प्ररूपितानां 'यथास्थितानां' नयप्रमाणप्रतिष्ठितस्वरूपाणां 'तत्त्वानां' जीवाजीवादिनां योऽवबोधस्तत्सम्यग्ज्ञानमिति भण्यते। इह च 'जे अवबोहे' इत्यत्रैकारः 'अत एत्सौ पुंसि मागध्याम्' (सि० ८-४-२८७) इति लक्षणेन ज्ञेयः। अर्द्धमागध-भाषाया अभिमतत्वेनैतावतो मागधीलक्षणस्यात्राद्दतत्वात्। एवमग्रेपि।।

अथ तत्त्वानि कानि? शिष्यप्रश्नमाशङ्क्य तन्नामान्याह—

तत्ताणि पुण सत्त पण्णत्ताणि। तंजहा–जीवा अजीवा आसवे बंधे संवरे निज्जरा मोक्खे अ।।

तत्त्वानि पुनः सप्त 'प्रज्ञप्तानि' प्ररूपितानि तीर्थकरगणधरैरिति गम्यते। अथवा प्राज्ञात्तीर्थकरादाप्तानि प्राप्तानि गणधरैरिति प्राज्ञाप्तानि । अथवा प्राज्ञैर्गणधरैस्तीर्थकरादात्तानि गृहीतानि प्राज्ञात्तानि। प्रज्ञया वा भव्यजन्तुभिराप्तानि प्राप्तानि प्रज्ञाप्तानि। न हि प्रज्ञाविकलैरिमानि प्राप्यन्त इति प्रतीतमेव। ह्रस्वत्वं तु सर्वत्र प्राकृतत्वात्। 'तद्यथा' इति तदुपन्यासार्थः। 'जीवाः' सुखदुःखोप-योगलक्षणाः। 'अजीवाः' तद्विपरीताः आस्रवत्यागच्छति कर्म्मानेनेति 'आस्रवः' शुभाशुभकर्मोपादानहेतुर्हिंसादिः। 'बन्धः' जीवकर्म्मणोरत्यन्तसंश्लेषः। संवरणं 'संवरः' गुप्त्यादिभिरास्रवनिरोधः। निर्जरणं 'निर्जरा' विपाकात्तपसो वा कर्म्मणां देशतः क्षपणा। 'मोक्षः' कृत्स्न-कर्म्मक्षयादात्मनः स्वात्मन्यवस्थानम्। चशब्दः समुच्चये। अथैतेषामेवं क्रमोपन्यासे को हेतुः? उच्यते, सर्वस्य फलस्यात्माधी-नत्वादादौ जीवग्रहणम् । तदुपकारार्थत्वात्तदनन्तरमजीवाभिधानम् । तदुभय-

---

१ ''निर्द्धार्यते'' इत्यपि।।

विषयत्वादनन्तरमास्रवोपादानम् । तत्पूर्वकत्वादनन्तरं बन्धग्रहणम् । संवृतस्य बन्धाभावात्तत्प्रत्यनीकताप्रतिपत्त्यर्थमन्तरं संवरवचनम्। संवरे सति निर्जरोपपत्तेस्तदन्तिके निर्जराग्रहणम्, अन्ते प्राप्यत्वान्मोक्षस्यान्ते वचनमिति। इह चास्रवबन्धौ मुख्यं संसारकारणमिति हेयौ । संवरनिर्जरे मुख्यं मोक्षकारणं, मोक्षस्तु मुख्यं साध्यमित्येतानि त्रीण्युपादेयानि। इत्येवं शिष्यस्य हेयोपादेयतापरिज्ञापनार्थं मध्यमप्रस्थानापेक्षया सप्तेत्युक्तम्। अन्यथा संक्षेपापेक्षया जीवाऽजीवयोरेवास्रवादीनामन्तर्भावः। विस्तरतस्तु तदुत्तरोत्तरभेदविवक्षायामानन्त्यम्। अथ कथं जीवाऽजीवयोरेवान्येषामन्तर्भावः ? उच्यते–आस्रवो मिथ्यादर्शनादिरूपः परिणामो जीवस्य, स चात्मानं पुद्गलांश्च मुक्त्वा कोऽन्यः ? बन्धस्तु शुभाशुभकर्म्मपुद्गलैर्जीवप्रदेशानामेव क्षीरनीरवह्न्ययःपिण्डवद्वाऽन्योऽन्यानुगमाभेदात्मकः संबन्धः, [1]पुद्गलानां चाऽजीवत्वं प्रतीतम्। संवरोऽप्यास्रवनिरोधलक्षणो देशसर्वभेदः आत्मनः परिणामो निवृत्तिरूपः । निर्ज्जरा तु कर्म्मपरिशाटो जीवकर्मणां यत्पार्थक्यमापादयति स्वशक्त्या । मोक्षोऽपि कृत्स्नकर्म्मविरहित आत्मैवेति। अन्यत्र तु बन्धान्तर्भाविपुण्यपापपृथग्विवक्षया नवापि पदार्था उच्यन्ते। तच्च पुरस्तात्–"एआणि सत्त तत्ताणि बंधंतब्भूआणं पुण्णपावाणं विभिन्नत्तविवक्खाए नवावि भण्णंति" इति सूत्र एव वक्ष्यति।

१ "पुद्गलाश्चाऽजीवा इति प्रतीतम्" इत्यपि पाठः ।।

।। अथ जीवतत्त्वं प्ररूप्यते ।।

अथ यथोद्देशं निर्देश इति जीवतत्त्वं प्रचिकटयिषुर्जीवान् विभजति—

तत्थ जीवा दुविहा। तंजहा–सिद्धा संसारिणो अ।।

स्पष्टम्। नवरं 'जीव प्राणधारणे' जीवन्ति जीविष्यन्ति जीवितवन्त इति जीवाः

"ज्ञानाद्या भावतः प्राणाः, द्रव्यतश्चेन्द्रियादयः।
जीवाः स्युर्द्धारणात्तेषां, सिद्धाः संसारिणोऽपि च।।१।।"

अथ प्रथमं सिद्धभेदानभिदधाति—

तत्थ सिद्धा अणंतनाणदंसणवीरिअसोक्खलक्खणएगसहावभावाओ एगविहावि अणंतरपच्छिमभवरूवोवाहिभेआओ पन्नरसविहा। तंजहा–तित्थसिद्धा १ अतित्थसिद्धा २ तित्थगरसिद्धा ३ अतित्थगरसिद्धा ४ सयंबुद्धसिद्धा ५ पत्तेअबुद्धसिद्धा ६ बुद्धबोहिअसिद्धा ७ इत्थिलिंगसिद्धा ८ पुरिसलिंगसिद्धा ९ नपुंसगलिंगसिद्धा १० सलिंगसिद्धा ११ अन्नलिंग सिद्धा १२ गिहिलिंगसिद्धा १३ एगसिद्धा १४ अणेगसिद्धा १५ य।।

तत्रेति सिद्ध[१]संसारिणोर्मध्ये सिद्धा व्याख्यायन्ते–सिध्यन्ति स्म कृतकृत्या अभवन्, सेधन्ति स्म वाऽगच्छन्नपुनरावृत्तया लोकाग्रमिति सिद्धाः। अथवा सितं बद्धं ध्मातं भस्मीकृतमष्टप्रकारं कर्म यैस्ते सिद्धाः 'पृषोदरादित्वाद्रूपसिद्धिः'।

---

१ "संसारिणां मध्ये सिद्धा निर्द्धार्यन्ते" इत्यपि पाठो दृश्यते ।।

ते च सर्वेऽप्यविशेषणानन्तज्ञानादिलक्षणैकस्वभावभावादेकविधा अपि अनन्तरो मुक्तिगतेः प्रागव्यवहितो यः पश्चिमो भवस्तद्रूपो य उपाधिभेदो विशेषण-प्रकारस्तस्मात्पञ्चदशविधाः। तद्यथा–तीर्थे चतुर्विधश्रमणसङ्घे उत्पन्ने सति ये सिद्धास्ते तीर्थसिद्धाः १। अतीर्थे तीर्थाऽभावे सुविध्यादितीर्थकृतां सप्तस्वन्तरेषु धर्मव्यवच्छेदे सति जातिस्मरणादिनाऽवाप्ताऽपवर्गमार्गाः सिद्धा अतीर्थसिद्धाः मरुदेवीप्रभृतयो वा, तदा तीर्थस्यानुत्पन्नत्वात् २। तीर्थकरसिद्धास्तीर्थकरत्वमनुभूय सिद्धाः ३। अतीर्थकरसिद्धाः सामान्य-केवलित्वे सति सिद्धाः ४। स्वयंबुद्धाः सन्तो ये सिद्धास्ते स्वयंबुद्धसिद्धाः ५ । प्रत्येकबुद्धाः सन्तो ये सिद्धास्ते प्रत्येकबुद्धसिद्धाः ६। स्वयंबुद्धप्रत्येकबुद्धयोश्च बोध्युपधिश्रुतलिङ्गकृतो विशेषः। स्वयंबुद्धा हि बाह्यप्रत्ययमन्तरेणैव जातिस्मरणादिना बुध्यन्ते। प्रत्येकबुद्धास्तु बाह्यप्रत्ययेन वृषभादिना, करकण्ड्वादिवत्। उपधिस्तु स्वयंबुद्धानां पात्रादिर्द्वादशधा। प्रत्येकबुद्धानां प्रावरणत्रयवर्जो नवविधः, जघन्ये च रजोहरणमुखपोतिकारूपः। स्वयंबुद्धानां पूर्वाधीतश्रुतं भवति वा न वा। प्रत्येकबुद्धानां तु नियमाद्भवत्येव, जघन्येनैकादशाङ्गानि उत्कृष्टतो भिन्नदशपूर्वाणि। लिङ्गप्रतिपत्तिस्तु स्वयंबुद्धानां यदि पूर्वाधीतश्रुतं नास्ति ततो गुरुसमीप एव, गच्छे च विहरन्ति। १अथास्ति ततो देवता लिङ्गं प्रयच्छति गुरुसमीपे वा प्रतिपद्यन्ते। यदि चैकाकिविहारयोग्यता इच्छा चास्ति, तत एकाकिन एव विहरन्ति, अन्यथा गच्छ एवासते। प्रत्येकबुद्धानां तु लिङ्गं देवतैव ददाति, अलिङ्गा वा भवन्ति । बुद्धा आचार्या अवगत-तत्त्वास्तैर्बोधिताः सन्तो ये सिद्धास्ते बुद्धबोधितसिद्धाः ७। एत एव प्रत्येक-बुद्धवर्जिताः केचित्स्त्रीलिङ्गसिद्धाः ८। केचित्पुल्लिङ्गसिद्धाः ९। केचित्तु तीर्थकृत्-प्रत्येकबुद्धवर्जिता नपुंसकलिङ्गसिद्धाः १०। स्वलिङ्गेन रजोहरणादिना द्रव्यलिङ्गेन सिद्धाः स्वलिङ्गसिद्धाः ११। अन्येषां परिव्राजकादीनां लिङ्गेन सिद्धा अन्यलिङ्ग-सिद्धाः। यदाऽन्यलिङ्गिनोऽपि भावतः सम्यक्त्वादिप्रतिपन्नाः केवलज्ञानमुत्पाद्य तत्कालं कालं कुर्वन्ति तदेव द्रष्टव्यम्। दीर्घायुष्कसद्भावे तु तेऽपि साधुलिङ्गमेव

---

१ "यद्यस्ति" इत्यपि॥

प्रतिपद्यन्ते १२। एवं गृहिलिङ्गसिद्धाः अपि मरुदेव्यादयः १३। एकैकस्मिन् समये एकैकसिद्धिगमनादेकसिद्धाः १४। एकस्मिन्समये द्व्यादीनामष्टोत्तर-शतपर्यन्तानां सेधनादनेकसिद्धाः १५। चशब्दः समुच्चये। तीर्थसिद्धाऽतीर्थ-सिद्धरूपभेदद्वये सर्वेषामन्तर्भावेऽपि पृथगभिधानं विशेषभेदपरिज्ञापनार्थम्।

साम्प्रतं संसारिणः प्ररूपयति—

संसारिणो पुण एगविहदुविहाइभेएहिं अणेगहा पण्णत्ता॥

स्पष्टम्।

अथैकविधादीनेव प्रकारान् क्रमेण व्याचष्टे—

तंजहा–एगविहा सव्वेसिंपि सामन्नेणं उवओग-लक्खण-भावाओ॥

उपयोगः साकारानाकारभेदाविवक्षया चैतन्यसामान्यं तल्लक्षणत्वात्सर्व-जीवानामेकविधा जीवा इति गम्यते।

दुविहा तसा थावरा य॥

त्रसनामकर्म्मोदयात् त्रसा द्वीन्द्रियादयः। स्थावरनामकर्मोदयात्स्थावरा एकेन्द्रियाः।

अहवा संववहारिआ असंववहारिआ य॥

अथवेति द्वैविध्यस्यैव प्रकारान्तरद्योतने।

एतदेव स्पष्टयन्नाह—

तत्थ जे अणाइकालाओ आरब्भ सुहुमनिगोएसुं चिअ चिठंति न कयाइ तसाइभावं पत्ता ते असंववहारिआ॥ जे पुण सुहुमनिगोएहिंतो निग्गया सेसजीवेसु उप्पन्ना ते संववहारिआ। ते अ पुणोऽवि सुहुमनिगोअत्तं पत्ता वि संववहारिअ च्चिअ भण्णंति॥

इदमत्र हृदयम्—सर्वसंसारिणां प्रथममनादिकालादारभ्य सूक्ष्मनिगोदेष्वेवावस्थानं, तेभ्यश्च निर्गताः शेषजीवेषूत्पन्नाः पृथिव्यादिविविधव्यवहारयोगात्सांव्यवहारिकाः। ते च यद्यपि कदाचिद्भूयोऽपि तेष्वेव निगोदेषु गच्छन्ति, परं तत्रापि सांव्यवहारिका एव व्यवहारे पतितत्वात्। ये तु न कदाचित्तेभ्यो निर्गताः—

"अत्थि अणंता जीवा, जेहिं न पत्तो तसाइपरिणामो।
तेऽवि अणंताणंता, निओअवासं अणुहवन्ति॥१॥[1]"

इति वचनात्तत्रैवोत्पत्तिव्ययभाजस्ते तथाविधव्यवहारातीतत्वादसांव्यवहारिकाः। इह च जीवानां द्वैविध्यं संज्ञ्यसंज्ञिभव्याभव्याहारकानाहारकादिभिः प्रकारान्तरैरपि यथासंभवं वाच्यम्।

तिविहा थीपुंनपुंसगवेअभेएणं॥

तत्र देवा असंख्येयवर्षायुर्मनुष्यतिर्यञ्चश्च स्त्रीपुंसवेदाः । संख्येयवर्षायुर्गर्भजमनुष्यतिर्यञ्चस्त्रिवेदाः । शेषाः सर्वेऽप्येकेन्द्रियाद्या असंज्ञिपञ्चेन्द्रियावसाना नारकाश्च नपुंसकवेदा इति वेदत्रयभेदेन त्रिविधा जीवाः ।

संजयअसंजयसंजयासंजयभेएण वा॥

-वाशब्दः प्रकारान्तरार्थः, संयताः सम्यक्सावद्ययोगेभ्य उपरताः प्रमत्तादिगुणस्थानकवर्त्तिनः। असंयताः संयमरहिता मिथ्यादृशः सास्वादना मिश्रा अविरतसम्यग्दृष्टयश्च। संयतासंयताः देशविरताः। ततो द्वन्द्वसमासे संयतासंयतसंयतासंयतास्तैर्हेतुभिर्यो भेदो विशेषस्तेन।

भव्वाभव्वजाइभव्वविगप्पेण वा॥

वाशब्दः [2]प्राग्वत्। भव्याभव्यजातिभव्यैः कृत्वा यो विकल्पो भेदस्तेन।

एतदेव व्यनक्ति—

---

१ (द्रव्यलोकप्रकाशः ४-६७) । २ इतः परम् "विकल्पशब्दो भेदार्थः। एतदेव व्यनक्ति" इति दृश्यते पुस्तकान्तरे एतादृगेव पाठः॥

तत्थ भव्वा सिद्धिगइजोग्गा, इअरे अभव्वा, जाइ भव्वा पुण ते जे जाईए भव्वा न उण कयावि सिज्झिहिंति। भणिअं च-

"सामग्गिअभावाओ, ववहारिअरासिअप्पवेसाओ।
भव्वावि ते अणंता, जे सिद्धिसुहं न पावंति॥१॥"

दूरेऽदूरे वा मुक्तिपर्यायेण भविष्यन्तीति भव्याः। तद्विपरीता अभव्याः। जातिभव्याः पुनस्ते ये जात्या भव्या न पुनः कदाचित्सेत्स्यन्ति। भणितं चेति पूर्वर्षिप्रणीतगाथोपन्यासार्थम् । गाथार्थश्च स्पष्ट एव । इह च सम्यग्दृष्टि-मिथ्यादृष्टिसम्यग्मिथ्यादृष्ट्यादिभिर्विध्यन्तरैरपि यथागमं त्रैविध्यं भावनीयम्। एवं चातुर्विध्यादिष्वपि विध्यन्तरता यथासंभवं वाच्या।

चउव्विहा नारयाइगइचउक्कभावाओ॥

नारकादिगतिनामकर्मोदयान्नारकास्तिर्यञ्चो मनुष्या देवाश्चेति चतुर्विधा जीवाः। स्त्रीपुंनपुंसकवेदा अवेदाश्चेति वा चातुर्विध्यम्। तत्रावेदा वेदस्योपशमितत्वात् क्षपितत्वाद्वाऽनिवृत्तिबादरादयो ग्राह्याः।

पंचविहा इगदुतिचउपंचिंदिअत्तेणं॥

एकेन्द्रियादित्वेन पञ्चविधाः प्रतीता एव।

छव्विहा पुढवीआउतेउवाउवणप्फइतसकायकप्पणाए॥

स्पष्टम्।

सत्तविहा जहा—किण्हाइछल्लेसापरिणया अजोगिकेवलित्ते अलेसा य॥

लिश्यते श्लिष्यते कर्म्मणा सह जीवो यकाभिस्ता लेश्याः। कृष्णनील-कापोततेजःपद्मशुक्लवर्णद्रव्यसाहाय्याज्जीवस्याशुभाः शुभाश्च परिणामविशेषाः। उक्तं च—

"कृष्णादिद्रव्यसाचिव्यात्, परिणामो य आत्मनः।
स्फटिकस्येव तत्रायं, लेश्याशब्दः प्रयुज्यते॥१॥"[1]

कृष्णादिद्रव्याणि तु सकलकर्म्मप्रकृतिनिस्यन्दभूतानि। तासां तु स्वरूपम्–

"मूलं १ साह २ पसाहा ३, गुच्छ ४ फले ५ पडिअजम्बु ६ भक्खणया।
सव्वं १ माणुस २ पुरिसे ३, साउह ५ झुज्झन्त ५ धणहरणा ६॥१॥"

इति गाथोक्तदृष्टान्तद्वयाद्भावनीयम्। ततश्च कृष्णलेश्यापरिणता नीललेश्यापरिणता इत्याद्यभिलापेन षड् भेदाः। अयोगिकेवलित्वे लेश्यातीता इति सप्तमो भेदः।

अट्ठविहा जहा–अंडया १ पोअया २ जराउआ ३ रसया ४ संसेइमा ५ संमुच्छिमा ६ उब्भिआ ७ उववाइआ ८ य॥

अण्डाज्जाता अण्डजाः पक्षिगृहकोकिलामत्स्यसर्पादयः। पोतो जरायुरहितो गर्भः पोतरूपा जायन्ते पोतजा हस्तिश्वाविच्छशशारिकादयः। जरायौ गर्भवेष्टने जातास्तद्वेष्टिता इत्यर्थो जरायुजा मनुष्यगोमहिष्यादयः। रसाज्जाता रसजा मद्यतक्रारनालादिभवाः कीटाः। संस्वेदाज्जाताः संस्वेदजा मत्कुणयूकाद्याः। संमूर्च्छनं संमूर्च्छस्तेन निर्वृत्ताः सम्मूर्च्छिमाः शलभपिपीलिकामक्षिकाशालूरादयः। उद्भेदाद्भूमिभेदाज्जाता उद्भेदजाः पतङ्गखञ्जरीटादयः। उपपाते देवशयनीयादौ भवा औपपातिका देवा नारकाश्चेति। देवनरतिर्यग्नारकाणां पर्याप्तापर्याप्तत्वेनाप्यष्टविधा जीवा वाच्याः।

नवविहा जहा–पुढवी १ आउ २ तेउ ३ वाउ ४ वणस्सई ५ बितिचउपंचिंदिआ ९ य॥

सुबोधम्।

एए च्चिअं पंचिंदिआणं सन्निअसन्निभेअचिंताए दसविहा॥

---

१ (द्रव्यलोकप्रकाशः ३-२८४)॥

एत एव पूर्वोक्ता नव पञ्चेन्द्रियाणां संज्ञ्यसंज्ञिभेदचिन्तायां दशविधाः। तथाहि–पृथिव्यप्तेजोवायुवनस्पतयो द्वित्रिचतुरिन्द्रियाः संज्ञ्यसंज्ञित्वेन द्विविधाः पञ्चेन्द्रियाश्च।

एक्कारसहा जहा–सुहुमबायरत्तेणं दुभेआ एगिंदिआ २ बिति-चउरिंदिआ ५ जलथलनहयरभेआ पंचिंदिअतिरिआ ८ मणुआ ९ देवा १० नारया ११ य॥

सूक्ष्मा बादराश्चेति द्विविधा एकेन्द्रियाः, द्वित्रिचतुरिन्द्रिया निर्विशेषणा एव त्रयः, जलचरस्थलचरनभश्चरभेदास्त्रिविधाः पञ्चेन्द्रियतिर्यञ्चः, तत्र जलचरा मत्स्याद्याः, स्थलचरा गवाद्याः, नभश्चरा गृध्राद्याः मनुजा देवा नारकाश्च।

बारसविहा पुण पुव्वदंसिआणं छक्कायाणं पज्जत्तापज्जत्तेणं॥

षट्कायाः पृथिव्यप्तेजोवायुवनस्पतित्रसलक्षणाः, तेषां पर्याप्तापर्याप्तत्वेन द्वादशविधा जीवाः। तत्र–

"आहारसरिरिंदिअ–पज्जत्ती आणपाणभासमणे।
चतारि पंच छप्पिय, एगिंदियविगलसन्नीणं॥१॥"

इति गाथोक्तस्वस्वयोग्यपर्याप्तिभिः परिपूर्णाः पर्याप्ताः इतरेऽपर्याप्ताः।

तेरसविहा जहा–एगे सुहुमनिगोअरूवे असंववहारिए भेए बारस-संववहारिआ य। ते अ इमे-पुढवीआउतेउवाउनिगोआ सुहुमबायरत्तेणं दुदुभेआ पत्तेयवणप्फई तसा य॥

इयमत्र भावना–सांव्यवहारिकाऽसांव्यवहारिकत्वेन जीवानां द्वैविध्यं प्राग्दर्शितम्। तत्रासांव्यवहारिको राशिरेक एव सूक्ष्मनिगोदानामेवासांव्यवहारिकत्वात्। सांव्यवहारिकभेदास्तु द्वादश, ते चेमे–पृथिव्यादयः पञ्च सूक्ष्मबादरतया द्विद्विभेदाः, प्रत्येकवनस्पतयस्त्रसाश्च।

चउद्दसविहा जहा—सुहुमबायरा एगिंदिआ २ बितिचउरिंदिआ ५ असन्निसन्निभेआ पंचिंदिआ ७ एए सत्तवि पज्जत्ता अपज्जत्ता य॥

स्पष्टम्। इह चतुर्दशविधत्वमन्यथापि बोद्धव्यम्। यथा-पृथ्व्यप्तेजोवायु-वनस्पतीनां प्रत्येकं सूक्ष्मबादरत्वाद्दशधा स्थावराः, द्विन्द्रियादित्वेन चतुर्द्धा त्रसाश्च। यद्वा पृथ्व्यप्तेजोवायुवनस्पतयो, द्वित्रिचतुरिन्द्रियाः, जलस्थलखचारित्वेन त्रेधा तिर्यञ्चः सुरा नरा [1]नारकाश्चेति।

गुणस्थानभेदेन चतुर्दशविधत्वं सूत्रेणैवाह—

अहवा मिच्छद्दिट्ठी १ सासायणसम्मद्दिट्ठी २ सम्मामिच्छद्दिट्ठी ३ अविरयसम्मद्दिट्ठी ४ देसविरए ५ पमत्तसंजए ६ अपमत्तसंजए ७ निअट्टिबायरसंपराए ८ अनिअट्टिबायरसंपराए ९ सुहुमसंपराए १० उवसंतकसायवीअरायछउमत्थे ११ खीणकसायवीअरायछउमत्थे १२ सजोगिकेवली १३ अजोगिकेवली अत्ति १४ चउद्दस-गुणट्ठाणवट्टित्तेणं चउद्दसहा जीवा॥

अथवा शब्दो युक्त्यन्तरद्योतने मिथ्या विपर्यस्ता दृष्टिरर्हत्प्रणीततत्त्व-प्रतिपत्तिर्यस्य स मिथ्यादृष्टिः १। आयमौपशमिकसम्यक्त्वलाभलक्षणं सादयत्य-पनयतीति नैरुक्ते यशब्दलोपे आसादनमनन्तानुबन्धिकषायवेदनं तेन सह वर्त्तत इति सासादनः। अथवा सह सम्यक्त्वलक्षणरसास्वादनेन वर्त्तत इति सास्वादनः स चासौ सम्यग्दृष्टिश्च सासादनसम्यग्दृष्टिः सास्वादनसम्यग्दृष्टिर्वा। अयं हि तदा भवति, यदाऽन्तरकरणं कृत्वा प्राप्तौपशमिकसम्यक्त्वः कश्चिदान्तर्मुहूर्त्तिक्या-मुपशान्ताद्धायां जघन्येन समयशेषायामुत्कृष्टतः षडावलिकाशेषायामनन्तानु-बन्धिकषायोदयं प्राप्य मिथ्यात्वाभिमुखः सम्यक्त्वमुद्वमंस्तद्रसमास्वादयति। उपशमश्रेणिप्रतिपतितो वा कश्चित्सासादनत्वं यातीति कार्मग्रन्थिकमतम्।

---

१ "श्चेत्यादि" इत्यपि॥

सिद्धान्तमते तु श्रेणेः समाप्तौ प्रतिपतितः प्रमत्तगुणस्थानेऽप्रमत्तगुणस्थाने वा तिष्ठति। कालगतस्तु देवेष्वविरतो भवति, सासादनोत्तरकालं चावश्यं मिथ्यात्वं गच्छति २। सम्यक् च मिथ्या च दृष्टिर्यस्य स सम्यग्मिथ्यादृष्टिः, स चैवं भवति–इह जीवोऽन्तरकरणलब्धौपशमिकसम्यक्त्वेन मिथ्यात्वमोहनीयं कर्म्म शोधयित्वा शुद्धार्द्धविशुद्धाऽविशुद्धरूपपुञ्जत्रयत्वेन स्थापयति, तन्मध्याच्च यदार्द्ध-विशुद्धपुञ्जोदयस्तदा जिनोक्ततत्त्वेषु रागद्वेषाभावात्सम्यग्मिथ्यादृष्टित्वमान्तर्मौहूर्त्तिकं लभते, परतश्चावश्यं सम्यक्त्वं मिथ्यात्वं वा गच्छति ३। अविरतोऽप्रत्याख्याना-वरणकषायोदयादल्पामपि विरतिमप्रतिपन्नः स चासौ सम्यग्दृष्टिश्च अविरत-सम्यग्दृष्टिः, स चौपशमिकसम्यग्दृष्टिः क्षायोपशमिकसम्यग्दृष्टिः क्षायिक-सम्यगृदृष्टिर्वा ४। देशात् स्थूलसङ्कल्पजप्राणातिपातादिकान्निवृत्तो देशविरतः, सर्वविरतस्तु प्रत्याख्यानावरणकषायोदयान्नास्ति ५। संज्वलनकषायनिद्राद्यन्यतम-प्रमादवान् प्रमत्तः, सर्वसावद्ययोगेभ्यः सम्यगुपरतः संयतः प्रमत्तश्चासौ संयतश्च प्रमत्तसंयतः ६। निद्रादिप्रमादरहितोऽप्रमतः, स चासौ संयतश्चाऽप्रमत्तसंयतः ७। निवर्त्तनं निवृत्तिः। अस्मिन्गुणस्थानेऽन्तर्मुहूर्त्तप्रमाणे नानाजीवानाश्रित्यासंख्येय-लोकाकाशप्रदेशप्रमाणानां प्रतिसमयं यथोत्तरमधिकानामध्यवसायस्थानानां प्राप्यमाणत्वाद्युगपत्प्रविष्टानां जीवानामन्योन्यमध्यवसायस्थानस्य व्यावृत्तिर्नानात्व-मितियावत्, तद्योगात्स्थूरकषायवेदनाच्च निवृत्तिबादरसम्परायः। एतद्गुणस्थानवर्त्ती चापूर्वाणां स्थितिघातरसघातगुणश्रेणिगुणसंक्रमस्थितिबन्धानां पञ्चानां पदार्थानां निर्वर्त्तनादपूर्वकरणोऽप्युच्यते। क्षपक उपशमकश्चेत्ययं द्विधा। क्षपणोपशम-नार्हत्वाच्चैवमुच्यते, राज्यार्हकुमारराजवत्, न पुनरसौ क्षपयत्युपशमयति वा ८। न विद्यते निवृत्तिः पूर्वोक्तस्वरूपाऽस्येत्यनिवृत्तिः। अस्मिन्गुणस्थानेऽन्तर्मुहूर्त्तप्रमाणे प्रतिसमयमेकैकस्यैवाध्यवसायस्थानस्य प्राप्यमाणात्वाद्युगपत्प्रविष्टा बहवोऽपि तदेवाध्यवसायस्थानमनुवर्त्तन्त इत्याशयः। अनिवृत्तिश्चासौ बादरसम्परायश्चा-निवृत्तिबादरसम्परायः, क्षपकोपशमकतया द्वैविध्यमस्य ९। सूक्ष्मः किट्टीकृतो लोभाख्यः सम्परायो यस्य स सूक्ष्मसम्परायः, सोऽपि क्षपक उपशमकश्च १०।

भस्मच्छन्नाग्निवदुपशान्ताः कषाया यस्य स उपशान्त-कषायोऽत एव वीतरागः स चासौ छद्मस्थश्च ज्ञानावरणीयादिघातिकर्मोदयवानुपशान्तकषायवीतरागच्छद्मस्थः ११। एवं सर्वथाप्यभावप्राप्तकषायः क्षीणकषायवीतरागच्छद्मस्थः १२। योगो व्यापारः, उक्तं च—'कायवाङ्मनःकर्म्म योगः'' सह योगेन वर्त्तन्ते ये ते सयोगा मनोवाक्कायाः, ते यस्य विद्यन्ते स सयोगी, स चासौ केवली च केवलज्ञानदर्शनवान् सयोगिकेवली १३। योगः पूर्वोक्तोऽस्यास्तीति योगी न योगी अयोगी स चासौ केवली चायोगिकेवली १४। चशब्दः समुच्चये इत्युक्तप्रकारेण चतुर्दशगुणस्थानवर्त्तित्वेन चतुर्दशधा जीवाः। ननु गुणस्थानशब्दस्य कोऽर्थः ? उच्यते, गुणा ज्ञानदर्शनचारित्ररूपा जीवस्वभावविशेषाः तिष्ठन्ति गुणा अस्मिन्निति स्थानं, गुणानां स्थानं गुणस्थानम्, ज्ञानादिगुणानामेव शुद्ध्यशुद्धिप्रकर्षापकर्षकृतः स्वरूपभेदः। कथं तर्हि मिथ्यादृष्टेर्गुणस्थानता ? उच्यते, कस्याश्चिन्मनुष्यपश्वादिप्रतिपत्तेरवितथत्वात्, न चैवं तदपेक्षया सम्यग्दृष्टित्वस्यापि प्रसङ्गः। यतः कृत्स्नमपि प्रवचनार्थमभिरोचयमानस्तद्गतैकाक्षरारोचनेऽपि मिथ्यादृष्टिरेव, भगवति सर्वज्ञे प्रत्ययनाशात्। निगोदावस्थायां तु चैतन्यमात्रगुणभावाद्गुणस्थानतेति।

एवमेकद्व्यादीनाचतुर्दशभ्यो निरन्तरं जीवभेदानभिधाय संक्षिपन्नाह—

एवं बुद्धिमंतेहिं सिद्धान्ताणुसारेण अणेगहा जीवभेआ परूविअव्वा॥

स्पष्टम्। प्ररूपणा पुनरेवम्–एकद्वित्रिचतुष्पञ्चेन्द्रियाणां भव्याभव्यजातिभव्यत्वभेदैः पञ्चदशविधा जीवाः। अण्डजादीनामष्टानां पर्याप्तापर्याप्तत्वेन षोडशविधाः, इत्यादि यथागममुन्नेयम् । प्रसिद्धत्वाद्द्वात्रिंशद्विधा उच्यन्ते, तत्संग्राहिका चेयं पूर्वर्षिप्रणीता गाथा–

> ''पुढविदगअगणिमारुअ–वणसइणंता पणिंदिआ चउहा।
> वणपत्तेआ विगला, दुविहा सव्वेवि बत्तीसं॥१॥''

पृथिव्युदकाग्निमारुतसाधारणवनस्पतयः सूक्ष्मबादरपर्याप्तापर्याप्तत्वेन । पञ्चेन्द्रियास्तु संज्ञ्यसंज्ञिपर्याप्तापर्यात्पत्वेन प्रत्येकं चतुर्विधाः, प्रत्येकवनस्पति-द्वित्रिचतुरिन्द्रियाः पर्याप्तापर्याप्तत्वेन द्विभेदाः, सर्वे द्वात्रिंशत्।

अथैतेषां जीवानां भवस्थितिप्रभृतिकं किञ्चिदाह—

अह एएसिं जीवाणं संखेवेणं भवट्ठिई परूविज्जइ। तंजहा–पुढवीए बावीस-वाससहस्साइं ठिई पण्णत्ता, जलस्स सत्तवाससहस्सा, अगणिस्स तिण्णि दिणाणि, वाउस्स पत्तेअवणस्सइणो अ तिण्णि दस -य वाससहस्साइं॥

भवे नारकादिजन्मनि तिष्ठन्ति जन्तवो यया कर्मपरिणत्या सा भवस्थितिरायुरित्यर्थः। शेषं स्पष्टम्।

एषा चानन्तरोक्ता सर्वापि स्थितिः पृथिवीकायिकादीनां बादरपर्याप्त-विशेषणविशिष्टानामुत्कृष्टा वाच्येत्वाह—

एसा सव्वावि बायरपज्जत्ताणं एएसिं उक्कोसा ठिई॥

प्रत्येकवनस्पतेः सूक्ष्मत्वाभावेन व्यवच्छेद्याभावाद्बादरविशषणं त्यक्त्वा पर्याप्तत्वेनैव विशिष्टता स्वयं भावनीया।

अथ पर्याप्तानां द्वीन्द्रियादीनामाह—

अहपज्जत्ताणं बेइंदियाईणं भण्णइ–बेइंदिआणं बारसवासा, तेइंदिआणं अउणावन्नदिणाणि, चउरिंदिआणं छम्मासा॥

स्पष्टम्।

पञ्चेन्द्रिया द्विधा संज्ञिनोऽसंज्ञिनश्च, गर्भजाः संज्ञिनः, सम्मूर्च्छिमा असंज्ञिनः। तत्रासंज्ञिपञ्चेन्द्रियतिरश्चां स्थितिमाह—

असन्निपंचिंदिअतिरियाणं जलयराणं पुव्वकोडी, थलयराणं खयराणं च चउरासीई बावत्तरी अ वाससहस्साइं ।।

पर्याप्तविशेषणं पूर्वसूत्रादनुवर्त्तनीयम् । असंज्ञिपञ्चेन्द्रियतिरश्चामिति जलस्थलखचरेषु योज्यम् । ततोऽयमर्थः–पर्याप्तानामसंज्ञिपञ्चेन्द्रियतिरश्चां जलचराणां मत्स्यादीनां पूर्वकोटिरुत्कृष्टा स्थितिः । १तथाविधानामेव स्थलचराणां चतुरशीतिवर्षसहस्राणि । तादृशानामेव खचराणां बलाकादीनां द्विसप्ततिवर्षसहस्राणीति । इह च स्थलचरास्त्रिधा । चतुष्पदा गवादयः । उरःपरिसर्पाः सर्पजातयः । भुजपरिसर्पा गोधानकुलादयः । २ तत्रेयं पूर्वोक्ता चतुरशीतिवर्षसहस्रात्मिका स्थितिश्चतुष्पदानामेव । उरःपरिसर्पाणां तु त्रिपञ्चाशद्वर्षसहस्राः । भुजपरिसर्पाणां द्विचत्वारिंशद्वर्षसहस्राणीति समयोक्तो विशेषः ।

सम्प्रति संज्ञिपञ्चेन्द्रियतिरश्चामाह—

सन्निपंचिंदिअतिरिआणं जलयर-थलयरखयराणं जहासंखं पुव्वकोडी, पलिओवमतिगं, पलिओवमासंखभागे अ ।।

पर्याप्तानामित्यनुवर्त्तते । पर्याप्तसंज्ञिपञ्चेन्द्रियतिरश्चां जलचराणां पूर्वकोटिः ।३ तथाविधानामेव स्थलचराणां पल्योपमत्रिकम् । एतच्चतुष्पदानेवाश्रित्योक्तम् । उरगभुजगानां तु पूर्वकोटिरिति विशेषः । तादृग्विशेषणानामेव खचराणां पल्योपमस्याऽसंख्येयभागः ।

तथा—

गब्भयमणुआणं तिन्नि पलिओवमाणि ।।

गर्भजमनुजानां पर्याप्तानां त्रीणि पल्योपमानि संमूर्च्छिममनुजास्त्वपर्याप्ता एवेति । तेषामपर्याप्तस्थितिरेवान्तर्मुहूर्त्तमाना वक्ष्यमाणा विज्ञेया ।

---

१ "तादृग्विशेषणानामेव" इति पाठः ।।

२ "तेन उक्तरूपा च–" "तत्रोक्तरू–" इत्यपि पाठः ।।

३ "तादृग्विशेषणानामेव" इत्यपि पाठः ।।

एवं सूक्ष्मपृथिव्युदकाग्निवायुसूक्ष्मबादरनिगोदवर्जानां पर्याप्तानामेकेन्द्रियाणां पर्याप्तानां द्वीन्द्रियादीनां चोत्कृष्टां स्थितिमुक्त्वा जघन्यामाह—

जहन्ना पुण सव्वेसिंपि अंतोमुहुत्तं ॥

स्पष्टम्।

अथ सर्वेषामपर्याप्तानामुत्कृष्टां जघन्यां च स्थितिमाह—

सव्वेसिं अपज्जत्ताणं उक्कोसावि अंतोमुहुत्तं ॥

सर्वेषामेकद्वित्रिचतुष्पञ्चेन्द्रियाणामपर्याप्तानामुत्कृष्टा अपिशब्दाज्जघन्या चान्तर्मुहूर्त्तम्।

अथ सूक्ष्माणां सर्वेषां पृथिव्यादीनां निगोदानां तु बादराणामपि पर्याप्ता-पर्याप्तानां जघन्यामुत्कृष्टां चाह—

सव्वेसिं सुहुमाणं निगोआणं तु बायराणंपि पज्जत्ताणंपि तहेव ॥

सर्वे पृथिव्यप्तेजोवायुनिगोदाः सूक्ष्माः। निगोदास्तु बादरा अपि। एतेषाम-शेषाणां पर्याप्तानां अपिशब्दादपर्याप्तानां तथैवेत्युत्कृष्टा जघन्याऽप्यन्तर्मुहूर्त्तम्। अपर्याप्तानां सर्वेषां पूर्वसूत्रेणैव गतत्वात्पर्याप्तानां सूक्ष्मपृथ्व्यादीनां बादरनिगोदानां चोत्कृष्टस्थित्यर्थं वचनम्।

तथा—

सुरनेरइआणं उक्कोसा तित्तीसं सागरोवमाणि, जहन्ना दसवास-सहस्साणि ॥

सर्वार्थसिद्धावप्रतिष्ठाने च त्रयस्त्रिंशत्सागरोप[1]माण्युत्कृष्टा स्थितिः। जघन्या तु भुवनपतिव्यन्तरेषु घर्माप्रथमप्रस्तटे च दशवर्ष[2]सहस्राणीति। इह च चतुर्निकायेषु

---

१ ''–पमप्रमाणा उत्कृ''–इत्यपि॥ २ –''सहस्रप्रमाणा विज्ञेया'' इत्यपि ॥

देवेषु [1]नरकपृथ्वीसप्तके च जघन्योत्कृष्टतया स्थितिविशेषः, समयसागरादवसेयः, इह दिङ्मात्रस्यैव दर्शितत्वात्।

साम्प्रतमेकेन्द्रियादीनां देहप्रमाणं दर्शयति—

ओगाहणा पुण पत्तेअवणप्फइवज्जाणं सव्वेसिं एगिंदिआणं अंगुलस्स असंखिज्जे भागे।।

अवगाहन्तेऽवतिष्ठन्ते जीवा अस्यामित्यवगाहना देहप्रमाणं प्रत्येकवनस्पतिवर्ज्ञानां सर्वेषामेकेन्द्रियाणामंगुलस्यासंख्येयो भागः । एवमविशेषोक्तावप्यसंख्येयस्यासंख्येयभेदत्वादंगुलासंख्येयभागप्रमाणावगाहनात्सूक्ष्मनिगोदात्सूक्ष्मवाय्वग्निजल-पृथिवी-बादरवाय्वग्निजलपृथिवीनिगोदानामवगाहना यथोत्तरमसंख्येयगुणा मन्तव्या।

तथा—

पत्तेअवणप्फईणं जोअणसहस्सं साहिअं।।

प्रत्येकवनस्पतीनां देहमानं योजनसहस्रं साधिकम्। उत्सेधांगुलतो योजनसहस्रावगाहे जलाशये पद्मस्य निरुपद्रवे क्वचित्स्थाने वल्ल्यादीनां चैवंप्रमाणत्वात्। तदूर्ध्वं पृथ्वीविकारता पद्महृदे श्रीपद्मवत्।

बेइंदिआणं बारस जोअणाणि। तेइंदिआणं तिण्णि कोसा। चउरिंदिआणं चउरो कोसा।।

स्पष्टम्। नवरं द्वित्रिचतुरिन्द्रियाः शङ्खकर्णश्रृगालीभ्रमरादयः।

असन्निसन्निपञ्चिंदिअतिरिआणं जोअणसहस्सं।।

संमूर्च्छिमानां गर्भजानां च पञ्चेन्द्रियतिरश्चां योजनसहस्रं, संमूर्च्छिम-गर्भजमत्स्यानां गर्भजोरगाणां चेदृक्प्रमाणत्वात् । परेषां त्वयं शास्त्रान्तरोक्तो विशेषः—संमूर्च्छिमानां चतुष्पदानां देहमानं गव्यूतपृथक्त्वम् । गर्भजानां षट्

१ —''सप्तकनारकेषु च' इत्यपि।।

क्रोशाः । संमूर्च्छिमानां भुजगानां धनुष्पृथक्त्वम् । गर्भजानां गव्यूतपृथक्त्वम् । संमूर्च्छिमोरगाणां योजनपृथक्त्वम्। खचराणां तूभयेषामपि धनुष्पृथक्त्वमिति।

सन्निमणुआणं तिण्णि कोसा॥

गर्भजमनुष्याणां त्रयः क्रोशाः। संमूर्च्छिममनुजानां त्वपर्याप्तत्वाद्वक्ष्यमाणोऽङ्गुलासंख्येयभागः।

इयं च सर्वाऽप्यनन्तरोक्ताऽवगाहना पर्याप्तानामुत्कृष्टा ज्ञेया। पर्याप्तानां जघन्याऽपर्याप्तानां तु जघन्योत्कृष्टा चाङ्गुलासंख्येयांश इत्याह—

एसा सव्वावि पज्जत्ताणं उक्कोसा ओगाहणा भणिआ। पज्जत्ताणं जहन्ना अपज्जत्ताणं तु दुविहावि अंगुलासंखेज्जभागे॥

उक्तार्थम्।

तथा—

देवाणं सत्तरयणी॥ नेरइआणं पंचधणुसयाणि॥

ओघवचनमिदम् । विशेषचिन्तायां तु भवनपतिव्यन्तरज्योतिष्केषु सौधर्मेशानकल्पयोश्च देवानामवगाहना सप्त रत्नयो हस्ता इत्यर्थः । ततः परं द्वयोर्द्वयोर्द्वयोश्चतुर्षु च कल्पेषु ग्रैवेयकनवकेऽनुत्तरपञ्चके च क्रमेण षट् पञ्च चत्वारस्त्रयो द्वावेकश्च हस्त इति । तथा रत्नप्रभायां नारकाणामवगाहना सप्त धनूंषि त्रयो हस्ताः षडंगुलानि । सैव शर्कराप्रभादि[१]षु द्विगुणद्विगुणा यावत्तमस्तमःप्रभायां पञ्च धनुःशतानीति । वैमानिकदेवानां स्थित्यनुसारेण नारकाणां चैकोनपञ्चाशत्प्रस्तटेषु योऽवगाहनाविशेषः स इह ग्रन्थगौरवभयान्न प्रतन्यते । इयं देवनारकाणां स्वाभाविकदेहस्योत्कृष्टाऽवगाहना । जघन्या तूपपातकालेऽङ्गुलासंख्येयांशप्रमाणा । उत्तरवैक्रियदेहस्तु देवानामुत्कर्षतो योजनलक्षम् । नारकाणां स्वाभाविकाद्द्विगुणः । जघन्यतस्तूभयेषामप्यङ्गुलसंख्येयभागमात्र इति।

१–"षु यथोत्तरं द्विगुणद्विगुणा तमस्तमःप्रभायां पञ्च धनुःशतानि भवति" इत्येवंरूपोऽपि पाठः॥

सम्प्रति जीवतत्त्वाश्रितवक्तव्यस्य बाहुल्यात्कियदत्र वक्तुं शक्यमिति सिद्धान्तोदधेरवधार्यमित्याह—

ठिइओगाहणाविसया विसेसा कायठिई पाणा पज्जत्तीओ लेसाओ इच्चाइअं सुअसागराओ विआणिअव्वं ॥

निगदसिद्धम्। नवरं कायस्थितिर्मृत्वा मृत्वा तत्रैव विवक्षिते पृथिवी-कायादावुत्पादतोऽवस्थानम्। तत्र पृथिव्यप्तेजोवायूनां कायस्थितिः प्रत्येकमसंख्येया उत्सर्पिण्यवसर्पिण्यः। वनस्पतिकाये त्वनन्ताः। द्वित्रिचतुरिन्द्रियाणां प्रत्येकं संख्याता वर्षसहस्राः। पञ्चेन्द्रियतिरश्चां मनुष्याणां च संज्ञिपर्याप्तानां सप्ताष्टौ वा भवा [1]इति। तथा प्राणाः पञ्चेन्द्रियत्रिविधबल-निःश्वासोच्छ्वासायुर्लक्षणा दश, ते चैकद्वित्रिचतुरिन्द्रियाऽसंज्ञिसंज्ञिपञ्चेन्द्रियेषु क्रमाच्चतुःषट्सप्ताष्टनवदश-संख्याः स्युः। आदिशब्दाद्योनिकुलादिसंग्रहः।

अथ चतुर्दशविधजीवप्ररूपणाप्रस्तावे यानि चतुर्दशगुणस्थानान्युक्तानि, तेषामवस्थानकालप्रमाणं विवक्षुराह—

इआणिं मिच्छद्दिट्ठिपभिईणं चउद्दसण्हं गुणठाणाणं ठिइकाले दंसिज्जइ ॥

स्पष्टम्।

मिथ्यात्वस्य भङ्गत्रयेण स्थितिकालमाह—

मिच्छत्तस्स तिविहे ठिइकाले पण्णत्ते। तंजहा–अणाइअणंते १ अणाइसंते २ साइसंते अ ३ ॥

अभव्यानां मिथ्यात्वस्याद्यन्तरहितत्वात्प्रथमो भङ्गः। २ अन्यौ द्वौ भङ्गौ भव्यानाम्।

---

१ "इत्यादि" इत्यपि॥ २ "परौ द्वौ भव्यानाम्" इत्यपि पाठः॥

एतदेवाह—

तत्थ अभव्वा पढमे भंगे, भव्वा दुइअतइएसु।

भव्यानां भङ्गद्वयं भावयन्नाह—

अणाइमिच्छद्दिट्ठिस्स भव्वस्स सम्मत्तलाभे मिच्छत्तस्स अंतभावाओ अणाइसंतत्तं। जे पुण लद्धसम्मत्ते मिच्छतं गच्छइ, मिच्छत्ते अ जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं देसूणमद्धपुग्गलपरिअट्टं ठाऊणं पुणोवि सम्मत्तं पयाइ, तस्स साइसंतं मिच्छत्तंति।।

योऽनादिमिथ्यादृष्टिर्भव्यस्तस्य भव्यत्वान्यथानुपपत्तेरवश्यं सम्यक्त्वलाभे मिथ्यात्वस्यान्तभावादनादिसान्तत्वम्। यस्त्वनादिमिथ्यादृष्टिर्लब्धसम्यक्त्वः कुतोऽपि भूयो मिथ्यात्वं याति, तस्य तदा मिथ्यात्वं सादि। तत्र चासौ जघन्येनान्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतस्त्वाशातनादिपापबहुलतया देशोनमर्द्धपुद्गलपरावर्त्तं। पुद्गलपरावर्तार्द्धं स्थित्वा पुनरपि सम्यक्त्वं प्रयाति, तदा सान्तमिति मिथ्यात्वं सादिसान्तम्। साद्यनन्तं तु न स्यादेव, यतः प्रतिपतितसम्यग्दृष्टीनामेव मिथ्यात्वं सादि तच्च सान्तमेव। इतिशब्दो मिथ्यात्वभङ्गत्रयवक्तव्यतासमाप्तौ।

तथा—

सासायणं छावलीपमाणं तं च अणंताणुबंधि कसाओदए उवसमिअसम्मत्तं वमंतस्स मिच्छत्तमपत्तस्स भवइ।।

प्राग्भावितमदः।

अविरयसम्मत्तस्स ठिइकाले साहिआइं तित्तीसं सागरोवमाइं।।

अनुत्तरसुरेषु त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि। ततश्च्युत्वा चात्रोत्पन्नो विरति-लाभादर्वागविरतसम्यग्दृष्टिरेवेति साधिकत्वम्।

तथा—

देसविरयस्स सजोगिकेवलिणो अ देसूणा पुव्वकोडी।।

गर्भस्थस्य सातिरेका नव मासाः। जातोऽपि चाष्टौ वर्षाणि विरत्यनर्हः। तत ऊर्ध्वं प्रतिपन्नदेशविरतिर्घातिकर्म्मक्षयादुत्पन्नकेवलो वा यः [1]पूर्वकोटिं जीवति, तस्यायं स्थितिकालः।

तथा—

अजोगिकेवलिस्स लहुपंचक्खरुच्चारमेत्तं॥

अनतिद्रुतविलम्बिततया अइउऋऌलक्षणपञ्चह्रस्वाक्षरोच्चारप्रमाणोऽयोगिकेवलिनः स्थितिकालस्तदूर्ध्वं मुक्तिप्राप्तेः॥

तथा—

मीसस्स पमत्ताईणं च सत्तण्हं अंतोमुहुत्तं॥

एषामष्टानां प्रत्येकमन्तर्मुहूर्तम्, परतो गुणस्थानान्तरगमनात्कालकरणाद्वा।

निगमयन्नाह—

एसे उक्कोसओ ठिइकाले॥

स्पष्टम्।

जहन्नओ पुण सासायणस्स पमत्ताईणं च छण्हं एक्के समए॥

समयादूर्ध्वं मरणभावेनाऽन्यत्रोपगमात्।

अजोगिकेवलिस्स अजहन्नुक्कोसे पुव्वुत्ते च्चिअ काले॥

स्पष्टम्।

सेसाणं छण्हं अंतोमुहुत्तं॥

षण्णां मिथ्यात्वमिश्राऽविरतदेशविरतक्षीणमोहसयोगिकेवलिनाम्।

॥ इति समयसारटीकायां जीवतत्त्वनिरूपणो नाम प्रथमोऽध्यायः॥१॥

---

१ "पूर्वकोट्यायुस्तस्यायं" इत्येवंविधोऽपि पाठः॥

॥ अथाजीवतत्त्वं प्ररूप्यते ॥

अजीवा पंचविहा पण्णत्ता । तंजहा—धम्मत्थिकाए १ अधम्मत्थिकाए २ आगासत्थिकाए ३ पुग्गलत्थिकाए ४ काले ५ अ॥

जीवानां पुद्गलानां च स्वत एव गतिक्रियापरिणतानां तत्स्वभावधरणात्तत्स्वभावपोषणाद्धर्म्मः, अस्तयश्चेह प्रदेशास्तेषां कायः सङ्घातोऽस्तिकायः, ततो धर्म्मश्चासावस्तिकायश्च धर्म्मास्तिकायः सकल-लोकव्यापी असंख्येय-प्रदेशात्मकोऽमूर्त्तो द्रव्यविशेष इत्यर्थः १। जीवपुद्गलनामेव तथैव गतिपरिणतानां तत्स्वभावेऽधरणादधर्मः स्थित्युपष्टम्भकत्वात्तस्य, स चासावस्तिकायश्च अधर्मास्तिकायः। किमुक्तं भवति?—जीवपुद्गलानां स्थितिपरिणामपरिणतानां तत्परिणामोपष्टम्भकोऽमूर्तो लोकव्यापी असंख्यातप्रदेशात्मकोऽधर्म्मास्तिकायः २। लोकमात्रत्वं चानयोरेतदवष्टब्धाकाशदेशस्यैव लोकत्वाद्, अलोकव्यापित्वे त्वनयोर्जीवपुद्गलानामपि तत्र चारप्रसङ्गे तस्यापि लोकत्वावाप्तेः। तथा 'आङिति मर्यादया' तत्सङ्गेऽपि स्वस्वरूपेऽवस्थानतः सर्वथा तत्स्वरूपाप्राप्तिलक्षणया काशन्ते स्वभावलाभेनावस्थितिकरणेन च दीप्यन्ते पदार्थसार्था यत्र तदाकाशम्। 'यदा त्वभिविधावाङ् तदाङिति' सर्वभावाभिव्याप्त्या काशते प्रतिभासते इत्याकाशं, तच्च तदस्तिकायश्चाकाशास्तिकायः, लोकालोकव्यापी अनन्तप्रदेशात्मको द्रव्यविशेष इत्यर्थः ३। पूरणगलनधर्म्माणः पुद्गलाः परमाण्वादयोऽनन्ताणुस्कन्धपर्यन्ताः। एते हि कुतश्चिद्द्रव्याद्गलन्ति वियुज्यन्ते, किञ्चित्तु द्रव्यं स्वसंयोगतः पूरयन्ति पुष्टं कुर्वन्ति, पुद्गलाश्च तेऽस्तिकायश्च पुद्गलास्तिकायः ४। कलनं समस्त-वस्तुस्तोमस्य संख्यानमिति कालः। अथवा कलयन्ति समयोऽस्यानेन रूपेणोत्पन्नस्यावलिकामुहूर्तादि वेत्यादिप्रकारेण सर्वमपि सचेतनाचेतनं वस्त्ववगच्छन्ति

केवल्यादयोऽनेनेति कालः। प्रदेश[1]प्रचयाभावादस्यास्तिकायत्वाभावः। अतीतानागतसमयानां विनष्टानुत्पन्नत्वेन प्रज्ञापकप्ररूपणाकाले वर्त्तमानसमयरूपस्यैकस्यैव कालप्रदेशस्य भावात्। यद्येवमावलिकामुहूर्त्तादिप्ररूपणाया अप्यभावप्रसङ्गः, तेषामसंख्येयसमयाद्यात्मकत्वेन प्रदेशबहुत्व एवोपपत्तेः, सत्यम्, स्थिरस्थूरकालत्रयवर्त्तिवस्त्वभ्युपगमपरव्यवहारनयमतमवलम्ब्य तत्प्ररूपणा। निश्चयनयमतेन तु तदभाव एव, चशब्दः समुच्चये।

अथैते पञ्चाप्यजीवा जीवास्तिकायेन समं द्रव्यषट्कमुच्यत इत्याह—

एए पंचवि जीवत्थिकाएण समं छ दव्वाइं भण्णंति॥

गतार्थम्, नवरं कालत्रयजीवनाज्जीवास्ते च तेऽस्तिकायश्च जीवास्तिकायः, प्रत्येकमसंख्येयप्रदेशात्मकसकललोकभाविनानाजीवद्रव्यसमूह इत्यर्थः। अत्र च जीवपुद्गलानां गत्यन्यथानुपपत्तेर्धर्मास्तिकायस्य तेषामेव स्थित्यन्यथानुपपत्तेरधर्म्मास्तिकायस्य जीवादिपदार्थानामवगाहान्यथानुपपत्तेराकाशास्तिकायस्य घटादिकार्यान्यथाऽनुपपत्तेः पुद्गलास्तिकायस्य बकुलाशोकचम्पकादिषु पुष्पफलप्रदाननैयत्यान्यथानुपपत्तेः कालस्य प्रतिप्राणिस्वसंवेदनसिद्धचैतन्यान्यथानुपपतेश्च जीवास्तिकायस्य सत्त्वं समवसेयम्।

इदानीं षण्णामपि सामान्यस्वरूपमाह—

सव्वेवि उप्पायनासठिइसहावा॥

सर्वेपि षडपि धर्म्मास्तिकायादय उत्पत्तिविगमध्रौव्यस्वभावाः। सर्व्वत्राप्यन्वयिनि वस्तुनि पर्यायरूपतयोत्पादविनाशयोः प्रामाणिकानां प्रतीतत्वात्। यदाह— "उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सदिति" (तत्त्वार्थ ५-२९) आकाशादयोऽपि हि नित्यत्वेन प्रसिद्धाः प्रतिक्षणं तेन तेन पर्यायेणोत्पद्यन्ते विपद्यन्ते च । प्रदीपादयोऽप्युत्पादविनाशयोगिनोऽवतिष्ठन्ते, न पुनरैकान्तिकस्थितियोगि उत्पादविनाशयोगि

१–"शबहुत्वाभावा" –इत्यपि पाठः॥

वा किञ्चिदस्ति। तथा चात्रानुमानम्–इह यद्यदस्ति तत्सर्वं स्थित्युदयापवर्ग-संसर्गमनुभवति, वस्तुत्वात्। यद्यद्वस्तु तत्तत्स्थित्यादिभिः क्रोडीकृतं यथाङ्गुलित्व-वक्रत्वऋजुत्वापेक्षयेति। वस्तु च यदस्ति अतः प्रस्तुतत्रयाक्रान्तं तन्मन्तव्यमिति कृतं प्रसङ्गेन।

अथ कालवर्जितानां पञ्चानां प्रदेशबाहुल्यादस्तिकायत्वमाह—

कालं विणा पएसबाहुल्लेणं अत्थिकाया।।

व्याख्यातार्थम्।।

पुद्गलवर्ज्जानां पञ्चानामरूपित्वमाह—

पुग्गलवज्जं अरूवणो।।

पुद्गलानामेव रूपं तत्सहचारिणो रसादयश्च, न शेषाणाम्, तेन धर्मास्तिकायादयः पञ्चारूपिणोऽमूर्त्ता इत्यर्थः।

तथा—

जीववज्जं अचेअणा अकत्तारा।।

जीवश्चेतन उपयोगलक्षणत्वात्, कर्त्ता च शुभाऽशुभकर्म्मविधाता। शेषाः पञ्चापि धर्म्मास्तिकायादयोऽचेतना अकर्त्तारश्च। यदाह–"जीवमृते चाप्यकर्तृणि" (प्रशमरति २१४)।

अथ षण्णामपि द्रव्याणां प्रत्येकं विशेषलक्षणमाह—

तत्थ गइपरिणयाणं जीवपुग्गलाणं गइउवट्टंभनिमित्तं धम्मत्थिकाए। ठिइपरिणयाणं ठिइउवट्टंभहेऊ अधम्मत्थिकाए। अवगाहदायगमागासं। पूरणगलणधम्माणो पुग्गला।।

प्रपञ्चितार्थम्।

पुद्गलानामेव स्वरूपं विशेषेणाह—

ते अ फरिसरसगंधवण्णोववेआ ॥

ते च पुद्गलाः स्पर्शनादीन्द्रियचतुष्कग्राह्यैः स्पर्शाद्यैश्चतुर्भिर्गुणैरुपेताः युक्ताः। उप–अप–इत इति शब्दत्रयस्य स्थाने शकन्ध्वादिदर्शनादुपपेत इति सिद्धम्। इदं परमाणूनां द्व्यणुकादिस्कन्धानां च सामान्यं लक्षणमुक्तम्।

स्कन्धानां तु विशिष्टमाह—

सद्दबंधभेअसंठाणअंधयारायवुज्जोअच्छायासुहुमत्तथूलत्तसरूवा ॥

शब्दादयः स्वरूपं येषां ते तथा, शब्दादीनां पुद्गलविकारत्वात्। तत्र शब्दो भाषालक्षणोऽन्यश्च। भाषालक्षणो द्विधा, साक्षरोऽनक्षरश्च। अन्योऽपि प्रायोगिको वैस्रसिकश्च। प्रायोगिकस्ततविततादिः। वैस्रसिकः पर्जन्यादिजन्यः। बन्धोऽपि द्विधा, वैस्रसिकः प्रायोगिकश्च। वैस्रसिकः पुरुषप्रयोगाऽनपेक्षो विद्युदुल्केन्द्रधनुरादिः, स च स्निग्धरूक्षत्वादिगुणनिमित्तः। प्रायोगिकस्तु अजीव-विषयो जीवाजीवविषयश्च। तत्राद्यो जतुकाष्ठादिलक्षणः, द्वितीयो भाषाऽऽनपानादि ज्ञानावृत्त्यादिकर्म्म वाऽपेक्ष्य ज्ञातव्य इति। भेदो विवक्षितस्कन्धात्कतिपयपरमाणूनां विचटनम्। संस्थानं जीवानां समचतुरस्रादि। अजीवानां परिमण्डलादि। अन्धकारं तमः। आतपो दिनकरादावुष्णः प्रकाशः। उद्द्योतश्चन्द्रमणिखद्योतादावनुष्णः प्रकाशः। छाया प्रकाशावरणनिमित्ता। सूक्ष्मत्वं द्विधा, अन्त्यमापेक्षिकं च। अन्त्यं परमाणुषु, आपेक्षिकं बिल्वामलकादिषु। स्थूलत्वमपि द्विधा, अन्त्यमापेक्षिकं च। अन्त्यं जगद्व्यापिन्यचित्तमहास्कन्धे, आपेक्षिकं बिल्वामलकादिषु, सर्वोऽप्येष पुद्गलपरिणाम इति तात्पर्यम्।

सम्प्रति जीवान् प्रति पुद्गलजन्यमुपग्रहमाह—

कम्मसरीरमणभासाआणपाणसुहदुक्खजीविअमरणोवग्गहहेऊ नायव्वा ॥

कर्म्म ज्ञानावारकादि, शरीरमौदारिकादि, मन ईहापोहादिसमर्थं चित्तं, भाषा वाक्, आनपानौ उच्छ्वासनिःश्वासौ, सुखादीनि प्रतीतानि, एतान्येव उपग्रहो जीवं प्रत्युपकारस्तस्य हेतवो ज्ञातव्याः। पुद्गला इति प्रक्रमः। तत्र कर्म्माद्याकारेण साक्षादुपकारका आत्मनः पुद्गलाः सुखाद्याकारेण तु परिणममानस्यात्मनो निमित्तमात्रयोपग्राहका इति विशेषः।

तथा—

काले वट्टणा परिणामाइलक्खणे॥

वर्तन्ते भवन्ति भावाः तेन तेन रूपेण तेषां स्वयं शश्वद्भवनेन वर्त्तमानानां वर्तध्वं वर्तध्वं मा निवर्त्तध्वमिति यत्प्रयोजकत्वं सा वर्त्तना कारितान्ताद्वृतेः 'ईषिश्रन्थ्यासि' (का ४-५-८४) इत्यादिना भावे युः, इदं मुख्यकालस्य लक्षणम् । व्यावहारिकस्य तु वर्त्तनाया एव भेदरूपं परिणामादि । तत्र [1]परिणामोऽवस्थितस्य द्रव्यस्य पूर्वधर्म्मनिवृत्तौ धर्म्माधर्म्मनिवृत्तौ धर्म्मान्तरोत्पत्तिरूपोऽपरिस्पन्दात्मकः पर्यायः। उक्तं च–

"परिणामोऽवस्थान्तरगमनं न च सर्वथा ह्यवस्थानम्।
न च सर्वथा विनाशः, परिणामस्तद्विदामिष्टः॥१॥" इति।

स च जीवस्य क्रोधादिः। पुद्गलानां वर्णादिः। धर्म्माधर्म्माकाशानां गत्युपग्राहकत्वादिः। सर्वोऽपि चायं परिणामोऽनादिः सामान्यापेक्षया। आदिमांश्च विशेषापेक्षया। आदिशब्दाद्देशान्तराप्राप्तिलक्षणा परिस्पन्दात्मिका क्रिया। कालकृतं च परत्वापरत्वं गृह्यते। उक्तं च–"वर्त्तनापरिणामः क्रिया परत्वापरत्वे च कालस्य" (तत्त्वार्थ ५-२२)।

तथा—

जीवा नाणदंसणलक्खणा॥

---

१ 'परिणामः' पर्यायान्तरापत्तिलक्षणः॥

ज्ञानं साकारोपयोगो ज्ञानपञ्चकाज्ञानत्रयभेदभिन्नः, सामान्यविशेषात्मके वस्तुनि विशेषांशग्राही परिच्छेद इति यावत्। दर्शनं निराकारोपयोगश्चक्षुर्दर्शनादि-भेदभिन्नः सामान्यांशग्राही परिच्छेदः, तदुभयलक्षणा जीवाः।

अथ षण्णामपि द्रव्याणां द्रव्यार्थप्रदेशार्थतया संख्यामाह—

धम्माधम्मागासाणि दव्वट्ठयाए एक्किक्काणि॥

द्रव्यमेवार्थो द्रव्यार्थस्तस्य भावो द्रव्यार्थता तया द्रव्यार्थतया द्रव्यत्वेनेत्यर्थः। धर्म्माधर्म्माकाशानि प्रत्येकमेकैकं द्रव्यमित्यर्थः।

तथा—

पुग्गला अद्धासमया जीवा य अणंता॥

स्पष्टम् । नवरं अद्धाशब्दः कालवचनः समयशब्दस्य सङ्केतादि-वाचकत्वापोहायोपादीयते । अद्धा कालस्तद्रूपाः समया अद्धासमयाः । पूर्वापर-कोटिविप्रमुक्तसर्वसूक्ष्मकालांशस्वरूपाः । अतीतानागतानां तेषामानन्त्यात् । न च वक्तव्यं अतीतवर्त्स्यतां विनष्टानुत्पन्नतयाऽवस्तुत्वमिति, निरन्वयविनाशस्य एकान्तासत उत्पादस्य च प्रमाणबाधितत्वात् ।

तथा—

पएसट्ठयाए धम्माधम्माणं एगजीवस्स य लोगागासतुल्ला असंखा पएसा॥

प्रकृष्टो निरंशो देशः प्रदेशः स चासावर्थश्च प्रदेशार्थस्तद्भावस्तत्ता तया निर्विभागभागत्वेनेत्यर्थः। धर्म्माधर्म्मास्तिकाययोरेकजीवस्य च प्रदेशाः प्रत्येकं लोकाकाशतुल्याः अत एवासंख्याः। यावन्तो लोकाकाशस्य प्रदेशास्तावन्त एषामपीत्यर्थः। तत्र धर्म्माधर्म्मौ कृत्स्नं लोकं व्याप्यैवावस्थितौ। एकजीवस्य तु स्वकर्म्मोपात्तदेहमात्रा व्याप्तिः। तत्र स्वप्रदेशसङ्कोचादेको जीवोऽङ्गुला-

संख्येयभागमात्रे सूक्ष्मनिगोदेऽप्यवतिष्ठते। स्वप्रदेशविकोचात्तु केवलिसमुद्धातावस्थायां कृत्स्नं लोकं व्याप्नोति।

तथा—

आगासस्स अणंता॥

आकाशं हि लोकेऽलोके च, धर्म्मादिद्रव्यपञ्चकपूर्णस्याकाशस्य लोकत्वात्, शेषस्यालोकत्वात्। अलोकाकाशं चानन्तम्।

तथा—

पुग्गलाणं परमाणुवज्जाणं संखिज्जा असंखिज्जा अणंता य॥

इयमत्र भावना–इह लोकेऽनन्तानां पुद्गलानां चत्वारो राशयः। तत्रान्योन्यासंसक्तानां परमाणूनामेको राशिः। द्व्यणुकत्र्यणुकादीनामुत्कृष्टसंख्याताणुकान्तानां स्कन्धानां सर्वेषामपि संख्याताणुकव्यपदेशभाजां द्वितीयो राशिः। जघन्यासंख्याताणुकादीनामेकाद्येकोत्तरगुणवृद्धानामुत्कृष्टासंख्याताणुकान्तानां सर्वेषामपि असंख्याताणुकव्यपदेशभाजां तृतीयो राशिः। जघन्यानन्ताणुकादीनामेकाद्येकोत्तरगुणवृद्धानामुत्कृष्टानन्ताणुकान्तानां सर्वेषामपि अनन्ताणुकव्यपदेशभाजां चतुर्थो राशिः। यदाह–

"अणु १ संखिज्जपएसिय २ असंख ३–णंतप्पएसिआ ४ चेव।
चउरो च्चिअ रासी पोग्गलाण लोए अणंताणं॥१॥"

ततश्च परमाणूनां प्रदेशान्तराभावेनाप्रदेशत्वात्तद्वर्जितानां संख्याताणुकादिराशीनां यथाक्रमं संख्येया असंख्येया अनन्ताश्च प्रदेशाः, एषां च परमाण्वादीनां पुद्गलराशीनां द्रव्यार्थप्रदेशार्थतया सूत्रोक्ताल्पबहुत्वप्ररूपणैवं द्रष्टव्या–"सव्वथोवा अणंतपएसिया खंधा दव्वट्ठयाए ते चेव पएसट्ठाए अणंतगुणा। परमाणुपुग्गला दव्वट्ठयाए पएसट्ठयाए अणंतगुणा। संखिज्जपएसिया खंधा दव्वट्ठयाए संखिज्जगुणा, ते चेव पएसट्ठयाए संखिज्जगुणा। असंखिज्जपएसिया खंधा दव्वट्ठयाए

असंखिज्जगुणा, ते चेव पएसट्ठयाए असंखगुणत्ति'' (पन्नवणा पद-३ सूत्र-७७)। अथ प्रसङ्गतो धर्म्माधर्म्मास्तिकायादीनां द्रव्यार्थप्रदेशार्थतया अन्योन्यमल्प-बहुत्वं दर्श्यते–धर्म्माधर्म्माकाशानि द्रव्यार्थतया स्तोकानि, एकैकसंख्यत्वात्। तेभ्यो धर्म्माधर्म्मौ प्रदेशार्थतया संख्येयगुणौ, परस्परं तु तुल्यौ, द्वयोरपि लोकाकाशतुल्यप्रदेशत्वात्। ततो जीवा द्रव्यार्थतया अनन्तगुणाः। एकैकस्मिन्नपि हि निगोदे धर्म्माधर्म्मप्रदेशेभ्यो जीवानामनन्तगुणत्वम्, किं पुनः समग्राणाम्? त एव प्रदेशतोऽसंख्यगुणाः, एकैकस्य जीवस्यासंख्यप्रदेशात्मकत्वात्। ततः पुद्गला द्रव्यतोऽनन्तगुणाः एकैकस्यापि जीवप्रदेशस्यानन्तानन्तैः कर्म्मपुद्गलस्कन्ध-द्रव्यैरावेष्टितत्वात्। त एव प्रदेशतोऽसंख्यगुणाः। ततोऽप्यद्धासमया अनन्तगुणाः, एकैकस्यापि परमाण्वादिद्रव्यस्य अन्यान्यद्रव्यक्षेत्रकालभावसंयोगैरनन्तानामतीतानां भाविनां च समयानां भावात्। ततोऽपि लोकालोकाकाशप्रदेशा अनन्तगुणाः। एतदर्थसूचकं ग्रन्थान्तरे सार्द्धं गाथाद्वयं यथा–

''धम्माधम्मागासा, इक्किक्का दव्वयाइ ते थोवा।
धम्माधम्मा य समा, पएसओ ते असंखगुणा॥१॥
जीवा दव्वाणंता, ते चेव पएसओ असंखगुणा।
पुग्गलदव्वाणंता, पएसओ ते असंखगुणा॥२॥
अद्धासमयाणंता, नहप्पएसा तओ अणंतगुणत्ति।''

इह चाद्धासमयानां प्रदेशचिन्ता न कृता, अप्रदेशत्वस्योक्तत्वात्।

साम्प्रतं षण्णामपि द्रव्याणामवगाहमानमाह—

धम्माधम्मा कसिणे लोगे चिट्ठंति॥

सुबोधम्। नवरं कृत्स्ने सम्पूर्णे।

आगासं लोगे अलोगेऽवि॥

गतार्थम्।

जोइसिअगइकिरिआकए काले माणुस्सलोगे।।

ज्योतिष्कगतिक्रियाकृतः समयावलिकामुहूर्त्तादिकः। कालो मनुष्य-लोके, तत्परतो ज्योतिष्काणामवस्थिततत्वात्। यदाह–"मेरुप्रदक्षिणानित्यगतयो नृलोके" "तत्कृतः कालविभागः" "बहिरवस्थिताः" इति (तत्वार्थ ४–१४/१५/१६) अनेन व्यावहारिककालावगाहः प्रतिपादितः। मुख्यकालस्तु भावानां तत्तत्पर्यायप्रवर्त्तको लोकव्यापी ज्ञातव्यः। न च कालस्य मुख्यव्यावहारिकत्वम-प्रतीतम्। यदाह–

"लोकाकाशप्रदेशस्थाः, भिन्नाः कालाणवस्तु ये।
भावानां परिवर्त्ताय, मुख्यः कालः स उच्यते।।१।।

ज्योतिःशास्त्रे यस्य मानमुच्यते समयादिकम्।
स व्यावहारिकः कालः, कालवेदिभिरामतः।।२।।" इति।

तथा—

पुग्गला जीवा य सव्वलोगे।।

पुद्गलाः परमाणुद्व्यणुकादयो जीवाश्च सूक्ष्मपृथ्वीकायिकादयः सर्वस्मिँल्लोके तिष्ठन्ति। नानापुद्गलान्नानाजीवांश्चाश्रित्योक्तमिदम्।

अथ पुद्गलानां जीवानां च प्रत्येकं प्रतिनियतमवगाहमाह—

एगाइपएसावगाहिणो पुग्गला, लोगासंखिज्जभागाइअवगाहिणो जीवा।।

एकादिप्रदेशावगाहिनः पुद्गलाः। तत्र परमाणव एकप्रदेशावगाहिन एव, बादरपरिणामस्याप्येकाकिनः परमाणोर्द्व्यादिप्रदेशावगाहाभावात्। द्व्यणुकादयस्त्व-संख्येयाणुकान्तः स्कन्धाः प्रत्येकं जघन्यत एकस्मिन् प्रदेशेऽवगाहन्ते। उत्कृष्टस्तु यत्र यावन्तोऽणवः स तावत्सु प्रदेशेषु। अनन्ताणुकस्तु स्कन्धो जघन्यत एकस्मिन्

प्रदेशे, उत्कृष्टतस्त्वसंख्येयेषु, न त्वनन्तेषु, सकलस्यापि लोकस्यासंख्येय-प्रदेशात्मकत्वात् । ननु युक्तं तावदमूर्त्तयोर्धर्म्माधर्म्मयोरेकत्रावगाह इति । मूर्त्तानां तु पुद्गलानामेकैकस्मिन्नप्याकाशप्रदेशेऽनन्तानन्तानां परमाणुद्व्यणुकत्र्यणुकादि-पुद्गलानामवगाह इष्यते, तत्कथं ? उच्यते–अवगाहनस्वभावत्वात्सूक्ष्मपरिणामाच्च मूर्त्तिमतामप्यवगाहो न विरुध्यते, एकापवरकेऽनेकप्रकाशावस्थानवत्, आगम-प्रमाण्याच्चेत्यलम्। तथा लोकस्यासंख्येयो भागो लोकासंख्येयभागः, स आदिर्येषां द्वित्र्यादीनामसंख्येभागानां तेष्ववगाहनशीला जीवाः। अयं भावः–लोकस्यैक-स्मिन्नसंख्येये भागे एको जीवोऽवतिष्ठते। एवं द्वित्रिचतुरादिषु, यावत्सर्व्व-लोकव्याप्त्याऽवतिष्ठते। केवलिनः समुद्घातगतस्य चतुर्थसमये सर्वलोकव्याप्तेरिति। इह चाजीवाधिकारे यज्जीवास्तिकायस्य लक्षणप्रमाणादि भणितं तत्षड्द्रव्यभणन-प्रस्तावात्।

साम्प्रतमजीवपञ्चकस्य प्रतिभेदानाह—

एए च्चिए धम्माइआ पंच अजीवा सपडिभेआ चउद्दस हवंति। तंजहा–धम्माधम्मागासाणं दव्व १ देस २ पदेस ३ कप्पणाए तिण्णि तिण्णि भेआ एवं नव, दसमे काले, पुग्गलाणं च खंध १ देस २ पएस ३ परमाणु ४ लक्खणा चउरो भेआ।।

इदमत्र तात्पर्यम्–धर्म्मास्तिकायद्रव्यं १ धर्म्मास्तिकायदेशाः २ धर्म्मास्ति-कायप्रदेशाः ३ इति त्रयो भेदा धर्म्मास्तिकायस्य। तत्र संपूर्णो धर्म्मास्तिकायो द्रव्यम् १, तस्यैव द्रव्यस्य बुद्धिपरिकल्पिता अर्द्ध-त्रिचतुर्भागादिका अंशा देशाः २, तस्यैव द्रव्यस्य प्रकृष्टा निर्विभागा देशाः प्रदेशाः ३, एवमधर्म्मास्ति-कायाकाशास्तिकाययोरपि त्रयस्त्रयो भेदा वाच्याः। एवं नव भेदा अजीवानाम्। दशमः कालः। वर्त्तमानसमयरूपस्यैव तस्य सत्त्वान्न देशादिकल्पना। तथा पुद्गलानां स्कन्धादयश्चत्वारो भेदाः। तत्र स्कन्दन्ति शुष्यन्ति धीयन्ते च पोष्यन्ते पुद्गलानां

विघटनेन चटनेन चेति स्कन्धाः द्व्यणुकादयोऽनन्ताणुकपर्यवसानाः। देशास्तेषामेव द्वित्रिभागादयः अंशाः। प्रदेशास्तेषामेव निर्विभागा भागाः। परमाणवः स्कन्धाप्रतिबद्धनिर्विभागद्रव्यरूपाः। प्रदेशानां परमाणूनां च निर्विभागभागरूपत्वाविशेषेऽपि स्कन्धभावपरिणतापरिणतत्वकृतो विशेषः॥

॥ इति समयसारटीकायामजीवतत्त्वनिरूपणो नाम द्वितीयोऽध्यायः।२॥

॥ साम्प्रतमास्रवतत्त्वं व्याख्यायते ॥

सुभासुभकम्मोवादाणनिदाणं आसवे ॥

शुभं सद्वेद्यादि, अशुभमसद्वेद्यादि, शुभाशुभस्य कर्म्मण उपादाने ग्रहणे यन्निदानं कारणं स आस्रवः। आस्रूयते कर्म्मानेनेति।

तद्भेदप्रतिपादनार्थमाह—

से बायालीसविहे पण्णत्ते। तंजहा—पंच इंदिआणि, चउरो कसाया, पंच अव्वयाणि, तिण्णि जोगा, पणवीसं किरिआओत्ति ॥

स्पष्टम्।

इन्द्रियादीनामेव व्यक्तिमाह—

तत्थ इंदिआणि फरिसणाईणि ॥

इन्द्र आत्मा तस्य लिङ्गं तेन दृष्टं सृष्टं चेत्यादिव्युत्पत्त्या निपातनादिन्द्रियशब्दसिद्धिः। इन्द्रियाणि स्पर्शनरसनघ्राणचक्षुःश्रोत्राणि स्पर्शादिगोचराणि।

तथा—

कसाया कोहादओ ॥

कष इति हिंसार्थो धातुः। कष्यन्ते प्राणिनोऽस्मिन्ननेनेति वा कषः संसारः कर्म्म वा, तस्य आयो लाभो येभ्यस्ते कषायाः क्रोधमानमायालोभाः।

तथा—

अव्वयाणि हिंसाईणि ॥

अव्रतानि हिंसामृषावादादत्तादानमैथुनपरिग्रहलक्षणानि।

तथा—

जोगा मणवयणकायाणं वावारा॥

योगा मनोवाक्कायानां व्यापाराः । अयं भावः—आत्मना शरीरवता सर्वप्रदेशैर्गृहीता मनोयोग्याः पुद्गला मनस्त्वेन परिणमताश्चिन्ताप्रवर्त्तका मनः। एवं भाषापुद्गला भाषापरिणामापन्ना वचनम्। कायः शरीरमौदारिकादि, तत्सम्बन्धादात्मनो वीर्यविशेषः क्रमेण मनोयोगो वचनयोगः काययोगश्च।

तथा—

किरिआओ जहा—काइआ १ अहिगरणिआ २ पाओसिआ ३ पारितावणिआ ४ पाणाइवाइआ ५ आरंभिआ ६ पारिग्गहिआ ७ मायावत्तिया ८ मिच्छादंसणवत्तिया ९ अप्पच्चक्खाणकिरिआ १० दिट्ठिआ ११ पुट्ठिआ १२ पाडुच्चिआ १३ सामन्तो-वणिवाइआ १४ नेसत्थिआ १५ साहत्थिआ १६ आणवणिआ १७ वेआरणिआ १८ अणाभोगवत्तिआ १९ अणवकंखवत्तिआ २० पओगकिरिआ २१ समुदाणकिरिआ २२ पेज्जवत्तिया २३ दोसवत्तिया २४ इरियावहिआ २५ य॥

क्रियाः, यथेति क्रियावक्तव्यतारम्भसूचकं वाक्यम्। कायेनायतमानेन निर्वृत्ता कायिकी। सा चाविरतस्यानुपरतकायिकी, प्रमत्तसाधोरनुपयुक्तकायिकी च १। अधिकरणं खड्गादिनिर्वर्त्तनं खड्गादिषु मुष्ट्यादीनां संयोजनं वा तेन निर्वृत्ता आधिकरणिकी २ । जीवाजीवविषयप्रद्वेषकरणात्प्राद्वेषिकी ३ । पुत्रकलत्रादिवियोगदुःखभरातिपीडितस्यात्मनः स्वपरहस्ताभ्यां ताडनशिरःस्फोट-नादिना क्रोधावेशात् परस्य वा पुत्रशिष्यकलत्रादेस्ताडनादिना पारितापनिकी ४। निर्वेदात्स्वर्ग्गाद्यर्थं वा गिरिपतनजलज्वलनप्रवेशादिना स्वविषयेण क्रोधलोभाद्या-

वेशात्परविषयेण च प्राणातिपातेन प्राणातिपातिकी ५। जीवाजीवविषयेण आरम्भेणारम्भिकी ६। जीवाजीवविषयेण परिग्रहेण पारिग्रहिकी ७। परवञ्चनान्मायाप्रत्यया ८। जिनवचनाश्रद्धाननिबन्धना मिथ्यादर्शनप्रत्यया ९। संयमविघातिनः प्रत्याख्येयान् कषायाद्यरीनप्रत्याचक्षाणस्याप्रत्याख्यानक्रिया १०। जीवाजीवानामश्वरथादीनां कुतूहलाद्दर्शनेन दृष्टिका। दर्शनं दृष्टं तद्विद्यते यस्यामित्यभ्रादित्वान्मत्वर्थीये अप्रत्यये के च रूपमिदम् ११। रागाद्द्वेषाद्वा जीवाजीवस्वरूपप्रच्छनेन पृष्टिका । प्राग्वद्रुपसिद्धिः । रागादिना योषिदादितूल्युपधानादिजीवाजीवस्पर्शनेन स्पृष्टिकेति वा १२।जीवाजीवौ प्रतीत्य कर्म्मबन्धेन प्रातीत्यिकी १३। गवाश्वादिकं कञ्चिद्द्रष्टुं समन्तादुपनिपतन्तं प्रशंसन्तं च लोकमवलोक्य हृष्यतः सामन्तोपनिपातिकी। प्रमत्तसंयतानां भक्तपानादावनाच्छादिते सम्पातिमसत्त्वानां समन्तादुपनिपातेन वा १४। राजाद्यादेशाज्जीवानां मनुष्यादीनामजीवानां पाषाणादीनां यन्त्रैर्निसर्जनेन नैसृष्टिकी १५। स्वहस्तेन जीवाजीवताडनात्स्वाहस्तिकी १६। जीवाजीवयोराज्ञापनेन आनायनेन वा आज्ञापनिकी आनायनिकी वा १७। जीवाजीवयोर्विदारणाद्वैदारणिकी, भाषाद्वयाभिज्ञस्य जीवाजीवविक्रये एकं विप्रतारयतो वञ्चयमानस्य वैतारणिकीति वा १८। अप्रत्यवेक्षिताप्रमार्ज्जिते देशे शरीरोपकरणनिक्षेपादनाभोगप्रत्यया १९। इहलोकपरलोकविरुद्धानि सेवमानस्यानवकाङ्क्षप्रत्यया २०। मनोवचनकायप्रयोगानां सावद्यानां करणेन प्रयोगक्रिया २१। अष्टविधकर्म्मपुद्गलसमादानात्समादानक्रिया। समादीयते येन विषय-स्तत्समादानमिन्द्रियं तस्य देशोपघातकारिणी सर्वोपघातकारिणी वा समादानक्रिया २२। मायालोभनिश्रिता प्रेमप्रत्यया, रागोत्पादकवचनव्याहरणाद्वा २३। क्रोधमाननिश्रिता द्वेषप्रत्यया २४। अकषायिणामुपशान्तमोहादीनां चक्षुर्निमेषोन्मेषमात्रमपि यावद्द्विसमयस्थितिकः केवलकाययोगप्रत्ययो बन्ध ऐर्यापथिकी २५। इति पञ्चविंशतिः क्रियाः। एते इन्द्रियादयो द्विचत्वारिंशदास्रवा अष्टानामपि कर्मणां साधारणत्वेनोक्ताः।

विशेषेण तु ज्ञानावरणादिनिश्रया प्ररूपयितुकामः प्राह—

एवं सामन्नेणं परूविआ आसवा। एण्हिं विसेसेणं नाणावरणाइनिस्साए परूविज्जंति॥

गतार्थम्। नवरं 'एण्हिंति' इदानीम्॥

तानेवाह—

तंजहा–नाणदंसणविसया पओसनिण्हवमच्छरंतरायासायणोवघाया नाणदंसणावरणाणं आसवा॥

ज्ञानदर्शनविषयाः प्रदोषादयो ज्ञानदर्शनावरणयोरास्रवा भवन्ति। तत्र ज्ञानस्य मत्यादेर्ज्ञानिनां साध्वादीनां ज्ञानसाधनस्य पुस्तकादेः केनचिद्गुणसङ्कीर्त्तने कृतेऽनभिव्याहरतो व्याहरतो वाऽन्तः पैशुन्यं प्रदोषः कोपप्रधानोऽयम्। नास्ति तन्मम श्रुतं न जाने वा तन्न मया तत्समीपेऽधीतमित्यादिर्मायाप्रवणो निह्नवः। मानोदयाविष्टचित्तः स्वस्यैव ख्यातिमीप्सुर्दानार्हमपि ज्ञानं यतोऽन्यस्मै न ददाति स मत्सरः। स्वख्यातिपूजालाभार्थित्वेन पुस्तकाद्यपहारविकथादिकरणात्परस्य ज्ञानाधिगम-गोचरं तन्निबन्धनपूजालाभविषयं वा विघ्नविधानमन्तरायः। [1]लोभोदय-निबन्धनोऽयम्। आयो ज्ञानादिलाभः साद्यतेऽनयेत्यासादना क्रोधव्यामिश्र-स्तमोबहुलः परिणामो निन्दास्वभाव आत्मनः, गुर्वादीनामवज्ञानमित्यर्थः। चित्राभिरूपपत्तिभिर्ज्ञानस्य ज्ञानिनां ज्ञानसाधनानां च दूषणमुपघातः। किमनेनाधीतेन क्लेशप्रायेण? किं वा वेत्त्ययम्? कथं क्षयोपशमजस्य ज्ञानस्य पुस्तकादिसाधनम्? इत्यादि। एवं दर्शने चक्षुर्दर्शनादौ सामान्यमात्रोपयोगरूपे दर्शनिषु साध्वादिषु दर्शनसाधने श्रोत्रनयननासिकादौ सम्मत्यनेकान्तजयपताकादि-प्रमाणशास्त्रपुस्तकादौ वा प्रदोषादयो दर्शनावरणस्यास्रवा वाच्याः। उपलक्षण-त्वाच्चान्येऽपि प्राणातिपातादयः।

---

१ "लोभस्यात्र प्राधानम्। आयो" इत्यपि॥

अथ वेदनीयस्य द्विभेदत्वात्सद्वेद्यस्यास्रवानाह—

देवपूआगुरुभत्तिसरागसंजमदेससंजमपत्तदाणदयाखमाबालतव-अकामनिज्जराओ सायवेअणीअस्स ।।

सुबोधम्। नवरं रञ्जनाद्रागः संज्वलनलोभादिकषायः, तत्सहवर्त्ती सरागः तस्य संयमः सावद्ययोगोपरमलक्षणः सरागसंयमः। देशसंयमो देशेन विरतिरूपः। बालतपो मिथ्यादर्शनोपेतम्। अकामनिर्जरा क्षुत्तृष्णावधबन्धचारकरोधादिना-ऽनभिलषितं कर्मनिर्ज्जरणम्।

अथासद्वेद्यस्याह—

दुक्खसोगतावअक्कंदणवहपरिदेवणाणि सपरोभयत्थाणि असाय-वेअणीअस्स ।।

दुःखादीनि स्वपरोभयस्थान्यसातवेदनीयस्यास्रवाः । तत्र इष्टवियोगादेरस-द्वेद्योदयापेक्षः पीडालक्षणः परिणामो दुःखम् । अनुग्राहकसम्बन्धविच्छेदे वैक्ल-व्यविशेषः शोकः। परिवादपरुषवचनादेरुत्पन्नः कलुषान्तःकरणस्य तीव्रानुशय-परिणामस्तापः। परितापसंयुक्ताश्रुनिपाताङ्गविकारप्रचुरविलापाभिव्यक्तमाक्रन्दनम्। प्राणिप्राणवियोजनं वधः कशाद्यभिघातश्च । संक्लेशप्रवणं स्वपरानुग्रहाभिलाष-विषयमनुकम्पाप्रचुरं परिदेवनम्। शोकादीनां दुःखजातीयत्वेऽपि पृथगभिधानं दुःखविशेषासंख्येयत्वसूचनार्थम्। एतानि क्रोधाद्यावेशवशादात्मस्थान्यपि भवन्ति, परस्थान्युभयस्थानि चेति। केशलुञ्चनानशनादीनि त्वार्हतैरास्थीयमानानि परेषु च प्रतिपाद्यमानानि अन्तरङ्गक्रोधाद्यावेशपूर्वकत्वाभावान्नासद्वेद्यस्यास्रवाः।

सम्प्रति दर्शनमोहचारित्रमोहभेदाद्विविधस्य मोहस्य क्रमादास्रवानाह–

जिणसुअसंघदेवधम्मावण्णवायउम्मग्गदेसणमग्गनासणाणि दंसण-मोहस्स ।।

जिना वीतरागाः। श्रुतमाचाराद्यागमः। सङ्घः प्रतीतः। देवाश्चतुर्निकायाः। धर्म्मः श्रमणधर्म्मादिः। एषामवर्णवादोऽसद्भूतदोषोद्भावनम्। शेषं सुबोधम्।

कसाओदयाओ तिव्वे परिणामे चारित्तमोहस्स॥

कषायाणामुदयो विपाकस्तस्मात्तीव्रः परिणामः कषायनोकषायभेदेन द्विविधस्यापि चारित्रमोहस्यास्रवः। तत्र स्वपरकषायोत्पादनसाधुजनगर्हाधर्म्म-विघ्नकरणादिः कषायमोहनीयस्यास्रवः। बहुप्रलापहास्यशीलतादिर्हास्यस्य। विचित्र-क्रीडनासक्तिदेशादिदर्शनौत्सुक्यप्रमुखो रतेः। असूयापापशीलत्वादिररतेः। स्वपर-शोकोत्पादनरोदनादिः शोकस्य। स्वभयपरिणामपरभापनादिर्भयस्य। सदाचार-जुगुप्सापरपरिवादादिर्जुगुप्सायाः। वक्रत्वमृषावादासूयाविषयगार्ध्यादिः स्त्रीवेदस्य। स्वदारसन्तोषमन्दकषायत्वसरलत्वादिः पुंवेदस्य। तीव्रकामताचण्डकषायत्वेन्द्रिय-व्यपरोपणादिर्नपुंसकवेदस्येति॥

अधुनाऽऽयुश्चतुष्कस्यास्रवानाह—

पंचिंदिअवहमंसाहारबहुआरंभपरिग्गहा नेरइआउअस्स। अट्टज्झाण-ससल्लत्तगूढचित्तत्ताणि तिरिआउअस्स। अप्पारंभपरिग्गहत्तमद्दवअज्जव-मज्झिमपरिणामा मणुआउअस्स। सरागसंजमदेससंजमअकामनिज्जरा-बालतवकल्लाणमित्तसंजोगसम्मत्ताणि देवाउअस्स॥

स्पष्टम्। नवरं सशल्यत्वं मूलगुणोत्तरगुणेष्वतिचारसम्भवेऽनालोचिता-प्रतिक्रान्तत्वं गूढचित्तत्वमुदायिनृपमारकादिवद्दुर्लक्ष्याभिप्रायत्वम्। मध्यमपरिणामो नातिनिकृष्टो नात्युत्कृष्टोऽध्यवसायविशेषः।

नाम्नः शुभस्याशुभस्य चास्रवानाह—

सरलत्तसंसारभीरुत्तसाहम्मिअभत्तिखमाओ सुहनामस्स। विवरीआ असुहनामस्स॥

निगदसिद्धम्।

अथ तीर्थकरनाम्नः शुभनामान्तर्गतत्वेऽपि विशिष्टत्वाद्भिन्नानास्रवानाह—

अरिहंतवच्छल्लाई वीसं आसवा तित्थगरनामस्स॥

अर्ह १ त्सिद्ध २ सङ्घ ३ गुरु ४ स्थविर ५ बहुश्रुत ६ तपस्विषु ७ बहुमानसम्यग्गुणोत्कीर्त्तनतदनुरूपोपचारलक्षणं वात्सल्यम्। तथाऽभीक्ष्णं ज्ञानोपयोगः ८। सम्यक्त्वविशुद्धिः ९। विनयोपेतत्वं १०। आवश्यकापरिहाणिः ११। शीलव्रतेष्वनतिचारः, तत्र शीलान्युत्तरगुणा व्रतानि मूलगुणाः १२। क्षणलवादिषु निरन्तरं संवेगभावना १३। यथाशक्तितपः १४। द्रव्यभावभिन्नस्त्यागः। द्रव्यत्यागोऽप्रायोग्याणामाहारोपधिशय्यादीनां परित्यागः। प्रायोग्याणां च यतिभ्यो दानम्। भावत्यागः क्रोधादीनां व्युत्सर्गो। ज्ञानादीनां च यतिभ्यो वितरणं १५। आचार्यादीनां भक्तपानादिसम्पादनस्वरूपं वैयावृत्त्यं १६। तेषामेव कार्यकरणद्वारेण स्वस्थतापादनं समाधिः १७। अपूर्वज्ञानग्रहणं १८। श्रुतभक्तिः १९। प्रवचने प्रभावना २०। चेति। प्रथमान्तिमार्हद्भ्यामेते विंशतिरप्यास्रवाः स्पृष्टाः। मध्यमैस्तु जिनैरेको द्वौ त्रयः सर्वे वा। एतदर्थसूचकम् 'अरहन्तसिद्धपयवण' इत्यादिगाथाचतुष्कं सुप्रतीतत्वान्न लिख्यते।

अथ शुभाशुभगोत्रस्यास्रवानाह—

मयरहिअत्तविणीअत्तगुणवंतपसंसाओ उच्चगोअस्स, विवरीआ नीअगोअस्स॥

स्पष्टम्।

अन्तरायस्यास्रवानाह—

जिणपूआविग्धकरणहिंसाईआ विग्धस्स॥

कण्ठ्यम्। आदिशब्दाद्दानादिविघ्नकरणादयः। दिङ्मात्रं चैतदास्रवाणाम्। शास्त्रान्तरेभ्यः स्वबुद्ध्या च सर्वत्र यथोचितमन्येऽप्यास्रवा वाच्याः। नन्वेते प्रतिकर्म

प्रतिनियता आस्रवा भणिताः, न प्रतिनियतस्यैव कर्मणो बन्धः, सिद्धान्तेऽष्टविधादेर्बन्धप्रकारस्य भणनात्। यत उक्तम्– "जाव णं एस जीवे एअइ वेअइ चलइ फंदइ घट्टइ खुब्भइ उदीरइ तं तं भावं परिणमइ, ताव णं अट्ठविहबंधए वा, सत्तविहबंधए वा, छव्विहबंधए वा, एगविहबंधए वा नो चेव णं अबंधए सिआ" तत्किमिदं न विरुध्यते? न विरुध्यते, स्थित्यनुभागबन्धापेक्षया प्रतिनियतास्रव[1]भणनात् । प्रकृतिप्रदेशबन्धापेक्षया तु प्रदोषादयः सर्वेऽपि सर्वकर्म्मणामास्रवा भवन्तीति।

एतदेवाह—

एए अ पइकम्मं पडिनिअया आसवा ठिइअणुभागबंधाविक्खाए विण्णेआ। पगइपएसबंधाविक्खाए पुण अविसेसेणं सव्वेवि सव्वकम्माणं आसवा भवंति।।

[2]उक्तार्थम्।

अत्र हेतुमाह—

जओ सिद्धंते अट्ठविहे सत्तविहे छव्विहे एगविहे वा बंधे भणिए, नो पुण पडिनिअयस्स कम्मस्स बंधे।।

सुबोधम्।

एतदेव गुणस्थानाश्रयेण भावयति—

तत्थ मिच्छद्दिट्ठिपभिईणं अपमत्तंताणं मीसवज्जाणं आउबंधे अट्ठविहे, अन्नहा सत्तविहे।।

---

१ "वभावात्" इत्यपि।। २ "स्पष्टम्" इत्यपि पाठः।।

इदमत्र हृदयम्—मिथ्यादृष्टिसासादनाविरतसम्यग्दृष्टिदेशविरतप्रमत्ताप्रमत्तानामायुर्बन्धेऽष्टानां मूलप्रकृतीनां बन्धादष्टविधो बन्धः, अन्यथा सप्तविधः। आयुर्बन्धो हि भवत्रिभागादौ कदाचिदेवान्तर्मुहूर्तिकः।

तथा—

मिस्सनियट्टिअनिअट्टिबायराणं सत्तविहे॥

मिश्रस्य तथास्वभावान्निवृत्त्यनिवृत्तिबादरयोस्त्वतिशुद्धत्वादायुर्बन्धाभावः।

सुहुमसंपरायस्स मोहाउवज्जे छव्विहे॥

स्पष्टम्।

उवसंतमोहाईणं तिण्हं सायस्स च्चिअ बंधाओ एगविहे॥

उपशान्तमोहादयस्त्रयः सातमेवैकं बन्धन्ति। शेषकर्म्मणां बन्धहेत्वभावान्न बन्धः।

अजोगिकेवली अबंधगे॥

योगस्यापि बन्धहेतोरभावादबन्धकः।

इति समयसारटीकायामास्रवतत्त्वनिरूपणो नाम तृतीयोऽध्यायः॥३॥

॥ अथ बन्धतत्त्वं प्रतन्यते ॥

मिच्छादंसणअविरइपमायकसायजोगेहिं बंधहेऊहिं जीवस्स कम्मपुग्गलाणं सिलेसे बंधे ॥

मिथ्यादर्शनमाभिग्रहिकानाभिग्रहिकाभिनिवेशिकसांशयिकानाभोगिकभेदैः पञ्चधा। अविरतिः षट्कायवधमनःकरणानियमनभेदैर्द्वादशधा। प्रमादोऽज्ञान १ संशय २ विपर्यय ३ राग ४ द्वेष ५ स्मृतिभ्रंश ६ योगदुष्प्रणिधान ७ धर्म्मानादर ८ लक्षणोऽष्टविकल्पः। षोडशकषायनवनोकषायभेदाः कषायाः पञ्चविंशतिः। सत्य १ मृषा २ मिश्रा ३ सत्यामृषा ४ लक्षणचतुर्भेदो मनोयोगः। तादृक्चतुर्भेदो वचोयोगः। औदारिकौ १ दारिकमिश्र २ वैक्रिय ३ वैक्रियमिश्र ४ आहारका ५ ऽऽहारकमिश्र ६ कार्मण ७ लक्षणसप्तभेदः काययोगः। इति पञ्चदशविधो योगः। इत्येते बन्धहेतवः। यद्वाचकमुख्यः–"मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकषाय-योगाबन्धहेतवः" (तत्त्वार्थ ८–१) इति, तत्र मिथ्यादृष्टेः पञ्चापि समुदिता भवन्ति। सासादनादित्रये मिथ्यादर्शनवर्जाश्चत्वारः। देशविरतस्याविरतिर्विरतिमिश्रा प्रमादकषाययोगाश्च। प्रमत्तस्य प्रमादकषाययोगाः। अप्रमत्तादीनां चतुर्णां कषाययोगौ। उपशान्तमोहादीनां त्रयाणां केवलो योग एव। अयोगिकेवलिन-स्तस्याप्यभावः। ततश्च मिथ्यादर्शनादिभिर्बन्धहेतुभिर्जीवस्याञ्जनचूर्णपूर्णसमुद्ग-कवन्निरन्तरं पुद्गलनिचिते लोके कर्म्मयोग्यवर्गणापुद्गलानां यः श्लेषः स्वप्रदेशैः सह सम्बन्धः स बन्धः।

स च बन्धः प्रकृत्यादिभेदाच्चतुर्विध इत्याह—

से चउव्विहे पण्णत्ते। तंजहा–पगइबंधे १ ठिइबंधे २ अणुभागबंधे ३ पएसबंधे ४ अ॥

स्थित्यनुभागप्रदेशबन्धानां समुदितानां यः स्वभावः स प्रकृतिबन्धः। अध्यवसायविशेषगृहीतस्य कर्मदलिकस्य यत्स्थितिकालनियमनं स स्थितिबन्धः। कर्म्मपुद्गलानामेव शुभोऽशुभो वा घात्यघाती वा यो रसः सोऽनुभागबन्धः। कर्म्मपुद्गलानामेव यद्ग्रहणं स्थितिरसनिरपेक्षं दलिकसंख्याप्राधान्येनैव करोति, स प्रदेशबन्धः। उक्तं च–

"प्रकृतिः समुदायः स्यात्स्थितिः कालावधारणम्।
अनुभागो रसः प्रोक्तः, प्रदेशो दलसञ्चयः॥१॥"

इह च मोदकदृष्टान्तः पूर्वाचार्यैर्दर्शितः। तद्यथा–यथा मोदकस्य यथासंभवं प्रकृतिर्वाताद्यपहारिणी, स्थितिरेकद्वित्रिदिनादिका, रसः स्निग्धमधुरादिरूप एकगुणद्विगुणादिः, प्रदेशाः कणिक्कादिरूपाः प्रसृत्यादिप्रमाणाः। एवं कर्म्मणोऽपि यथायोगं, प्रकृतिर्ज्ञानाच्छादनादिरूपा, स्थितिस्त्रिंशत्सागरोपमकोटीकोट्यादिरूपा, रस एकस्थानद्विस्थानादिः, प्रदेशा अल्पबहुबहुतरबहुतमादिरूपा इति।

अथ प्रकृतिबन्धस्वरूपमाह—

तत्थ नाणावरणदंसणावरणवेयणिज्जमोहआउनामगोत्तंतरायाणं नाणच्छायणाई जे सहावे सा पगई॥

ज्ञानावरणादीनां ज्ञानाच्छादनादिर्यः स्वभावः सा प्रकृतिः । तत्र ज्ञानावरणस्यार्थानवगमः, दर्शनावरणस्यार्थादर्शनं, वेदनीयस्य सुखदुःखसंवेदनं, मोहनीयस्य तत्त्वार्थाश्रद्धानं संयमघातश्च, आयुषो भवधारणं, नाम्नो नारकादिनामकरणं, गोत्रस्योच्चैर्नीचैःस्थानसंशब्दनं, अन्तरायस्य दानादिविघ्नकरणमिति। एष मूलप्रकृतिबन्धः साक्षान्निर्दिष्टः। उत्तरप्रकृतिबन्धे त्वष्टपञ्चाशदधिकशतसंख्या उत्तरप्रकृतयो वाच्याः। ताश्च विस्तरभयात्सूत्रे न निर्दिष्टाः। इह तु पुरो वक्ष्यमाणानां शुभाशुभप्रकृतीनां सुखप्रतिपत्त्यर्थं संक्षेपात्ता अप्युच्यन्ते, तथाहि– ज्ञानावरणं पञ्चधा, दर्शनावरणं नवधा, वेदनीयं द्विधा, मोहनीयमष्टाविंशतिधा, आयुश्चतुर्द्धा, नाम त्र्युत्तरशतभेदं, गोत्रं द्विधा, अन्तरायं पञ्चधेति। तत्रावार्यस्य

मतिश्रुतावधिमनःपर्यायकेवलाख्यस्य ज्ञानस्य पञ्चविधत्वात्तदावरणमपि पञ्चधा मतिज्ञानावरणादि। तथा चक्षुरचक्षुरवधिकेवलभेदाच्चतुर्विधस्य दर्शनस्य आवरणं चक्षुर्दर्शनावरणादि चतुर्द्धा, निद्रा १ निद्रानिद्रा २ प्रचला ३ प्रचलाप्रचला ४ स्त्यानर्द्धिसंज्ञाः ५ पञ्च निद्राश्चेति नवधा दर्शनावरणम्। सातमसातं चेति द्विधा वेदनीयम्। तथाऽनन्तानुबन्ध्यप्रत्याख्यानावरणप्रत्याख्यानावरणसंज्वलनभेदात् प्रत्येकं चतुर्विधाः क्रोधमानमायालोभाः। तत्र यावज्जीवानुगामिनोऽनन्तभवानुबन्धित्वादनन्तानुबन्धिनः। संवत्सरानुगामिनो नञोऽल्पार्थत्वादल्पमपि देशविरतिलक्षणं प्रत्याख्यानमावृण्वन्तीत्यप्रत्याख्यानावरणाः। मासचतुष्टयानुबन्धिनः प्रत्याख्यानं सर्वविरत्याख्यमावृण्वन्तीति प्रत्याख्यानावरणाः। पक्षानुबन्धिनः सम्शब्दस्येषदर्थत्वात्परीषहोपसर्गादिसम्पाते चारित्रिणमपीषज्ज्वलयन्तीति संज्वलनाः, इति षोडश कषायाः। नव च नोकषायाः। नोशब्दः साहचर्यवाची। एषां हि केवलानां न प्राधान्यम्, किन्तु कषायैः सहोदयं यान्ति, कषायानुद्दीपयन्ति वा। उक्तं च–

"कषायसहवर्त्तित्वात्, कषायप्रेरणादपि।
हास्यादिनवकस्योक्ता, नोकषायकषायता॥१॥"

ते च स्त्रीपुंनपुंसकवेदहास्यरत्यरतिशोकभयजुगुप्साख्याः। इति पञ्चविंशतिर्भेदाश्चारित्रमोहनीयस्य, मिथ्यात्वमिश्रसम्यक्त्वरूपास्त्रयश्च दर्शनमोहनीयस्येत्यष्टाविंशतिधा मोहनीयम्। नारकतिर्यग्नरामरभवेष्ववस्थितिकारणमायुश्चतुर्द्धा। तथा नामकर्म्म मूलभेदैर्द्वाचत्वारिंशद्विधम्। तथाहि–गति १ जाति २ शरीरा ३ऽङ्गोपाङ्ग ४ बन्धन ५ सङ्घातन ६ संहनन ७ संस्थान ८ वर्ण ९ गन्ध १० रस ११ स्पर्शा १२ ऽनुपूर्वी १३ विहायोगति १४ लक्षणाश्चतुर्दश पिण्डप्रकृतयः। पराघातो १ द्द्योता २ ऽऽतपो ३ च्छ्वासा ४ ऽगुरुलघु ५ तीर्थकर ६ निर्माणो ७ पघाताख्या ८ अष्टौ प्रत्येकप्रकृतयः। त्रस १ बादर २ पर्याप्तक ३ प्रत्येक ४ स्थिर ५ शुभ ६ सुभग ७ सुस्वरा ८ ऽऽदेय ९ यशःकीर्त्ति १० स्वरूपं त्रसदशकम्। स्थावर १ सूक्ष्मा २ ऽपर्याप्तक ३ साधारणा

४ ऽस्थिरा ५ ऽशुभ ६ दुर्भग ७ दुःस्वरा ८ ऽनादेया ९ ऽयशःकीर्त्ति १० स्वरूपं स्थावरदशकं चेति। अथ पिण्डप्रकृतीनां प्रभेदाः प्रदर्श्यन्ते–गतिनाम नरकतिर्यङ्नरसुराश्रयेण चतुर्द्धा। जातिनाम एकेन्द्रियादिभेदात्पञ्चधा। शरीरनाम औदारिकवैक्रियाहारकतैजसकार्मणभेदात्पञ्चधा । अङ्गोपाङ्गनाम औदारिक-वैक्रियाहारकद्वारेण त्रिधा । बन्धननाम निबद्धबध्यमानपुद्गलसम्बन्धविधानरूपं औदारिकाद्यभिलापेन पञ्चधा । सङ्घातननाम पुद्गलसङ्घातनरूपं तथैव पञ्चधा। संहनननाम अस्थिरचनाविशेषरूपं, वज्रर्षभनाराच १ ऋषभनाराच २ नाराचा ३ ऽर्द्धनाराच ४ कीलिका ५ सेवार्त्त ६ भेदात्षोढा। संस्थाननाम अवयव-रचनात्मकशरीराकृतिस्वरूपं, समचतुरस्र १ न्यग्रोधपरिमण्डल २ सादि ३ वामन ४ कुब्ज ५ हुण्ड ६ भेदात्षोढा। वर्णनाम कृष्णनीललोहितहारिद्रसितभेदात्पञ्चधा। गन्धनाम सुरभि १ दुरभि २ भेदाद्वेधा । रसनाम तिक्तकटुकषायाम्ल-मधुरभेदात्पञ्चधा। स्पर्शनाम गुरु १ लघु २ मृदु ३ खर ४ शीतो ५ ष्ण ६ स्निग्ध ७ रूक्ष ८ भेदादष्टधा। आनुपूर्वीनाम द्विसमयादिना विग्रहेण भवान्तरं गच्छतो जन्तोरनुश्रेणिनियतगमनपरिपाटिवेद्यं नरकगत्याद्याश्रयेण चतुर्द्धा। विहायोगतिनामपादादिविहरणात्मकदेशान्तरप्राप्तिहेतुगतिलक्षणं वृषोष्ट्रादीनामिव शुभाशुभभेदाद्वेधा। एवं चतुर्दशपिण्डप्रकृतीनामुत्तरप्रकृतयः सर्वाः पञ्चषष्टिः, पराघाताद्यष्टाविंशत्युपेता नाम्नस्त्रिनवतिर्भवति। यदा च बन्धनपञ्चकस्थाने बन्धनपञ्चदशकविवक्षा तदा त्र्युत्तरं शतम्। बन्धनपञ्चदशकं त्वेवम्–औदारिक-वैक्रियाहारकाणां स्वनाम्ना तैजसेन कार्मणेन तैजसकार्मणाभ्यां च योगे प्रत्येकं चत्वारि चत्वारि बन्धनानि। तद्यथा–औदारिकौदारिक १ औदारिकतैजस २ औदारिककार्मण ३ औदारिकतैजसकार्मणा ४ ख्यानि चत्वारि। एवं वैक्रिय-वैक्रियादीनि चत्वारि। आहारकाहारकादीनि चत्वारि। तथा तैजसतैजस १ तैजसकार्मण २ कार्मणकार्मणा ३ ख्यानि त्रीणीति। यदा तु बन्धनसङ्घातननाम्नी शरीरपञ्चकान्तर्भूतत्वान्न पृथग्विवक्ष्येते, वर्णगन्धरसस्पर्शा अप्यविवक्षितभेदाः सामान्येन चत्वार एव गृह्यन्ते, तदा गत्यादीनामुत्तरभेदा एकोनचत्वारिंशत्संख्याः

स्युः, ते च पराघाताद्यष्टाविंशतिप्रकृतियुक्ताः बन्धोदयोपयोगिनः सप्तषष्टिर्नाम्नो भेदा भवन्ति। पराघातादिप्रकृतीनामर्थलेशो लिख्यते—यदुदयात्प्राणी परेषां बलिनामपि दुष्प्रधृष्यस्तत्पराघातनाम। यदुदयाज्जीवशरीरं यतिदेवोत्तरवैक्रियचन्द्र-ग्रहनक्षत्रतारारत्नौषधिमण्यादिवदनुष्णप्रकाशात्मकोद्द्योतकृत्तदुद्द्योतनाम । यदु-दयाज्जीवदेहमात्मनाऽनुष्णमपि उष्णप्रकाशरूपातपकृत्तदातपनाम। तदुदयश्च सूर्यबिम्बादिपार्थिवशरीरेष्वेव न वह्न्यादिषु। यदुदयादुच्छ्वसनलब्धिस्तदुच्छ्वासनाम। यदुदयादङ्गं न लघु नापि गुरु तदगुरुलघुनाम। यदुदयाज्जगत्पूज्यो धर्मतीर्थकर्त्ता तत्तीर्थकरनाम। यदुदयाज्जन्तुदेहेष्वङ्गप्रत्यङ्गानां नियतस्थानवृत्तिता तत्सूत्रधारकल्पं निर्माणनाम। यदुदयात्स्वदेहावयवैरेव प्रतिजिह्वादिभिर्जन्तुरुपहन्यते तदुपघातनाम। तथा यदुदयाद्द्विन्द्रियादिपर्यायप्राप्तिस्तत्त्रसनाम। यदुदयाज्जीवा बादरा भवन्ति, तद्बादरनाम। बादरत्वं चेह चक्षुर्ग्राह्यत्वं नेष्टं, बादरस्याप्येकैकस्य पृथिव्यादिशरीरस्य चक्षुर्ग्राह्यत्वाभावात्, तस्माज्जीवविपाकित्वेन जीवस्यैव किञ्चिद्बादरपरिणामं जनयत्येतन्न पुद्गलेषु। केवलं जीवविपाक्यप्येतच्छरीरपुद्गलेष्वपि काञ्चिदभिव्यक्तिं दर्शयति, तेन बादराणां बहुतरसमुदितपृथिव्यादीनां चक्षुषा ग्रहणं न सूक्ष्माणामिति। यदुदयाज्जीवानां स्वाः स्वाः पर्याप्तयस्तत्पर्याप्तकनाम। यदुदयादेकैकस्य जीवस्यैकैकं शरीरं न त्वनन्तानामप्येकं तत्प्रत्येकनाम । यदुदयाद्दन्तास्थ्यादीनां स्थिरता तत्स्थिरनाम। यदुदयान्नाभेरुपरि शिरःप्रभृतीनां शुभता तच्छुभनाम। यदुदयात्सर्वेषां प्रियस्तत्सुभगनाम। यदुदयान्मधुरगम्भीरोदारस्वरस्तत्सुस्वरनाम। यदुदयादुपादेयवाक् तदादेयनाम । यदुदयात्सामान्यतस्तपःशौर्यत्यागाद्यर्जितयशसा कीर्त्तनं श्लाघनं यशःकीर्त्तिः । यद्वा—"दानपुण्यकृता कीर्त्तिः पराक्रमकृतं यशः" इत्यादिलक्षणे यशःकीर्त्ती भवतस्तद्यशःकीर्त्तिनाम । स्थावरदशकं त्रसदशकवैपरीत्येन भावनीय-मिति नामकर्म्मविचारसंक्षेपः । गोत्रमुच्चनीचभेदाद्द्विधा। अन्तरायं दानलाभभोगोप-भोगवीर्यविषयं पञ्चधेत्युत्तरप्रकृतयः। इह च बन्धे विंशत्युत्तरं प्रकृतिशतमधिक्रियते। यतो मोहस्य षड्विंशतिरेव, मिथ्यात्वपुद्गलानामेव तथा परिणामभावेन सम्यक्त्वमिश्रयोर्बन्धाभावात्। नाम्नश्च पूर्वोक्ता सप्तषष्टिरिति। स्थापना।।

ज्ञा	द	वे	मो	आ	ना	गो	अं	एवं
५	९	२	२६	४	६७	२	५	१२०

इत्युक्तः प्रकृतिबन्धः ।

अधुना स्थितिबन्धस्वरूपमाह—

ठिई कम्मदलिअस्स कालनिअमणं जहा—नाणदंसणावरण-वेअणिज्जंतरायाणं उक्कोसा ठिई पत्तेअं तीसं सागरोवमकोडाकोडीओ, सत्तरी मोहस्स, वीसं नामगोआणं, आउस्स पुण तित्तीसं सागरोवमाणि ।।

स्पष्टम्। नवरं सागरोपमकोटीकोट्य इति सप्ततिविंशतिशब्दयोरपि योज्यते।

उत्कृष्टां स्थितिमुक्त्वा जघन्यामाह—

जहन्ना ठिई वेअणीअस्स बारस मुहुत्ता, नामगोत्ताणं अट्ठट्ठ, सेसाणं अंतोमुहुत्तं ।।

वेदनीयस्य जघन्या स्थितिर्द्वादश मुहूर्त्ताः। इयं च स्थितिः सकषायिणः प्रतीत्य ज्ञातव्या। अकषायिणां तूपशान्तक्षीणमोहसयोगिकेवलिनां द्विसमयस्थितिकैव। यतस्तत्कर्म प्रथमे समये बद्धं द्वितीये वेदितं तृतीयेऽकर्मतामनुभवति। तथा नामगोत्रयोरष्टाष्ट मुहूर्त्ताः। शेषाणां ज्ञानावरणदर्शनावरणमोहायुरन्तरायाणमन्तर्मुहूर्त्तम् । एवमुक्ता मूलप्रकृतीनामुत्कृष्टा जघन्या च स्थितिः। उत्तरप्रकृतीनां तु ग्रन्थान्तराज्ज्ञेया, ग्रन्थगौरवभयादिह नोच्यते।

सम्प्रति कर्मस्थितेर्बन्धप्रत्ययप्ररूपणां करोति—

सुहासुहाणं सुरनरतिरिआउवज्जाणं सव्वाणं कम्मपयडीणं जिट्ठठिई अइसंकिलेसेण बज्झइ जहन्ना विसोहीएत्ति ।।

प्रकृतीनां शुभाशुभत्वं वक्ष्यते, सर्वासां शुभानामशुभानां च सुरनर-तिर्यगायुर्वर्जानां कर्मप्रकृतीनां ज्येष्ठा स्थितिरतिसंक्लेशेनात्यन्ततीव्रकषायोदयरूपेण बध्यते, जीवैरिति शेषः। जघन्या स्थितिर्विशुद्ध्या कषायापचयरूपया। इदमुक्तं भवति–सर्वासां शुभाशुभप्रकृतीनां स्थितयः संक्लेशवृद्धौ वर्द्धन्ते, तदपचये च हीयन्ते। ततो ये ये विवक्षितमूलोत्तरप्रकृतीनां बन्धकास्तेषां मध्ये यो यः सर्वोत्कृष्टविशुद्धियुक्तः स स तत्तद्विवक्षितकर्मस्थितिं जघन्यां बध्नाति, अत्यन्ततीव्रकषायोदयवांस्तूत्कृष्टाम्। सुरनरतिर्यगायुषां तूत्कृष्टापि स्थितिर्विशुद्ध्यैव बध्यते। इतिशब्दः स्थितिबन्धसमाप्तौ।

इदानीमनुभागबन्धं व्याचिख्यासुरनुभागस्यैकार्थशब्दानाह—

अणुभागे अणुभावे विवागे रसेत्ति एगट्ठा॥

अनु पश्चाद्बन्धोत्तरकालं भज्यते सेव्यत इत्यनुभागः, अनुभूयत इत्यनुभावः, विशेषेण विविधं वा पच्यते विपाकः, रस्यते विपाकानुभवनेनास्वाद्यते रसः, इत्येकार्थाः शब्दा घटकुटकुम्भकलशादिवत्।

अथ शुभाशुभप्रकृतिसम्बन्धितया स रसो निम्बवदिक्षुवच्च द्विविध इतिहेतोः शुभाशुभप्रकृतयः प्ररूपणीया इति मनसिकृत्य प्राह—

से असुहाणं पयडीणं निंबव्व असुहे, सुहाणं उच्छुव्व सुहेत्ति। पयडीणं सुहासुहविभागे परूविज्जइ॥

गतार्थम्।

शुभप्रकृतीराह—

सायवेअणीअं १ सुरनरतिरिआणं आउआइं ३। उच्चगोअं १। सत्तत्तीसं नामपयडीओ। तंजहा–मणुआणं गई १ आणुपुव्वी अ २, देवाणं गई ३ आणुपुव्वी अ ४, पंचिंदिअजाई ५, ओरालिआईणि

पंच सरीराणि १०, आइल्लाणं तिण्हं तिण्णि अंगोवंगाणि १३, पढमं संहणणं १४, पढमं संठाणं १५, सुहा वण्ण १६ गंध १७ रस १८ फासा १९, सुहविहगगई २०, अगुरुलहु २१ पराघाय २२ ऊसासा २३ ऽऽयवु २४ ज्जोअ २५ निम्माण २६ तित्थयराणि २७, तसदसगं च ३७, एआओ सुहाओ बायालीसं पुण्णपयडीउत्ति रूढाओ॥

एताः सद्वेद्यादयः प्रकृतिबन्धाधिकारे किञ्चिन्निरूपितस्वरूपाः शुभाः प्रशस्ता द्विचत्वारिंशत्पुण्यप्रकृतय इति रूढाः।

अथाशुभप्रकृतीराह—

पंच नाणावरणाणि ५, नव दंसणावरणाणि ९, मिस्ससम्मत्ताणं बंधाभावाओ छव्वीसभेए मोहे २६, पंच अंतरायाणि ५। एआओ पणयालीसं घाइचउक्कपयडीओ। असायवेअणीअं १। नेरइआउअं १। नीअगोअं १। चउतीसं नाम पयडीओ, तंजहा–तिरिआणं गई १ आणुपुव्वी अ २, नेरइआणं गई ३ आणुपुव्वी अ ४, एगिंदिआईओ चउरो जाईओ ८, पढमवज्जाणि पंच संहणणाणि १३, पंच संठाणाणि अ १८, असुहा वण्णगंधरसफासा २२, असुहविहगगई २३, उवघायं २४, थावरदसगं ३४ च। एवं सव्वग्गेणं असुहाओ बासीई पावपयडित्ति भण्णंति॥

निगदसिद्धम्। ननु बन्धे विंशत्युत्तरं प्रकृतिशतमधिक्रियत इत्युक्तम्, एताश्च शुभाशुभप्रकृतयः पिण्डिताश्चतुर्विंशतिशतसंख्याः स्युस्तदेतत्कथं ? उच्यते–

"नीलकसिणं दुगंधं, तित्तं कडुअं गुरुं खरं रुक्खं।
सीअं च असुभनवगं, एक्कारसगं सुभं सेसं॥१॥"

इति वचनाद्वर्ण्णचतुष्कस्य शुभाशुभत्वेनोभयत्र ग्रहणादविरोधः। ततश्चाशुभप्रकृतीनां रसोऽशुभोऽशुभाध्यवसायनिष्पन्नत्वात्। शुभानां शुभः शुभाध्यवसायनिष्पन्नत्वादितिस्थितम्। अयं च शुभोऽशुभश्च रस एकद्वित्रिचतुःस्थानिकभेदाच्चतुर्विधः प्रवचने प्रतीतः। तथाहि–अशुभरसो निम्बादिरसेन शुभरसस्त्विक्ष्वादिरसेनोपमीयते। तत्र निम्बादीनां सहजोऽक्वथितः कटुको रस एकस्थानिक उच्यते। स एव भागद्वयप्रमाणः क्वथितो द्वितीयभागावशिष्टोऽर्द्धावर्त्तित इत्यर्थः। कटुकतरो द्विस्थानिकः। स एव भागत्रयप्रमाणः क्वथितस्तृतीयभागावशिष्टः कटुकतमस्त्रिस्थानिकः। स एव भागचतुष्टयप्रमाणः क्वथितश्चतुर्थभागावशिष्टोऽतिकटुकतमश्चतुःस्थानिकः। एवमिक्ष्वादीनामपि सहजो मधुरो रस एकस्थानिकः। स एव द्वित्रिचतुर्भागप्रमाणः क्वथितो द्वितीयतृतीयचतुर्थभागावशिष्टः क्रमान्मधुरतरो मधुरतमोऽतिमधुरतमश्च द्विस्थानिकादिर्भण्यते। यथा चैवं तथा प्रकृतीनामप्यशुभानां तादृशतादृशकषायनिष्पाद्यः कटुकः कटुकतरः कटुकतमोऽतिकटुकतमश्च शुभानां मधुरो मधुरतरो मधुरतमोऽतिमधुरतमश्च रसो यथासंख्यमेकद्वित्रिचतुःस्थानिको ज्ञेय।

इत्येतच्चेतसि निधाय सूत्रमाह—

निंबुच्छुपमुहाणं सहजे रसे एकट्ठाणिए, से च्चिअ दुतिचउभागपमाणे कढिए एक्कभागावसेसे दुट्ठाणिआइए होइ, एसा उवमा पयडिरसस्स भणिआ॥

कथितार्थम् । एते चैकस्थानिकादयो रसा यथोत्तरमनन्तगुणवीर्या [1]बोद्धव्याः।

सम्प्रति यैः प्रत्ययैर्यासां प्रकृतीनां यत्स्वरूपो रसो बध्यते तत्प्ररूपयन्नाह—

पव्वयभूमिवालुआजलरेहातुल्लेहिं कसाएहिं असुहाणं जहाकमं चउतिदुइक्कट्ठाणिए रसे बज्झइ। सुहाणं तु वालुआजलरेहातुल्लेहिं

१ "ज्ञातव्याः" इत्यपि पाठः॥

चउट्ठाणिए। भूमिरेहातुल्लेहिं तिट्ठाणिए। पव्वयरेहातुल्लेहिं दुट्ठाणिए। एकट्ठाणिए नत्थि।।

रेखा राजयः। रेखाशब्दस्य प्रत्येकं सम्बन्धात् पर्वतरेखाशब्देन प्रभूतकालव्यपदेशतोऽतितीव्रोदयत्वं कषायाणां प्रतिपाद्यते। ततश्च पर्वतरेखासदृशैः कषायैः सर्वासामशुभप्रकृतीनां चतुःस्थानिको रसो बध्यते। आतपशोषिततडागभूरेखातुल्यैर्मनाग्मन्दोदयैस्त्रिस्थानिकः। वालुकारेखाप्रख्यैर्मन्दोदयैर्द्विस्थानिकः। जलरेखासमानैरतिमन्दोदयैरेकस्थानिकः। शुभप्रकृतीनां तु वालुकाजलरेखातुल्यैश्चतुःस्थानिकः। भूरेखातुल्यैस्त्रिस्थानिकः। दृषद्रेखोपमैर्द्विस्थानिकः। एकस्थानिकस्तु रस एव नास्ति। यत एकस्थानिकरसबन्धोऽत्यन्तसंक्लिष्टस्य सम्भवति। तत्र च शुभ प्रकृतयो बन्ध एव न समागच्छन्ति। या अपि वैक्रियतैजसकार्मणाद्याः शुभा नारकप्रायोग्याः संक्लिष्टोऽपि बध्नाति। तासामपि स्वभावात्सर्व्वसंक्लिष्टोऽपि द्विस्थानिकमेव रसं विदधाति। येषु तु मध्यमाध्यवसायस्थानेषु शुभा बध्यन्ते, तेषु तासां द्विस्थानकस्त्रिस्थानिको वा रसो बध्यते, नैकस्थानिकः, मध्यमपरिणामत्वादेव, अतिविशुद्धौ चतुःस्थानिकस्यैव बन्ध इत्येकस्थानिकरसाभावः।

सम्प्रति यासां प्रकृतीनां चतुःस्थानिकादिश्चतुर्विधोऽपि रसो यासां चैकस्थानिकवर्जस्त्रिविध एव भवति तत्प्रपञ्चयन्नाह—

चउसंजलणपंचंतरायपुंवेअमइसुयओहिमणनाणचक्खुअचक्खुओहिदंसणावरणरूवाओ सतरसपयडीओ इगदुतिचउट्ठाणिअरसाओ सेसाओ सुहाओ असुहाओ अ दुतिचउट्ठाणिअरसाओ निद्दिट्ठाओ।।

चत्वारः संज्वलनाः क्रोधादयः। पञ्चान्तरायाणि दानान्तरायादीनि। पुंवेदः। मतिश्रुतावधिमनःपर्ययज्ञानावरणानि। चक्षुरचक्षुरवधिदर्शनावरणानीत्येताः सप्तदश प्रकृतयः एकद्वित्रिचतुःस्थानिकरसाः। एकस्थानिकादिभिश्चतुर्भिरपि रसैर्युक्ता बध्यन्त इत्यर्थः। तत्रानिवृत्तिबादरे संख्येयेषु भागेषु गतेष्वासां सप्तदशानामप्येक-

स्थानिको रसः प्राप्यते। १ द्विस्थानिकादयस्तु रसास्त्रयोऽप्यासां संसारस्थान् जीवानाश्रित्य प्राप्यन्ते। शेषाः सर्वा अपि शुभा अशुभाश्च द्वित्रिचतुःस्थानिकरसा न त्वेकस्थानिकरसा निर्दिष्टाः कथिताः परमर्षिभिरिति गम्यते। इयमत्र भावना– अशुभानां यद्येकस्थानिको रसो लभ्यते तदाऽनिवृत्तिबादरसंख्येयभागेभ्यः परत एव। तत्र च प्रागुक्ताः सप्तदश प्रकृतीर्विना शेषाणामशुभानां बन्ध एव नास्त्यतः शेषाणामशुभानामेकस्थानिको रसो न भवति। ये अपि केवलज्ञानदर्शनावरणाभिधे द्वे प्रकृती तत्र बध्येते, तयोरपि सर्वघातित्वाद्विस्थानिक एव रसो निर्वर्त्यते नैकस्थानिक इति। शुभानां तु सर्वासामप्येकस्थानिको रस एव नास्तीत्युक्तमेव। यश्च शुभानां सहजेक्षुरसोपमो रसः प्रोक्तः, स द्विस्थानिक-रसस्य सर्वजघन्यस्य स्पर्द्धक एव दृश्यः।

अनन्तरोक्तश्चैकस्थानिकादिः सर्वोऽपि रसस्तीव्रो मन्दश्च भवति, ततो येन प्रत्ययेन तस्य तीव्रत्वं येन च मन्दत्वं जायते तदाह—

संकिलेसेणं असुहाणं पयडीणं तिव्वे रसे भवइ। विसोहीए मंदे। सुहाणं पुण विसोहीए तिव्वे। संकिलेसेण मंदेत्ति॥

अक्षरार्थः स्पष्ट एव। रसानां तु तीव्रमन्दत्वस्वरूपमिदम्–इह घोषातकीपिचुमन्दाद्यशुभवनस्पतीनां सम्बन्धी सहजोऽर्द्धावर्त्तो द्विभागावर्तो भागत्रयावर्त्तश्च यथासंख्यं कटुकः, कटुकतरः, कटुकतमोऽतिशयकटुकतमश्च। तथेक्षुक्षीरादिद्रव्याणां सत्कः सहजोऽर्द्धावर्त्तो द्विभागावर्त्तो भागत्रयावर्त्तश्च यथाक्रमं मधुरो मधुरतरो मधुरतमोऽतिमधुरतमश्च रसो जलाद्यसम्बन्धाद्यथा तीव्रो भवति, तथैतेषामेव पिचुमन्दादीनां क्षीरादीनां च द्रव्याणां सम्बन्धी सहजो रसो जललवबिन्द्वर्द्धचुलुक-चुलुकप्रसृत्यञ्जलिकरककुम्भद्रोणादिसम्बन्धाद्यथा बहुभेदं मन्दमन्दतरादित्वं प्रतिपद्यते, तथार्द्धावर्त्तादयोऽपि रसा यथा जललवादिसम्बन्धाद्बहुभेदं मन्दमन्द-तरादित्वं प्रतिपद्यन्ते। तथैवाशुभप्रकृतीनां शुभप्रकृतीनां च रसास्तादृशता-

---

१ "शेषस्थानिकास्तु रसा–" एवंभूतोऽपि पाठो दृश्यते॥

दृशकषायवशात्तीव्रत्वं मन्दत्वं चानुविदधति। ततश्चायमत्राशयः–अशुभप्रकृतिबन्धकानां मध्ये यो यः उत्कृष्टसंक्लेशो जन्तुः स स तीव्रं रसं बध्नाति, विशुद्ध्यमानपरिणामस्तु मन्दम्। शुभप्रकृतिबन्धकानां तु मध्ये यो यो विशुद्ध्यमानपरिणामः स स तीव्रं संक्लिष्टस्तु मन्दमिति गतोऽनुभागबन्धः।

इदानीं प्रदेशबन्धं विवक्षुः प्रदेशशब्दवाच्यमाह—

पएसा कम्मवग्गणादलिअसरूवा ॥

कर्मवर्गणाया यद्दलिकं तत्स्वरूपाः प्रदेशाः अत्राधिकृता इत्यर्थः। एकैकस्य कर्मवर्गणास्कन्धस्य अभव्यानन्तगुणप्रदेशात्मकत्वात्। अथ कर्मवर्गणेति किमुच्यते? उच्यते, वर्गणा नाम सजातीयद्रव्यसमुदायः, [1]सा चौदारिक १, वैक्रिया २ ऽऽहारक ३ तैजस ४ भाषा ५ ऽऽनपान ६ मनः ७ कार्मण[2] ८ भेदभिन्ना प्रत्येकमग्रहणवर्ग्गणान्तरिता ज्ञेयाः। तत्र सर्वस्मिँल्लोके एकाकिनां परमाणूनामनन्तानामपि सजातीयत्वादेका वर्गणा। द्व्यणुकानामप्येका। एवमेकैकाणुवृद्ध्या उत्कृष्टसंख्येयाणुकान्तानां स्कन्धानां संख्येयाः, संख्येयकस्य संख्येयभेदत्वात्। एवमसंख्येयाणुकानामसंख्येयाः, असंख्येयकस्यासंख्येयभेदत्वात्। अनन्ताणुकामनन्ताः, अनन्तकस्यानन्तभेदत्वात्। सर्वा अप्येता औदारिका ग्रहणप्रायोग्या उल्लङ्घ्याभव्यानन्तगुणसिद्धानन्तभागप्रमिताणुनिर्वृत्तैरनन्तैः स्कन्धैरारब्धा ग्रहणप्रायोग्या जघन्यौदारिकवर्गणा भवति। तत आरभ्यैकैकाणुवृद्ध्या स्वानन्तभागाधिकस्वरूपोत्कृष्टवर्ग्गणान्ता अनन्ता औदारिकवर्गणाः [3]स्युः। तत एकैकाणुवृद्धिमत्स्कन्धारब्धा अभव्यानन्तगुणा अग्रहणवर्ग्गणाः। ततो यथोत्तरमेकैकाणुवृद्धिमत्स्कन्धाः अनन्ता वैक्रिययोग्यवर्ग्गणाः। अनन्ता अग्रहणवर्ग्गणाः। एवमाहारकादिवर्गणा अपि वाच्याः। सर्वत्रान्तरेऽग्रहणवर्ग्गणा अभव्यानन्तगुणाः। स्वस्वजघन्याग्रहणवर्गणैकस्कन्धे ये परमाणवस्तेऽभव्यराशिप्रमाणेनानन्तकेन गुणिता यावन्तो भवन्ति, तावत्योऽन्तरालेऽग्रहणवर्ग्गणा इत्यर्थः। पूर्वपूर्वतरवर्गणानां

---

१ "ताश्चौदारि–" इत्यपि॥ २ "णाख्याः प्र–" इत्यपि पाठः॥

३ "ज्ञेया"–इत्यपि॥

प्रभूततरपरमाणुत्वेनातिसूक्ष्मतया च उत्तरोत्तरवर्गणानामपि स्वल्पतरपरमाणुत्वेन स्थूलतया चैता न ग्रहणयोग्या इत्यग्रहणवर्गणा उच्यन्ते। तथा स्वस्वजघन्यप्रायोग्यवर्गणानन्तभागाधिका स्वस्वोत्कृष्टावर्ग्गणा। अयमत्राशयः—औदरिकादीनां ग्रहणवर्गणानां यो यः स्वस्वजघन्यवर्गणास्कन्धः स एकैकाणुवृद्ध्या वर्द्धमानः स्वस्यानन्ततमे भागे यावन्तोऽणवस्तावद्भिरधिकः सन्नुत्कृष्टो भवति। अत एव जघन्योत्कृष्टापान्तरालवर्तिन्यः सर्वत्रानन्ता ग्रहणप्रायोग्या वर्गणाः [१]स्युः। औदारिकादिवर्गणानां चावगाहः क्रमान्न्यूनो न्यूनतरो न्यूनतमोऽङ्गुलासंख्येयांश इति। कार्मणवर्गणोपरि [२]ध्रुवाध्रुवाद्या वर्गणा इहानुपयोगित्वान्नोच्यन्ते, कार्मणवर्ग्गणाया एवाधिकृतत्वात्।

साम्प्रतं जीवो यादृशान् कर्मवर्गणास्कन्धानुपादत्ते तदभिधित्सुराह—

इह खलु जीवे निअसव्वपएसेंहि अभव्वाणंतगुणपएसनिप्फन्ने सव्वजीवाणंतगुणरसच्छेओववेए एगपएसोगाढे अभव्वाणंतगुणे कम्मवग्गणाखंधे पइसमयं गिण्हेइ॥

इहेति चातुर्गतिके पारावार इवापारे संसारे खल्विति वाक्यालङ्कारे जीवः प्रतिसमयमभव्येभ्योऽनन्तगुणान् कर्म्मवर्गणास्कन्धान् गृह्णातीति सम्बन्धः। निजसर्वप्रदेशैरिति नैकेन न द्व्यादिभिर्वा किन्त्वात्मीयैः समस्तैः प्रदेशैः। तथा ह्येकस्य जीवस्य समस्तलोकाकाशप्रदेशप्रमाणाः प्रदेशा वर्त्तन्ते, मिथ्यात्वादिबन्धहेतूदये च सति ते सर्वे स्वस्वाकाशप्रदेशेभ्यो युगपदेव कर्मद्रव्यं गृह्णन्ति, परस्परं सर्वेऽप्युपकुर्वन्त्येकस्मिन् प्रदेशे चेष्टमाने सर्वेषामपि चेष्टनान्निबिडसुवर्णशृंखलावत् परस्परसम्बद्धत्वादिति। कर्मवर्गणास्कन्धान् विशेषयन्नाह—अभव्यानन्तगुणप्रदेशनिष्पन्नान्, प्रत्येकमभव्येभ्योऽनन्तगुणैरुपलक्षणत्वात् सिद्धानन्तभागवर्त्तिभिः परमाणुभिर्निर्वृत्तान्। तथा सर्वजीवेभ्योऽनन्तगुणै रसच्छेदैरुपपेतान् युक्तान् एकैकस्यापि कर्म्मस्कन्धपरमाणोः केवलिप्रज्ञया छिद्यमानस्य सर्वजीवानन्त-

१ "ज्ञेया"—इत्यपि॥ २ "ध्रुवाचित्ताद्या वर्गणा" इत्यपि पाठः॥

गुणरसच्छेददायित्वात्। तथा एकप्रदेशावगाढान् येष्वाकाशप्रदेशेषु जीवोऽवगाढस्तत्रैवावगाढान् भिन्नदेशस्थानां ग्राह्यत्वपरिणामाभावात्। यथा हि दहनः स्वदेशस्थितान् प्रायोग्यपुद्गलानात्मभावेन परिणमयति। एवं जीवोऽपि स्वक्षेत्रस्थमेव द्रव्यमादत्ते, न बहिर्वर्तीति भावः। एतच्च कर्मस्कन्धदलिकं चतुःस्पर्शं द्विगन्धं पञ्चवर्णं पञ्चरसं च द्रष्टव्यम्।

अथ गृहीतदलिकस्याष्टधाविभजनयुक्त्या जीवप्रदेशेषु सम्बन्धमाह–

गिण्हित्ता तम्मज्झाओ थोवं दलिअं आउस्स, तओ विसेसाहिअं परोप्परं तुल्लं नामगोत्ताणं, तओ विसेसाहिअं परोप्परं तुल्लं नाणावरण-दंसणावरणंतरायाणं, तओ विसेसाहियं मोहस्स, तओ विसेसाहिअं वेअणीअस्स, विभएत्ता निअपएसेसु खीरनीरनाएणं अग्गिलोहपिंडनाएणं वा संबंधेइ॥

अक्षरार्थः स्पष्टः। नवरं 'नाएणत्ति' ज्ञातेन दृष्टान्तेन। भावार्थस्त्वयम्–इहाष्टविधबन्धके जन्तुना यदेकेनाध्यवसायेन चित्रतागर्भेण गृहीतं दलिकं तस्याष्टौ भागा भवन्ति। तत्रैको भागः शेषकर्मापेक्षयाऽल्पस्थितिकत्वादायुषः स्तोकः, ततो नामगोत्रयोर्विशेषाधिकः, परस्परं तु तुल्यस्तुल्यस्थितिकत्वात् । ननु स्थित्यनुसारेण भागो भवन्नायुषः सकाशान्नामगोत्रयोः संख्यातगुणः प्राप्नोति? सत्यम्, किन्तु सर्वोऽपि नरकगत्यादिकर्मकलाप आयुष्कोदयमूलोऽत आयुष्कस्य प्रधानत्वाद्बहुपुद्गलद्रव्यलाभः। न चैवमप्रधानत्वान्नामगोत्रयोर्भागहीनता वाच्या, नामगोत्रे हि सततबन्धित्वाद्बहुद्रव्यं प्राप्नुतः, आयुष्कं तु कादाचित्कबन्धत्वादल्पद्रव्यमिति। तथा नामगोत्रभागाद्विशेषाधिको भागो ज्ञानावरणदर्शनावरणान्तरयाणां मिथस्तु तुल्यस्तुल्यस्थितिकत्वात्। ततो विशेषाधिको भागो मोहस्य। ननु स्थित्यनुरोधेन ज्ञानावरणाद्यपेक्षया मोहस्य संख्यातगुणो भागः प्राप्नोति विशेषाधिकः कथमुक्तः? सत्यम्, दर्शनमोहलक्षणाया एकस्या एव मिथ्यात्वप्रकृतेः सप्ततिकोटीकोट्यः स्थितिरुक्ता। चारित्रमोहस्य तु कषायलक्षणस्य

चत्वारिंशदेवातस्तदङ्गीकृत्य विशेषाधिक एव भागो युज्यते, न तु संख्यातगुणः। दर्शनमोहनीयद्रव्यं तु सर्वमेव सर्वघातित्वाच्चारित्रमोहनीयदलिकादनन्तभाग एव वर्त्तत इति न किञ्चित्तेन वर्द्धत इति। तथा मोहनीयभागाद्विशेषाऽधिको भागो वेदनीयस्य, स्थित्यनुसारेण मोहभागादस्य हीनताप्राप्तावपि स्तोके दलिके सति स्वभावात् सुखदुःखानुभवनलक्षणस्वकार्यव्यक्तीकारासामर्थ्याद्विशेषाधिकत्वमुक्तम्। अयमाशयः–सुखदुःखजननस्वभावं वेदनीयं तद्भावपरिणताश्च पुद्गलाः स्वभावात्प्रचुरा एव स्वकार्यं सुखदुःखरूपं व्यक्तीकर्तुमलम्। शेषकर्मपुद्गलास्तु स्वल्पा अपि स्वकार्यं जनयन्ति। दृश्यते च पुद्गलानां स्वकार्यजननेऽल्पबहुत्वकृतं सामर्थ्य-वैचित्र्यम्। यथा घृष्ट्यादेर्मृद्वीकादेश्च तृप्तिजनने। लेष्टुकादेर्विषादेश्च मारणादिकार्ये इति। एकसमयगृहीतदलिकस्यैवमष्टधापरिणामे भागविकल्पनायां च जीवशक्ते-रचिन्त्यत्वं पुद्गलपरिणामस्य विचित्रत्वं च हेतुः। इयमष्टविधबन्धकं प्रत्यष्ट-भागकल्पना।

सप्तषडेकविधबन्धकांस्तु प्रति सप्तभागादिकल्पना कार्येत्याह—

एसा कम्मदलिअस्स अट्ठभागकप्पणा अट्ठविहबंधगेसु। सत्तविहाइ-बंधगेसु सत्तभागाइकप्पणा कायव्वा।।

[१]प्रकटार्थम्। अत्रापि स्थित्यनुसारेणोक्तयुक्त्या भागविशेषो वक्तव्यः। एवं मूलप्रकृतीराश्रित्य दर्शितो भागविशेषः। मूलप्रकृतिलब्धं च दलिकं बध्यमानानामुत्तरप्रकृतीनां यथास्वं विभज्यते, तथाहि–निजमूलप्रकृतिलब्धदलिकस्य यः सर्वघातिरसयुक्तोऽनन्तांशः स सर्वघातिनीनां भवति । शेषदलिकं तु देशघातिरसयुक्तं सर्वघात्यवशिष्टानां बध्यमानानां स्वोत्तरप्रकृतीनां विभक्तव्यम्। एतच्च प्रपञ्चतः शास्त्रान्तराद्द्रष्टव्यम्। उत्कृष्टप्रदेशबन्धोऽल्पतरप्रकृतिबन्धक-स्योत्कटयोगिनः संज्ञिनः पर्याप्तस्य। जघन्यस्तु तद्विपरीतस्येत्यवसितः प्रदेशबन्धः।

अथ प्रकृत्यादिबन्धानां प्रधानहेतूपदेशं विधत्ते—

---

१ "गदितार्थः" इत्येवंरूपोऽपि दृश्यते पाठः।।

पयडिपएसबंधाणं जोगा हेऊ। ठिइअणुभागबंधाणं कसाया॥

प्रकृतिप्रदेशबन्धयोर्योगा हेतवः। योगा इति बहुवचनं योगस्थानानामसंख्येयत्वज्ञापनार्थम् । उपशान्तमोहादिगुणस्थानकत्रये शेषबन्धहेत्वभावेऽपि केवलयोगसद्भावे वेदनीयलक्षणा प्रकृतिस्तत्प्रदेशाश्च बध्यन्ते । अयोग्यवस्थायां तु योगाभावे न बध्यन्त इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामनयोः प्राधान्येन योगहेतुकत्वम्। तथा स्थित्यनुभागबन्धयोः कषायाः कषायजनिताध्यवसायविशेषा हेतवः। अप्रमत्तादिषु मिथ्यात्वाविरतिप्रमादलक्षणबन्धहेत्वभावेऽपि कषायसद्भावे स्थित्यनुभागबन्धयोर्भावात्तदभावे तूपशान्तमोहादिष्वभावादनयोर्मुख्यतः कषायप्रत्ययत्वम्।

अथ प्रकारान्तरेण बन्धस्य चातुर्विध्यमभिधत्ते—

पुट्ठ १ बद्ध २ निधत्त ३ निकाइअ ४ भेअभिन्ने वा चउव्विहे बंधे॥

स्पृष्टादिभेदभिन्नो वा चतुर्विधो बन्धः । तत्र समूहगतसूचिकासमवायवज्जीवकर्म्मप्रदेशानां सम्बन्धः स्पृष्टबन्धः। दवरकबद्धसूचिकासम्बन्धवद्बद्धबन्धः। वर्षान्तरितदवरकबद्धसूचिकासम्बन्धवन्निधत्तबन्धः। अग्निध्मातघनताडितैकपिण्डीभूतसूचिकासम्बन्धवन्निकाचितबन्धः॥

॥इति समयसारटीकायां बन्धतत्त्वनिरूपणो नाम चतुर्थोऽध्यायः॥४॥

॥ अथ संवरतत्त्वं विव्रियते ॥

आसवाणं निरोहे संवरे पण्णत्ते॥

आस्रवाणां कर्मपुद्गलादानहेतूनां निरोधः संवरः प्रज्ञप्तः।

तद्भेदानाह—

से अ समिइगुत्तिपरीसहजइधम्मभावणाचरित्तेहिं कम्मपुग्गला-दाणसंवरणाओ सत्तावन्नविहे भवइ॥

स च संवरः सप्तपञ्चाशद्विधो भवतीति सम्बन्धः। समितिरिति पञ्चानां चेष्टानां तान्त्रिकीसंज्ञा। अथवा सं सम्यक् प्रशस्ताऽर्हत्प्रवचनानुसारेण इतिश्चेष्टा समितिः, सम्यक्प्रवृत्तिलक्षणा। गुप्तिर्योगनिग्रहः, सा तु प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणा, सम्यक्प्रवृत्तिसर्वथाव्यापारनिवृत्तिरूपेत्यर्थः। अत एव पठन्ति–

“समिओ णिअमा गुत्तो, गुत्तो समिअत्तणंमि भइअव्वो।
कुसलवइमुईरंतो, जं वइगुत्तो अ समिओ अ॥१॥”

इति। परिषहजयः–क्षुदादिपीडितत्वेऽपि धृतेरपरित्यागः। यतिधर्म्मः–क्षान्त्यादिलक्षणः। चारित्रं सर्व्वसावद्ययोगविरतिरूपम्। एतैः कर्मपुद्गलादान-हेतोरास्रवस्य संवरणात्संवर इति।

एतदेव प्रतिपदं विवृण्वन्नाह—

तत्थ इरिआईओ समिईओ पञ्च॥

ईर्यादय ईर्यासमितिः १, भाषासमितिः २, एषणासमितिः ३, आदान-निक्षेपसमितिः ४, परिष्ठापनासमितिरित्येताः पञ्च समितयो यथाक्रमं गमागम

१ भाषणा २ ऽऽहारग्रहण ३ वस्त्रपात्रादिग्रहणमोचनो ४ च्चारादिव्युत्सर्ग्ग ५ विषयाः प्रतीताः।

तथा—

जोगनिग्गहरूवाओ गुत्तीओ तिण्णि॥

मनोवाक्कायव्यापारा योगास्तन्निग्रहरूपास्तिस्रो गुप्तयो मनोगुप्त्यादयः।

तथा—

खुहाइआ परिसहा बावीसं॥

मार्गाच्यवनार्थं निर्ज्जरार्थं च परि सामस्त्येन सह्यन्त इति परिषहाः। ते च द्वाविंशतिस्तद्यथा–क्षु १ त्पिपासा २ शीतो ३ ष्ण ४ दंशमशक ५ नाग्न्या ६ ऽरति ७ स्त्री ८ चर्या ९ निषद्या १० शय्या ११ आक्रोश १२ वध १३ याचना १४ ऽलाभ १५ रोग १६ तृणस्पर्श १७ मल १८सत्कारपुरस्कार १९ प्रज्ञा २० ऽज्ञान २१ दर्शन २२ लक्षणाः। तत्र मार्गाच्यवनार्थं दर्शनप्रज्ञापरिषहौ। शेषा विंशतिर्निर्जरार्थम्। तेषां जयश्चैवम्

"क्षुधार्त्तः शक्तिभाक् साधुरेषणां नातिलङ्घयेत्।
अदीनोऽविह्वलो विद्वान्, यात्रामात्रोद्यतश्चरेत्॥१॥

पिपासितः पथिस्थोऽपि, तत्त्वविद्दैन्यवर्जितः।
न शीतमुदकं वाञ्छेदेषयेत्प्रासुकोदकम्॥२॥

बाध्यमानोऽपि शीतेन, त्वग्वस्त्रत्राणवर्जितः।
वासोऽकल्प्यं नाददीत, ज्वलनं ज्वालयेन्न च॥३॥

उष्णेन तप्तो नैवोष्णं, निन्देच्छायां च न स्मरेत्।
वीजनं मज्जनं गात्रा–भिषेकादि च वर्ज्जयेत्॥४॥

दष्टोऽपि दंशैर्मशकैः, सर्वाहारप्रियत्ववित्।
त्रासं द्वेषं निरासं न, कुर्यात्कुर्यादुपेक्षणम्॥५॥

नास्ति वासोऽशुभं चैतत्तन्नेच्छेत्साध्वसाधु वा।
नाग्न्येन विप्लुतो जानन्, लाभालाभविचित्रताम्॥६॥

न कदाप्यरतिं कुर्या-द्धर्मारामरतिर्यतिः।
गच्छंस्तिष्ठ अन्नथासीनः, स्वास्थ्यमेव समाश्रयेत्॥७॥

दुर्वारसङ्गपङ्का हि, मोक्षद्वारार्गलाः स्त्रियः।
चिन्तिता धर्म्मनाशाय, चिन्तयेदिति नैव ताः॥८॥

ग्रामाद्यनियतस्थायी, स्थानाबन्धविवर्जितः।
चर्यामेकोऽपि कुर्व्वीत, विविधाभिग्रहैर्युतः॥९॥

श्मशानादौ निषद्यायां, स्त्र्यादिकण्टकवर्जिते।
इष्टानिष्टानुपसर्गा-न्निरीहो निर्भयः सहेत्॥१०॥

शुभाशुभायां शय्यायां, विषहेत सुखासुखे।
रागद्वेषौ न कुर्व्वीत, प्रातस्त्याज्येतिचिन्तयन्॥११॥

आक्रुष्टोऽपि हि नाक्रोशे-त्क्षमाश्रमणतां विदन्।
प्रत्युताक्रोष्टरि यति-श्चिन्तयेदुपकारिताम्॥१२॥

सहेत हन्यमानोऽपि, प्रतिहन्यान्मुनिर्न तु।
जीवानाशात् क्रुधो दौष्ठ्यात्, क्षमया च गुणार्जनात्॥१३॥

नायाचितं यतीनां यत्, परदत्तोपजीविनाम्।
याञ्चादुःखं प्रतीच्छेत्तन्नेच्छेत्पुनरगारिताम्॥१४॥

परात्परार्थं स्वार्थं वा, लभेतान्नादिनापि वा।
माद्येन्न लाभान्नालाभा-न्निन्देत्स्वमथवा परम्॥१५॥

उद्विजेत न रोगेभ्यो, न च काङ्क्षेच्चिकित्सितम्।
अदीनस्तु सहेद्देहा-ज्ञानानो भेदमात्मनः॥१६॥

अभूताल्पाणुचेलत्वे, संस्मृतेषु तृणादिषु।
सहेत दुःखं तत्स्पर्श–भवमिच्छेन्न तान्मृदून्॥१७॥

ग्रीष्मातपपरिक्लिन्नात्सर्वाङ्गीणान्मलान्मुनिः।
नोद्विजेत न सिस्नासे–न्नोद्वर्त्तयेत्सहेत तु॥१८॥

उत्थाने पूजने दाने, न भवेदभिलाषुकः।
असत्कारे न दीनः स्यात्, सत्कारे स्यान्न हर्षवान्॥१९॥

प्रज्ञां प्रज्ञावतां पश्य–न्नात्मन्यप्रज्ञतां विदन्।
न विषीदेन्न वा माद्ये–त्प्रज्ञोत्कर्षमुपागतः॥२०॥

ज्ञानचारित्रयुक्तोऽस्मि, छद्मस्थोऽहं तथापि हि।
इत्यज्ञानं विषहेत, ज्ञानस्य क्रमलाभवित्॥२१॥

जिनास्तदुक्तं जीवो वा, धर्म्माधर्म्मौ भवान्तरम्।
परोक्षत्वान्मृषा नैव, चिन्तयेत्प्राप्तदर्शनः॥२२॥

शारीरमानसानेवं, स्वपरप्रेरितान्मुनिः।
परिषहान् सहेताभीर्वाक्कायमनसां वशी॥२३॥"

- इति परिषहजयश्लोकाः शास्त्रान्तरदृष्टा मन्दमतीनामनुग्रहार्थमत्रोदाहृताः। एषु मध्ये प्रज्ञाज्ञानपरिषहौ ज्ञानावरणप्रभवौ। अलाभपरिषहोऽन्तरायोदयसमुत्थः। दर्शनपरिषहो दर्शनमोहनीयोदयजः। नाग्न्या १ ऽरति २ स्त्री ३ निषद्या ४ ऽऽक्रोश ५ याचना ६ सत्कारपुरस्कार ७ परिषहाश्चारित्रमोहनीयोदयलब्धजन्मानः। शेषा एकादश वेद्योदयनिबन्धनाः। तथाऽनिवृत्तिबादरसम्परायान्तेषु संयतेषु सर्वे परिषहाः संभवन्ति। सूक्ष्मसम्परायोपशान्तमोहक्षीणमोहेषु मोहाभावात्तत्प्रतिबद्ध-परिषहाष्टकवर्जाश्चतुर्दश। सयोग्ययोगिकेवलिनोर्वेद्यप्रतिबद्धा एकादश–

"क्षुत्पिपासा च शीतोष्णे, दंशश्चर्या वधो मलः।
शय्या रोगस्तृणस्पर्शो, जिने वेद्यस्य संभवात्॥१॥"

इति वचनात् । तथा एकस्मिन्प्राणिन्युत्कर्षतएककालमेकोनविंशति परिषहाः प्राप्यन्ते, शीतोष्णयोश्चर्यानिषद्याशय्यानां च युगपदभावात् जघन्यतस्त्वेक इत्यलं विस्तरेण।

तथा—

खंतिप्पमुहे दसविहे जइधम्मे॥

दश प्रकाराश्चैवम्–

"खंती अ १ मद्दव २ ज्ञव ३, मुत्ती ४ तव ५ संजमे अ ६ बोद्धव्वे।
सच्चं ७ सोअं ८ आकिंचणं च ९ बंभं च १० जइधम्मो॥१॥"

क्षान्तिः क्षमा। मार्दवमस्तब्धत्वम्। आर्जवमकौटिल्यम्। मुक्तिर्निर्लोभता। तपोऽनशनादि। संयमः प्राणिदयारूपः, पृथिव्यादिविषयः सप्तदशभेदः। सत्यं मृषावादविरतिः। शौचं संयमं प्रति निरूपलेपता, सा चादत्तादानत्यागरूपा। आकिञ्चन्यं निष्परिग्रहत्वम्। नवब्रह्मचर्यगुप्तिसनाथ उपस्थसंयमो ब्रह्म। अन्ये त्वेवं पठन्ति–

"खंती मुत्ती अज्ञव, मद्दव तह लाघवे तवे चेव।
सञ्जम चिआगऽकिञ्चण, बोद्धव्वे बम्भचेरे अ॥१॥"

तत्र लाघवं द्रव्यतोऽल्पोपधिता, भावतो गौरवपरिहारः। त्यागः सर्वसङ्गानां विमोचनं संयतेभ्यो वस्त्रादिदानं वा। शेषं प्राग्वत्।

तथा—

अणिच्चयाइआओ दुवालस भावणाओ॥

अनित्यतादिका द्वादश भावनाः, ताश्चेमाः–

"भावयितव्यमनित्यत्व १ मशरणत्वं २ तथैकता ३ ऽन्यत्वे ४।
अशुचित्वं ५ संसारः ६, कर्म्मास्रव ७ संवरविधिश्च ८॥१॥

निर्ज्झरण ९ लोकविस्तर १० धर्म्मस्वाख्याततत्त्वचिन्ताश्च ११।
बोधेः सुदुर्लभत्वं, १२, च भावना द्वादश विशुद्धाः॥२॥"

सुप्रतीता एता इति न प्रपञ्च्यन्ते।

तथा—

सामाइआइं पंच चारित्ताइं॥

सामायिक १ च्छेदोपस्थापन २ परिहारविशुद्धि ३ सूक्ष्मसम्पराय ४ यथाख्याताख्यानि पञ्च चारित्राणि। एतानि नवमेऽध्याये किञ्चिद्विचारयिष्यन्ते॥

इति समयसारटीकायां संवरतत्त्वनिरूपणो नाम पञ्चमोऽध्यायः॥५॥

।। इदानीं निर्ज्जरातत्त्वं निगद्यते ।।

अणुभूअरसाणं कम्मपुग्गलाणं परिसडणं निज्जरा।।

उपभुक्तविपाकानां कर्म्पुद्गलानां परिशटनमात्मप्रदेशेभ्यः प्रच्यवनं निर्ज्जरा।

अथ तस्या भेदावाह—

सा दुविहा पण्णत्ता, सकामा अकामा य।।

सह कामेन निर्ज्जरा मे भूयादित्यभिलाषेण न त्विहलोकपरलोकादिकामेन युक्ता सकामा । अनन्तरोक्तकामवर्जिता त्वकामा । चशब्दः समुच्चये । उपायात्स्वतोऽपि वा फलानामिव कर्म्मणां पाकस्य भावान्निर्ज्जराया इदं द्वैविध्यमितिभावः।

तत्राकामा केषामित्याह—

तत्थ अकामा सव्वजीवाणं।।

निर्ज्जराभिलाषिणां तपस्तप्यमानानां सकामनिर्ज्जरेति वक्ष्यमाणत्वात्तद्व्यतिरिक्तानां सर्वेषां जीवानामकामा। कर्मक्षयलक्षणाभिलाषवर्जितत्वात्।

एतदेव चतुर्गतिजन्तुषु व्यक्तीकुर्व्वन्नाह—

तहाहि—एगिंदिआइआ तिरिआ जहासंभवं छेअभेयसीउण्हवासजलग्गिछुहापिवासाकसंकुसाईहिं, नारगा तिविहाए वेअणाए, मणुआ छुहापिवासावाहिदालिद्दचारगनिरोहाइणा, देवा पराभिओगकिव्बिसिअत्ताइणा असायवेअणीअं कम्ममणुभविउं परिसाडिंतित्ति तेसिं अकामनिज्जरा।।

तथाहीति पूर्वोक्तस्यैवोपक्षेपे। छेदभेदशीतोष्णवर्षजलाग्निक्षुधापिपासा-कसांकुशादय एकेन्द्रियादिषु पञ्चेन्द्रियपर्यन्ततिर्यक्षु [1]यथायोगं योज्याः। नारकाणां त्रिविधा वेदना क्षेत्रजान्योऽन्योदीरितपरमाधार्मिकजनितस्वरूपा। 'वाहित्ति' व्याधिः। चारकनिरोधः कारागारग्रहः। शेषं सुबोधम्।

सकामनिर्ज्जरामाह—

सकामनिज्जरा पुण निज्जराहिलासीणं अणसण १ ओमोअरिआ २ भिक्खायरिआ ३ रसच्चाय ४ कायकिलेस ५ पडिसंलीणया ६ भेअं छव्विहं बाहिरं, पायच्छित्त १ विणय २ वेआवच्च ३ सज्झाय ४ झाण ५ विउस्सग्ग ६ भेअं छव्विहमब्भंतरं च तवं तवेंताणं॥

निर्जराऽभिलाषिणामनशनादिभेदं षड्विधं बाह्यं प्रायश्चित्तादिभेदं षड्विधमा-भ्यन्तरं च तपस्तप्यमानानां [2]सकामनिर्ज्जरेति संटङ्कः। तपोभेदाः किञ्चिद्व्या-ख्यायन्ते—अनशनमाहारपरित्यागः, तच्च इत्वरं यावत्कथिकं च। इत्वरं परिमितकालं श्रीवीरतीर्थे नमस्कारसहितादिषण्मासान्तम्। यावत्कथिकं त्वाजन्मभावि, तत्पुनः पादपोपगमनेङ्गिनीभक्तपरिज्ञाभेदात्त्रेधा १। अवमोदरिका द्रव्यत उपकरण-भक्तपानविषयं न्यूनत्वम्, भावतः क्रोधादिपरित्यागः २। भिक्षाचर्या वृत्ति-संक्षेपाऽपरनामिका द्रव्यादिभेदभिन्नगोचराभिग्रह[3]स्वरूपा। तत्र द्रव्यतोऽभिग्रहो लेपकार्येव कुन्ताग्रादिस्थितं मण्डकादि वा ग्राह्यमित्यादिः। क्षेत्रत एकद्वित्र्यादि-गृहस्वग्रामपेटार्द्धपेटादिलब्धं दायकेन देहलीं जङ्घयोरन्तर्विधाय वा दत्तं ग्रहीष्यामी-त्यादिः। कालतः पूर्वाह्णादौ सकलभिक्षाचरनिवर्त्तनावसरे वा पर्यटितव्यमित्यादिः। भावतो हसनगानरोदनादिक्रियाप्रवृत्तो बद्धो वा यदि दास्यति तदाऽहमादास्ये नान्यथेत्यादिः ३। तथा रसानां 'मतु'लोपाद्विशिष्टरसवतां वृष्याणां विकारहेतूनामत

---

१ "यथासंभवं संबन्धनीयाः" इत्यपि॥

२ "—ज्जरेत्यक्षरार्थः। द्वादशविधं तु तपः किंचिद्व्याख्यायते—तत्राऽ" दृश्यत एवं रूपोऽपि पाठः॥

३ "—रूपता" इत्यपि॥

एव विकृतिशब्दवाच्यानां मद्यादीनां दुग्धादीनां च त्यागो वर्जनं रसत्यागः ४। कायक्लेशो वीरासनाद्यासनकरणेनाप्रतिकर्मशरीरत्वकेशोल्लुञ्चनादिना च विचित्रः ५। प्रतिसँल्लीनता गुप्तता, सा चेन्द्रियकषाययोगविषया विविक्तशयनासनता चेति चतुर्द्धा ६। एतत्षोढा बाह्यं तपः। बाह्यत्वं च बाह्यद्रव्याद्यपेक्षत्वात्प्रायो बहिः शरीरस्य तापकृत्त्वात्परप्रत्यक्षत्वात् कुतीर्थिकैर्गृहस्थैश्च कार्यत्वाच्च । अथाऽभ्यन्तरं तपः–चित्तं जीवो भण्यते, ततः प्रायो बाहुल्येन चित्तं जीवं विशोधयतीति प्रायश्चित्तमनुष्ठानविशेषः। तच्च–

"आलोअण १ पडिकमणे २, मीस ३ विवेगे ४ तहा विउस्सग्गे ५।
तव ६ छेअ ७ मूल ८ अणवट्ठया य ९ पारंचिए १० चेव॥१॥"

इत्येवं दशधा सिद्धान्ते प्रसिद्धम् १। विनीयतेऽष्टप्रकारं कर्मानेनेति विनयः, स चतुर्द्धा ज्ञानदर्शनचारित्रोपचारभेदात्। तत्र सबहुमानं ज्ञानग्रहणाभ्यासस्मरणादिर्ज्ञानविनयः। शङ्कादिरहितं श्रुतोक्ततत्त्वार्थश्रद्धानं दर्शनविनयः। चारित्रवतश्चारित्रे समाहितचित्तता चारित्रविनयः। प्रत्यक्षेष्वाचार्यादिष्वभ्युत्थानाभिगमनाञ्जलिकरणादिरुपचारविनय। परोक्षेष्वपि कायवाङ्मनोभिरञ्जलिक्रियागुणसंकीर्त्तनाऽनुस्मरणादिरुपचारविनयः २। तथा व्यापृतो व्यापारप्रवृत्तः प्रवचनोदितक्रियानुष्ठानपरस्तस्य भावः कर्म वा वैयापृत्त्यम्, धर्मसाधननिमित्तमन्नादिसम्पादनमित्यर्थः। तच्चाचार्योपाध्यायस्थविरतपस्विशैक्षग्लानसाधर्मिककुलगणसंघलक्षणविषयभेदेन दशधा ३। सुष्ठु आ मर्यादया कालवेलापरिहारेण पौरुष्यपेक्षया चाऽध्ययनं स्वाध्यायः, स च पञ्चविधः, वाचनं प्रच्छनमनुप्रेक्षा आम्नायो धर्म्मोपदेशश्च। तत्र वाचनं शिष्याऽध्यापनम्। १प्रच्छनं सन्देहच्छेदाय निश्चितबलाधानाय वा परानुयोगः। अनुप्रेक्षा सूत्रार्थयोर्मनसाभ्यासः। आम्नायो घोषविशुद्धं परिवर्त्तनं गुणनमित्यर्थः। धर्म्मोपदेशः प्रतीतः ४। तथा ध्यानमन्तर्मुहूर्त्तमात्रकालमेकाग्रचित्ताऽध्यवसानम्, तच्चतुर्विधं आर्त्तं रोद्रं धर्म्यं शुक्लं च। यदाह

"कामाणुरंजिअं अट्टं, रुद्दं हिंसाणुरंजिअं।
धम्माणुरंजिअं धम्मं, सुक्कज्झाणं निरंजणं॥१॥"

तत्र ऋतं दुःखं तस्य निमित्तं तत्र वा भवं, ऋते वा पीडिते प्राणिनि भवमार्त्तम्। तच्चाऽमनोज्ञशब्दादिविषयसम्प्रयोगे तद्विप्रयोगासम्प्रयोगचिन्तनम् १। शूलादिवेदनासम्भवे च, तद्वियोगासम्प्रयोगाऽध्यवसानम् २। मनोज्ञविषयाणाम-वियोगसंयोगाऽभिलाषः ३। देवेन्द्रचक्रवर्त्यादिविभवप्रार्थनात्मकं निदानं ४ चेति चतुर्विधमविरतदेशविरतप्रमत्तयतिसेवितं शोकाक्रन्दनस्वदेहताडनादिलक्षणलक्ष्यं तिर्यग्गतिहेतुः। तथा रोदयत्यपरानिति रुद्रो दुःखहेतुस्तेन कृतं तस्य कर्म वा रौद्रं, तच्च हिंसानुबन्धि–मृषानुबन्धि–स्तेयानुबन्धि–धनसंरक्षणानुबन्धि चेति चतुर्विधमविरतदेशविरतस्वामिकमुत्सन्नवधादिलिङ्गगम्यं नरकगतिमूलम्। तथा श्रुतचरणधर्म्मादनपेतं धर्म्यम्, तच्च सर्व्वज्ञाज्ञा १ रागद्वेषकषायेन्द्रियादिवशप्राप्यपाय २ शुभाशुभकर्म्मविपाक ३ क्षितिवलयद्वीपसमुद्रादिसंस्थान ४ चिन्तनभेदा-च्चतुर्विधम्, प्रमादरहितयतिसेवितं प्रवचनश्रद्धानादिलिङ्गगम्यं देवगत्यादिफलं ज्ञेयम्। तथा शोधयत्यष्टप्रकारं कर्ममलं शुचं वा शोकम्, क्लमयत्यपनयतीति निरुक्त-विधिना शुक्लम्, तच्चतुर्विधम्। पृथक्त्ववितर्कं सविचारं प्रथमम्। कोऽर्थः? परमाण्वाद्येकद्रव्याश्रितानामुत्पादादिपर्यायाणां पृथक्त्वेन भेदेन वितर्कः श्रुतं यत्र तत्तथा, सविचारं चार्थव्यञ्जनयोगेषु संक्रमणसहितम्। तत्रार्थो द्रव्यम्, व्यञ्जनं शब्दः, योगो मनःप्रभृतिः। तत्रार्थाद्व्यञ्जने व्यञ्जनादर्थे योगाद्योगान्तरे संक्रमो वाच्यः १। एकत्ववितर्कमविचारं द्वितीयम्, एतच्च उत्पादाद्यान्यतरैकपर्याय-विषयमर्थव्यञ्जनयोगेष्वसंक्रमणरूपं च २। सूक्ष्मक्रियानिवर्त्ति तृतीयम्, एतत्केवलिनो निर्वाणगमनकाले मनोवाग्योगयोर्निरुद्धयोर्बादरे च काययोगे निरुद्धे सति उच्छ्वासनिःश्वासादिसूक्ष्मकायक्रियावतो भवति ३। उत्सन्नक्रियमप्रतिपाति चतुर्थम्, एतच्छैलेशीगतस्य केवलिन इति ४। ऐदंयुगीनानां शुक्लध्याने-ऽनधिकारः। आद्यशुक्लद्वयस्य हि प्रायः पूर्वधरा एव ध्यातारः। उत्तरद्वयस्य सयोगायोगाः केवलिनः। लिङ्गान्यवधासंमोहादीनि। फलं मोक्षादि। इह च ध्यानशब्देन धर्म्यशुक्ले गृह्येते, तयोरेव निर्जराहेतुत्वात् ५। तथा व्युत्सर्जनीयस्य परित्यागो व्युत्सर्ग्गः, स द्विविधो–बाह्य आभ्यन्तरश्च। तत्र बाह्यो द्वादशादि-

भेदस्योपधेरतिरिक्तस्याऽनेषणीयस्य संसक्तस्य वान्नपानादेर्वा त्यागः। आभ्यन्तरः कषायाणां मृत्युकाले शरीरस्य च त्यागः। ननु व्युत्सर्ग्गः प्रायश्चित्तमध्य एवोक्तस्तत्किं पुनरत्र भणनेन? सत्यम्, सोऽतिचारविशुद्ध्यर्थं उक्तः, अयं तु सामान्येन निर्ज्जरार्थ इत्यपौनरुक्त्यम् ६। इदं षोढाऽभ्यन्तरं तपः। अभ्यन्तरत्वं चाभ्यन्तरस्य कर्मणस्तापकत्वाद अभ्यन्तरैरेवान्तर्मुखैर्भगवद्भिर्ज्ञायमानत्वान्मोक्षावाप्तावन्तरङ्गत्वाच्च। एतच्च द्वादशविधं तप इह निर्ज्जराहेतुः प्रोक्तम्, पूर्वं च यति धर्ममध्ये संवरहेतुः, ततोऽस्य द्वयमपि साध्यमिति ज्ञापितं भवति। यदाह वाचकमुख्यः—"तपसा निर्ज्जरा च" (तत्त्वार्थ-९-३) चशब्देन संवर आकृष्यते॥

॥इति समयसारटीकायां निर्ज्जरातत्त्वनिरूपणो नाम षष्ठोऽध्यायः॥

।। अथ मोक्षतत्त्वं व्याख्यायते ।।

घाइचउक्कखएणं उप्पन्नकेवलनाणदंसणस्स कसिणकम्मक्खए मोक्खे पण्णत्ते ।।

अयमत्र भावार्थः—अविरतदेशविरतप्रमत्ताप्रमत्तसंयतानामन्यतमः क्षपकश्रेणिप्रतिपत्त्या प्राप्तक्षीणमोहव्यपदेशोऽन्तर्मुहूर्त्तप्रमाणायाः क्षीणमोहाद्धायाश्चरमसमये ज्ञानावरणपञ्चकदर्शनावरणचतुष्कान्तरायपञ्चकरूपाश्चतुर्दश प्रकृतीर्युगपत् क्षपयित्वा समुत्पन्नकेवलज्ञानदर्शनो [1]जघन्येनान्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतो देशोनां पूर्वकोटिं विहरति। ततश्चान्तर्मुहूर्त्तावशेषायुर्योगनिरोधमारभते। यदि चायुषः सकाशादधिकान्यन्यकर्म्माणि तदा तत्समीकरणार्थं दण्ड १ कपाट २ मन्थाना ३ ऽन्तरपूरणा ४ ऽन्तर ५ मन्थान ६ कपाट ७ दण्डसंहरणं[2] सत्कसमयाष्टकमानं समुद्घातं गच्छति। समुद्घातादनन्तरं चान्तर्मुहूर्त्तं योगत्रयमपि व्यापारयति। अनुत्तरसुरपृष्टो मनोयोगं सत्यमसत्यामृषं वा प्रयुंक्ते। एवमामन्त्रणादौ द्विविधं वाग्योगमपि, काययोगमप्यौदारिकं फलकप्रत्यर्पणादौ। ततो योगनिरोधमारभते। इह त्रिविधोऽपि योगः प्रत्येकं द्विधा—सूक्ष्मो बादरश्च। ततः प्रथमं बादरकाययोगेन बादरौ वाङ्मनसयोगौ रुणद्धि। ततः सूक्ष्मकाययोगेन बादरकाययोगम्, सति तस्मिन् सूक्ष्मयोगस्य रोद्धुमशक्यत्वात्। ततस्तेनैव सूक्ष्मौ वाङ्मनयोगौ रुणद्धि। ततः सूक्ष्मक्रियानिवृत्ति तृतीयं शुक्लध्यानं ध्यायन् स्वात्मनैव सूक्ष्मकाययोगं निरुणद्धि। अन्यस्यावष्टम्भनीययोगान्तरस्य तदाऽसत्त्वात्, तन्निरोधानन्तरं समुत्सन्नक्रियमप्रतिपाति चतुर्थं शुक्लध्यानं ध्यायन् ह्रस्वपञ्चाक्षरोच्चारणमात्रकालां शैलेशीं प्रतिपद्यते। शैलेशी नाम त्रिभागोनस्वदेहावगाहनायामुदरवदनादिरन्ध्र-

---

१ "जघन्यतोऽन्तर्मुहू-" इत्यपि ।। २ "णसंबन्धिसमया-" इत्यपि ।।

पूरणवशात्सङ्कोचितस्वदेहस्यात्मनः शैलेशो मेरुस्तस्येयं शैलेशीतिव्युत्पत्तेर्मेरुवदत्यन्तस्थिरावस्थितिरिति। तस्यां च स्थितः प्रतिसमयमसंख्येयगुणनिर्जरश्चरमसमये वेद्यमायुर्नामगोत्रमिति चत्वारि कर्माणि कृत्स्नानि युगपत् क्षपयति। ततोऽनन्तरमसमये त्यक्तौदारिकतैजसकार्मणशरीरः साकारोपयोगोपयुक्त ऊर्ध्वं गच्छन्नृजुश्रेण्या यावत्सु आकाशप्रदेशेष्विहावगाढस्तावत एव प्रदेशानूर्ध्वमप्यवगाहमानस्तस्मिन्नेव समये लोकान्तमुपैतीति युक्तमुक्तं कृत्स्नकर्म्मक्षयो मोक्ष इति।

ननु कृतकर्मक्षयाणां देहत्यागे भूमेरधः किं न गतिः? इत्याह—

खीणकम्माणो अ गउरवाभावाओ नाहो गच्छंति।।

अपेतकर्म्मत्वादधोगतिहेतुर्गौरवं नास्तीत्याशयः।

तर्हि तिर्यक्कथं न गतिः? इत्याशंक्याह—

जोगपओगाभावाओ न तिरिअं गच्छंति।।

योगः काययोगादिः प्रयोगः परप्रेरणं, शेषं स्पष्टम्।

ननु गमनकारणाभावादूर्ध्वगमनमपि न प्राप्नोति। ततो यत्र मुक्तस्तत्रैवावस्थानं प्राप्तं, नेत्याह—

निस्संगत्ताओ गयलेवालाउफलं व बंधच्छेदाओ एरंडफलं व पुव्वपओगाओ धणुविमुक्कउसु व्व तहागइपरिणामाओ धूम व्व उड्ढं गच्छंति।।

यथाऽष्टमृत्तिकालेपजनितगौरवमलाबुफलं जलेऽधः पतति, जलक्लेदविश्लिष्टमृत्तिकाबन्धनं तु लघु सदूर्ध्वमेव गच्छति, तथा कर्मभराक्रान्तिवशीकृता जन्तवस्तदावेशवशात्संसारेऽनियमेन गच्छन्ति, तत्सङ्गविमुक्तास्तूर्ध्वमेवेति। अन्यच्च यथा बीजकोशबन्धच्छेदादेरण्डफलमूर्ध्वं गच्छति, तथा कर्मलक्षणबन्धच्छेदादात्मानोऽप्यूर्ध्वं गच्छन्ति। अपरं च यथा पूर्व्वयोगात्संस्कारक्षयं यावद्धनुर्विमुक्त

इषुर्लक्ष्याभिमुखमेव गच्छति, तथा भवस्था जन्तवोऽप्यपवर्गप्राप्तये सततं प्रणिधानं चकृवांसस्तदभावेऽपि पूर्वाभ्यासादेवोर्ध्वं गच्छन्ति। इतरच्च यथा तथागति-परिणामाद्धूम ऊर्ध्वं गच्छति, तथा नानागतिविकारकारणकर्मक्षये सति जीवा अपि तथास्वभावत्वादूर्ध्वमेव गच्छन्ति।

अथ कियदूर्ध्वं गच्छन्तीत्याह—

लोगंते अ चिट्ठंति॥

लोकान्ते च तिष्ठन्ति। सर्वार्थसिद्धविमानोपरि द्वादशयोजनानन्तरभावि-सिद्धिशिलाया ऊर्ध्वं योजनेऽतिक्रान्ते लोकान्तः, तस्य च योजनस्य योऽन्त्य-क्रोशस्तस्य षड्भागे सिद्धानामवस्थितिः। यदाहुः-

"ईसीपब्भाराए, उवरिं खलु जोयणंमि जो कोसो।
कोसस्स य छब्भाए, सिद्धाणोगाहणा भणिआ॥१॥"

इति। ननु शरीरानुविधायी जीवः, तदभावे च स्वाभाविकलोकाकाश-प्रदेशपरिमाणत्वात्तावद्विसर्प्पणं प्राप्नोति? उच्यते, संहरणविसर्प्पणहेतोर्नाम-कर्मसम्बन्धस्याभावान्न विसर्प्पणमिति॥

ननु लोकान्तादप्यूर्ध्वं कथं न गच्छन्तीति चोद्यं निरस्यन्नाह—

धम्मत्थिकायाभावेणं न परओ गई॥

गत्युपग्रहहेतुर्धर्म्मास्तिकायस्तदभावान्नालोके गतिरिति।

ततश्च—

तत्थ य सासयं निरुवमं सहावजं सुक्खं अणुहवंति॥

स्पष्टम्। नवरं स्वभावजं स्वभावादात्मस्वरूपमात्राज्जायते न पुनः कुतश्चित्कारणान्तरादिति।

निरुपममित्येतदेव समर्थयन्नाह—

सुरासुरनराणं सव्वद्धापिंडिआइं सोक्खाइं जस्साणंतभागे न भवंति॥

स्पष्टम्। नवरं सर्वाद्धापिण्डितानि कालत्रयसम्बन्धीन्येकत्र मेलितानि।

सम्प्रति सिद्धानां प्ररूपणाप्रकारानाह—

ते अ सिद्धा संतपयपरूवणाईहिं नवहिं अणुओगदारेहिं परूविअव्वा॥

इह नवानुयोगद्वाराणि। तद्यथा-

"सन्तपयपरूवणया १, दव्वपमाणं च २ खेत्त ३ फुसणा य ४।
कालो अ ५ अंतरं ६ भाग ७, भाव ८ अप्पाबहुं चेव ९॥१॥"

तत्र सद्विद्यमानं पदं प्रकरणात्सिद्धाख्यं, तस्य च सत्त्वसाधनायेदमनुमानं, सिद्ध इति पदं सत्, शुद्धपदत्वात्, यद्यच्छुद्धपदं तत्तत्सत्, यथा घटः, व्यतिरेके नभोऽम्भोजमिति। तस्य प्ररूपणा गत्यादिमार्गणाद्वारेषु विचारणात्मिका सत्पद-प्ररूपणेति। द्रव्यप्रमाणं कियन्तः सिद्धा इति। क्षेत्रं कियति क्षेत्रे सन्तीति। स्पर्शना कियत्क्षेत्रं स्पृशन्तीति। क्षेत्रस्पर्शनयोरयं विशेषः—यत्रावगाहस्तत्क्षेत्रं, स्पर्शनायां त्वेक आकाशप्रदेशप्रतरो बहिः सर्वतोऽप्यधिको लभ्यत इति। कालः स्थितिलक्षणः। अन्तरं विवक्षितस्वभावत्यागे पुनस्तद्भावावाप्तिरूपम्। भागो जीवानां कतितमे भागे सिद्धा इति। भावः कस्मिन् भावे इति। अल्पबहुत्वं स्त्र्यादिसिद्धानामन्योऽन्यं स्तोकबहुत्वचिन्ता। तत्र सत्पदप्ररूपणार्थं मार्गणास्थानानि

"गइ इंदिए अ काए, जोए वेए कसाय नाणेसु।
संजम दंसण लेसा, भव सम्मे सन्नि आहारे॥१॥" इत्येवंरूपाणि।

तत्र मनुष्यगतौ पञ्चेन्द्रियजातौ त्रसकाये केवलज्ञानदर्शनयोर्यथाख्यात-चारित्रे भव्ये क्षायिकसम्यक्त्वे संज्ञिन्यनाहारके सिद्धिर्भवति न शेषपदेषु १। द्रव्यप्रमाणद्वारेऽनन्तानि सिद्धद्रव्याणि २। क्षेत्रद्वारे लोकस्यासंख्येये भागे एकः

सिद्धः सर्वेऽपि वा, सर्वस्यापि मुक्तिक्षेत्रस्य लोकासंख्येयभागरूपत्वात् ३। स्पर्शना पूर्वोक्तयुक्तया साधिका, अथवा एकः सिद्धो निजसर्वप्रदेशैरनन्तान् सिद्धान् स्पृशति। देशप्रदेशैस्तु सर्वप्रदेशस्पृष्टेभ्योऽसंख्यगुणान्। यदाह–

"फुसइ अणंते सिद्धे, सव्वपएसेहिं निअमसो सिद्धो।
तेवि असंखिज्जगुणा, देसपएसेहिं जे पुट्ठा॥१॥" इति ४।

कालः सर्वसिद्धापेक्षयाऽनाद्यनन्तः, एकं सिद्धं प्रतीत्य साद्यनन्तः ५। अन्तरं नास्ति प्रतिपाताभावात् ६। भागद्वारे सर्व्वजीवानामनन्तभागे सिद्धाः ७। भावद्वारे तेषां सम्यक्त्वज्ञानदर्शनानि क्षायिके भावे जीवत्वं पारिणामिके ८। अल्पबहुत्वद्वारे स्तोका नपुंसकसिद्धाः ततः स्त्रीसिद्धाः संख्येयगुणाः, ततः पुरुषसिद्धाः संख्येयगुणाः ९ दिङ्मात्रमिदम्, ग्रन्थान्तरे तु क्षेत्रकालगत्यादिपञ्च-दशद्वारेषु सत्प्ररूपणादिविचारः प्रपञ्चितः पूर्वर्षिभिः॥

॥इति समयसारटीकायां मोक्षतत्त्वनिरूपणो नाम सप्तमोऽध्यायः॥७॥

॥ अथ सम्यग्-ज्ञानदर्शने प्ररूप्यते ॥

इदानीं सम्यग्ज्ञानभेदप्रदर्शनपूर्वं सम्यग्दर्शनप्ररूपणां विधित्सुः पूर्वदर्शित-तत्त्वसप्तकस्य संख्यान्तरं प्ररूपयन्नाह—

एआणि सत्त तत्ताणि बंधंतब्भूआणं पुण्णपावाणं विभिन्नत्त-विवक्खाए नवावि भण्णंति॥

स्पष्टम्। एषां च तत्त्वानामवबोधः क्षयोपशमविशेषात्कस्यचित्संक्षेपेण कर्मक्षयाच्च कस्यचिद्विस्तरेण भवति।

स च सम्यग्ज्ञानमित्याह—

संखेवेणं वित्थरेण वा तेसिं अवबोहे सम्मन्नाणं॥

निरूपितार्थम्।

तद्भेदानाह—

तं च आभिणिबोहिअसुअओहिमणपज्जवकेवलनाणभेएहिं पंचहा नायव्वं॥

ज्ञानशब्दस्याभिनिबोधिकादिपदेषु प्रत्येकं सम्बन्धः। ततश्च अभीत्या-भिमुख्ये, नीति नैयत्ये, अभिमुखो वस्तुयोग्यदेशावस्थानापेक्षी नियत इन्द्रियाण्याश्रित्य स्वस्वविषयापेक्षी बोधो मतिरूपोऽभिनिबोधः, स एव स्वार्थे इकण्याभिनिबोधिकं तच्च तज्ज्ञानं चाभिनिबोधिकज्ञानं, इन्द्रियपञ्चकमनोनिमित्तो बोध इत्यर्थः। मनश्चक्षुर्वर्जेन्द्रियचतुष्केन चतुर्विधो व्यञ्जनावग्रहः। अर्थावग्रहेहावायधारणास्तु पञ्चभिरिन्द्रियैर्मनसा चेति प्रत्येकं षड्विधा इत्यस्याष्टाविंशतिर्भेदाः १। तथा

श्रवणं श्रुतं, अभिलापप्लावितार्थग्रहणस्वरूप उपलब्धिविशेषः। श्रुतं च तज्ज्ञानं च श्रुतज्ञानम्। अथवा श्रूयत इति श्रुतं शब्दः, साभिलापज्ञानस्य कारणभूतः, स चासौ कारणे कार्योपचाराज्ज्ञानं च श्रुतज्ञानम्। तस्य च–

"अक्खरसन्नीसम्मं, साईअं खलु सपज्जवसिअं च।
गमिअं अंगपविट्ठं, सत्तवि एए सपडिवक्खा ॥१॥"

इति चतुर्दश भेदाः २। तथाऽवधानमवधिरिन्द्रियाद्यनपेक्षमात्मनः साक्षादर्थ-ग्रहणम्। अवधिरेव ज्ञानमवधिज्ञानम्। अथवाऽवधिर्मर्यादा तेनाऽवधिना रूपिद्रव्य-मर्यादात्मकेन ज्ञानमवधिज्ञानम्। एतच्चानुगामिवर्द्धमानकप्रतिपातितदितरभेदैः षोढा ३। तथा पर्यवनं पर्यवः, उङ् शब्देऽलृप्रत्ययेऽनेकार्थत्वाद्धातूनां मनसः पर्यवः सर्वतो मनःपुद्गलावबोधो मनुष्यक्षेत्रवर्त्तिसंज्ञिमनोद्रव्यालम्बनत्वात्, स एव ज्ञानं मनःपर्यवज्ञानम्। इदं च मनसः पर्यायेषु परिणामेषु ज्ञानमिति मनःपर्यायज्ञान-मुच्यते, मनसः पर्ययणं मनःपर्ययः, सर्वतस्तत्परिच्छेदः स चासौ ज्ञानं चेति व्युत्पत्त्या मनःपर्ययज्ञानमित्यपि, ऋजुमतिविपुलमतिसंज्ञकौ द्वौ भेदावस्य ४। तथा केवलमन्यज्ञाननिरपेक्षमसदृशमनन्तं सम्पूर्णं वा ज्ञानं केवलज्ञानम् ५। इति पञ्चधा सम्यग्ज्ञानं ज्ञातव्यम्।

अथ सम्यग्दर्शनं प्ररूपयति—

तेसिं चिअ तत्ताणं सद्दहणं सम्मद्दंसणं नाणस्स हेऊ॥

तेषामेव जीवाजीवादीनां तत्त्वानां श्रद्धानं तथेत्येवंरूपा रुचिः सम्यग्दर्शनम्, ज्ञानस्य हेतुः सम्यग्ज्ञानस्य कारणम्। ननु ज्ञानदर्शनयोर्युगपद्भावात्कथं ज्ञानस्य हेतुर्दर्शनम्? उच्यते, ज्ञान निर्मलीकारकत्वेनोपकारत्वात्। उक्तं च–

"कारणकज्जविभागो, दीवपगासाण जुगवजम्मेवि।
जुगवुप्पण्णंपि तहा, हेऊ नाणस्स सम्मत्तं॥१॥" इति।

तच्च कस्यचित्कर्मोपशमादिमाहात्म्याद्गुरूपदेशादिनिरपेक्षतारूपेण निसर्गेण स्वभावेनोत्पद्यते, यथा नारकादीनाम्। कस्यचित्तु कर्मोपशमादिसद्भावे गुरूपदेशादिबाह्यनिमित्तावष्टम्भरूपेणाधिगमेन निमित्तेनेति दर्शयन्नाह—

तं च कस्सइ कम्मोवसमाईहिं गुरूवएसाइनिरवेक्खयारूवेणं निसग्गेणं उप्पज्जइ। कस्सइ कम्मोवसमाइसब्भावे गुरूवएसजिणपडिमादंसणाइबाहिरउवट्टंभरूवेणं अहिगमेणं॥

स्पष्टम्॥

अथ सम्यग्दर्शनस्य भेदानाह—

तस्स य सम्मद्दंसणस्स तिण्णि भेआ पण्णत्ता, तंजहा–उवसमिअं, खओवसमिअं, खइअं च॥

सुबोधम्।

एतदेव क्रमेण स्पष्टयन्नाह—

तत्थ उवसमिअं उवसमसेढीए अणंताणुबंधिकसायाणं मिच्छत्तमीससम्मत्तलक्खणस्स दंसणतिगस्स य उवसमे भवइ॥

तत्रेति तेषां त्रयाणां भेदानां मध्ये औपशमिकमुपशमश्रेण्यामुपशमश्रेणीप्रविष्टस्य जन्तोरनन्तानुबन्धिनां चतुर्णां क्रोधादीनां कषायाणां मिथ्यात्वमिश्रसम्यक्त्वलक्षणस्य दर्शनत्रिकस्य चोपशमे सति भवति। उपशमो नाम विपाकप्रदेशरूपतया द्विविधस्याप्युदयस्य भस्मच्छन्नवह्निवद्विष्कम्भणम्, ततश्चोपशमेन दर्शनमोहनीयस्योदयविष्कम्भणेन निर्वृत्तमौपशमिकमित्यर्थः। इदमुपशमश्रेणिभावि प्रोक्तमौपशमिकम्। अथ अनादिमिथ्यादृष्टीनां चतुर्गतिगतजन्तूनां प्रथमसम्यक्त्वलाभे यद्भवति तत्सूत्रेऽनन्तरमेव वक्ष्यमाणमपि सुखाऽवबोधार्थं पूर्वमेव प्रपञ्च्यते। इहापारसंसारपारावारान्तर्वर्ती जन्तुर्मिथ्यात्वप्रत्ययादनन्तपुद्गलपरावर्त्तान् यावद्विविध-

दुःखान्यनुभूय कथमपि तथाभव्यत्वपरिपाकवशाद्गिरिसरिदुपलघोलनाकल्पेनानाभोगनिर्वर्त्तितेन यथाप्रवृत्तकरणेन—"भण्णइ करणं तु परिणामो" इति वचनादध्यवसायविशेषरूपेणायुर्वर्जानि सप्तापि कर्म्माणि पृथक्पल्योपमासंख्येयभागन्यूनैकसागरोपमकोटीकोटिस्थितिकानि करोति। अत्र चान्तरे जीवस्यातिप्रकृष्टघनरागद्वेषपरिणामजनितो वज्राश्मवद्दुर्भेदोऽभिन्नपूर्वः कठिनरूढगूढग्रन्थिर्भवति। इमं च ग्रन्थिं यावदभव्या अपि यथाप्रवृत्तकरणेन कर्मक्षपयित्वाऽनन्तशः समागच्छन्ति, तद्भेदं तु कर्तुमसमर्थाः। पुनरपि व्यावृत्य संक्लेशवशादुत्कृष्टस्थितीनि कर्म्माणि कुर्व्वन्ति। कश्चित्पुनर्महात्मा समासन्नपरमनिर्वृतिसुखः समुल्लसितप्रचुरदुर्निर्वारवीर्यप्रसरो निशिताकुण्ठकुठारधारयेवापूर्वकरणरूपपरमविशुद्ध्या यथोक्तस्वरूपस्य ग्रन्थेर्भिदां विधाय मिथ्यात्वमोहनीयकर्मस्थितेरन्तर्मुहूर्त्तमुदयक्षणादुपर्यतिक्रम्यानिवृत्तिकरणसंज्ञितेन विशुद्धिविशेषेणान्तर्मुहूर्त्तकालप्रमाणं वेद्यदलिकाभावरूपमन्तरकरणं करोति। तस्य चायं विधिः—यदुत अन्तरकरणस्थितेर्मध्याद्दलिकं गृहीत्वा गृहीत्वा प्रथमस्थितौ द्वितीयस्थितौ च प्रक्षिपति, एवं च तावत्प्रक्षिपति यावदन्तरकरणदलिकं सकलमपि क्षीयते, अन्तर्मुहूर्तेन च कालेन सकलदलिकक्षयः। तस्मिंश्चान्तरकरणे कृते मिथ्यात्वमोहनीयस्य स्थितिद्वयं भवति—अन्तरकरणादधस्तनी प्रथमा वेद्यमाना स्थितिरन्तर्मुहूर्त्तमाना, द्वितीयापुनरन्तरकरणादुपरितनी शेषा किञ्चिदूनसागरोपमकोटिप्रमाणा। तत्र प्रथमस्थितौ मिथ्यात्वदलिकवेदनादसौ मिथ्यादृष्टिरेव, अन्तर्मुहूर्त्तेन पुनस्तस्यामपगतायामूषरपूर्वदग्धेन्धनदेशकल्पमन्तरकरणमवाप्य मिथ्यात्ववनदवस्य विध्यापनादान्तर्मुहूर्त्तिकमौपशमिकसम्यक्त्वं प्राणी प्राप्नोति।

तथा सम्यक्त्वात्प्रच्युत्य मिथ्यात्वं प्रतिपन्नो यः सादिमिथ्यादृष्टिः सम्यक्त्वमिश्रपुञ्जौ मिथ्यात्वे प्रक्षिप्य षड्विंशतिसत्कर्मा सञ्जातः शुभपरिणामोपगतः सोऽप्येतत्समासादयतीत्येतत्सर्वं मनसि कृत्य प्राह—

अहवा जे अणाइमिच्छद्दिट्ठी जीवे अहापवत्तकरणेणं अज्झवसायविसेसेणं पलिओवमासंखिज्जभागहीणसागरोवमकोडाकोडिठिइआणि सत्त

कम्माइं काउं अपुव्वकरणेणं विभिन्नदुब्भेअगंठी अनिअट्टिकरणेणं अंतोमुहुत्तकालमाणं वेअणिज्जमिच्छत्तमोहणीअदलिआभावरूवं अंतरकरणं करेइ, तम्मि अकए मिच्छत्तमोहणीअस्स ठिइदुगं हवइ–पढमा वेइज्जमाणा ठिई अंतोमुहुत्तपमाणा, दुइआ अंतरकरणाओ उवरिं सेसा ठिइ त्ति। अंतोमुहुत्तेण य पढमठिईए वेइआए अंतरकरणस्स पढमे च्चिअ समए मिच्छत्तदलिओदयाऽभावाओ तस्स जीवस्स उवसमिअं सम्मत्तं संपज्जइ। उव्वलिअसम्मत्तमीसपुंजस्स वा मिच्छदिट्ठिस्स॥

व्याख्यातार्थम्। अथ क्षायोपशमिकसम्यक्त्वमुच्यते—अनन्तरोक्तविधि-लब्धेनौपशमिकसम्यक्त्वेनौषधविशेषकल्पेन मदनकोद्रवस्थानीयं मिथ्यात्वमोहनीयं जीवः शोधयित्वा त्रिधा करोति। यथा ह्यौषधवशेन शोध्यमाना मदनकोद्रवाः केचिच्छुध्यन्ति, केचिदर्द्धविशुद्धा एव भवन्ति, केचित्सर्व्वथैव न शुध्यन्ति। एवमध्यवसायविशेषतो जिनतत्त्वरुचिप्रतिबन्धकदुष्टरसोच्छेदकरणेन शोध्यमानं मिथ्यात्वमपि शुद्धमर्द्धविशुद्धमविशुद्धं चेति त्रिधा जायते। तत्र शुद्धपुञ्जः सर्वज्ञधर्म्मे सम्यक्प्रतिपत्त्यप्रतिबन्धकत्वेनोपचारात्सम्यक्त्वपुञ्ज उच्यते। द्वितीयस्त्वर्द्धशुद्ध इति जिनधर्म्मे औदासीन्यकृन्मिश्रपुञ्ज उच्यते। अशुद्धः पुनरर्हदादिषु मिथ्याप्रति-पत्तिहेतुत्वात् मिथ्यात्वपुञ्जोऽभिधीयते। अन्तरकरणे चान्तर्मुहूर्त्तमौपशमिकसम्यक्त्वे-ऽनुभूते तदनन्तरं नियमात्त्रयाणां पुञ्जानां मध्यादेकतमस्योदयो भवति।

विशुद्धपुञ्जोदये च क्षायोपशमिकं सम्यक्त्वमित्येतदेवाह—

एवं च लद्धेणं उवसमिअसम्मत्तेणं ओसहविसेसकप्पेणं मयण-कोद्दवकप्पं मिच्छत्तमोहणीअं विसोहिज्जमाणं तिहा भवइ, तंजहा–सुद्धं, अद्धविसुद्धं, अविसुद्धं च। एए अ सुद्धाइआ पुञ्जा तत्तसद्दहण-उदासीणत्तविवरीअसद्दहणजणणाओ जहाकमं सम्मत्तमीसमिच्छत्तरूवा

भण्णंति। जया णं सुद्धे पुञ्जे उदेइ तया खओवसमिअं सम्मत्तं भण्णइ॥

प्रदत्तार्थम्। 'जया णंति' णंशब्दो वाक्यालङ्कारे इह चाविशुद्धपुञ्जाद्विशुद्धार्द्धविशुद्धयोः पुञ्जयोः संक्रान्तिर्भवति। अर्द्धविशुद्धाच्च तदन्ययोर्द्वयोः, विशुद्धाच्चाविशुद्ध एव न तु मिश्रे। तदुक्तम्–

"मिच्छत्ता संकंती, अविरुद्धा होइ सम्ममीसेसु।
मीसाओ वा दोसुं, सम्मा मिच्छं न उण मीसं॥१॥" इति।

अथ शुद्धपुञ्जोदये क्षायोपशमिकव्यपदेशः कृतः? इत्याह—

उइण्णस्स मिच्छत्तस्स खयाओ अणुइण्णस्स उवसमाओ॥

क्षयोपशमाभ्यां निर्वृत्तं क्षायोपशमिकमित्यर्थः।

ननूदीर्णस्य मिथ्यात्वस्य क्षयोऽनुदीर्णस्य चोपशम औपशमितेऽप्यस्ति, ततः कस्तस्मादस्य विशेषः? इत्याशङ्क्योपशमस्यैव विशेषलक्षणमाह—

इहं च मिच्छत्तमीसपुञ्जे सुद्धपुञ्जं च पडुच्च विक्खंभिओदयत्तं अवणीयमिच्छत्तसहावत्तं च उवसमे दट्ठव्वे॥

इह च क्षायोपशमिकशब्दव्याख्याने मिथ्यात्वमिश्रपुञ्जौ प्रतीत्य विष्कम्भितोदयत्वम्। शुद्धपुञ्जं तु प्रतीत्यापनीतमिथ्यास्वभावत्वमुपशमो द्रष्टव्यः। अयमत्राशयः–उदीर्णमुदयागतं मिथ्यात्वं विपाकोदयेन वेदितत्वात्क्षीणं। [१] यच्चानुदीर्णं सत्तायामनुदयागतं वर्त्तते तदुपशान्तम्, मिथ्यात्वमिश्रपुञ्जा[२]पेक्षयाऽनुदयावस्थां प्रापितम्। शुद्धपुञ्जं त्वधिकृत्य मिथ्यास्वभावं त्याजितमित्यर्थः। एवं च क्षायोपशमिके मिथ्यात्वस्य विपाकतोऽनुभवो नास्ति, प्रदेशतस्त्वस्त्येव, शोधितपुद्गलानां सम्यक्त्वानावारकानामुदयसद्भावात्। औपशमिके तु विपाकप्रदेशाभ्यां

१ "यच्च शेषमनु–" इत्यपि॥ २ "ञ्जावाश्रित्यानुदया–" इत्यपि॥

द्विविधस्याप्युदयस्य विष्कम्भणमुपशम इति। इह चेदमौपशमिकसम्यक्त्वे वर्त्तमानस्य पुञ्जत्रयविधानं [१]कार्मग्रन्थिकमतेनोक्तम्। [२]सैद्धान्तिकास्त्वेवमाहुः—अनादिमिथ्यादृष्टिः कोऽपि ग्रन्थिभेदं विधाय तथाविधतीव्रपरिणामोपेतत्वेनापूर्वकरणमुपारूढः सन्मिथ्यात्वं त्रिपुञ्जीकरोति, ततोऽनिवृत्तिकरणसामर्थ्याच्छुद्धपुञ्जपुद्गलान् वेदयन्नौपशमिकं सम्यक्त्वमलब्ध्वैव प्रथमत एव क्षायोपशमिकसम्यग्दृष्टिर्भवति। अन्यस्तु यथाप्रवृत्तादिकरणत्रयक्रमेणान्तरकरणे औपशमिकं सम्यक्त्वं लभते, पुञ्जत्रयं त्वसौ न करोत्येव। ततश्चौपशमिकसम्यक्त्वाच्च्युतोऽवश्यं मिथ्यात्वमेव गच्छतीति।

अथ क्षायिकस्वरूपमाह—

खइअं पुण खीणाणंताणुबंधिकसायस्स पुञ्जतिगे खीणे हवइ ॥

स्पष्टम् । क्षपणाप्रकारः शास्त्रान्तराज्ज्ञेयः । ननु दर्शनमोहत्रयस्य क्षयेणात्यन्तिकोच्छेदेन निर्वृत्तं क्षायिकम्। ततः सम्यग्दर्शने क्षीणे कथं सम्यग्दृष्टित्वम्? उच्यते, विशुद्धा मिथ्यात्वपुद्गला एव यत्सम्यग्दर्शनं तदेव क्षीणं, यत्पुनरात्मपरिणतिस्वभावं तत्त्वार्थश्रद्धानलक्षणं सम्यग्दर्शनं तन्न क्षीणं, अपि च तदतीवश्लक्ष्णशुद्धाभ्रपटलविगमे मनुष्यदृष्टिरिव विशुद्धतरस्वरूपं भवति।

अथ क्षायिकस्य लाभः केषामित्याह—

खाइअस्सं आरंभगा संखिज्जवासाउआ मणुअ च्चिअ नायव्वा ॥

प्रकटार्थम्। प्राप्तक्षायिकसम्यक्त्वश्च तस्मिन्नेव भवे तृतीये चतुर्थे वा सिध्यति। तत्र देवभवेन नरकभवेन वाऽन्तरितस्तृतीये। अथ तिर्यक्षु मनुष्येषु वा समुत्पद्यते तर्हि सोऽवश्यमसंख्येयवर्षायुष्केषु, न संख्येयवर्षायुष्केषु। ततश्च प्राप्तदेवत्वश्च्युत्वा मनुष्यभवे सिध्यतीति चतुर्थे।

---

१ "कार्मग्रन्थिकाभिप्रायेणोक्तम्" इत्यपि ॥

२ "सैद्धान्तिकाभिप्रायः पुनरयम्" इत्यपि ॥

अथानन्तरोक्तं सम्यग्दर्शनभेदत्रयं चतुर्गतिगतजन्तुषु चिन्तयन्नाह—

एअं च तिविहंपि सम्मत्तं वेमाणिएसुं आइमनरयपुढवीतिगे संखिज्जासंखिज्जाउमणुएसुं असंखिज्जाउतिरिएसुं च लब्भइ॥

वैमानिकेषु त्रिविधमपि सम्यक्त्वं लभ्यते। तद्यथा–अनादिमिथ्यादृष्टेर्देवस्य प्रथमसम्यक्त्वावाप्तावन्तरकरणकालेऽन्तर्मुहूर्तमौपशमिकम्, ततश्चानन्तरकालादौ शुद्धपुद्गलान्वेदयतः क्षायोपशमिकं मनुष्यतिर्यग्भ्यो वा यः क्षायोपशमिकसम्यग्दृष्टिर्देवेषूत्पद्यते तस्यैतत्पारभविकमपि, क्षायिकं तु पूर्वबद्धायुष्कस्य क्षपकश्रेणिमारुह्य दर्शनसप्तकक्षयादवाप्तक्षायिकस्य मृत्वा देवत्वं प्राप्तस्य पारभविकं, न तु ताद्भविकं, मनुष्यस्यैव तद्भवे क्षायिकारम्भकत्वेनोक्तत्वात्। तथा प्रथमनरकपृथ्वीत्रये औपशमिकक्षायिके वैमानिकवत् क्षायोपशमिकं त्वौपशमिकानन्तरकालभावि ताद्भविकं, पारभविकं तु कार्मग्रन्थिकमतेन वैमानिकदेवेभ्योऽन्यत्र वान्तक्षायोपशमिकसम्यक्त्वानामेव तिर्यङ्मनुष्याणामुत्पादान्नास्ति। सैद्धान्तिकास्त्वाहुः–क्षायोपशमिकसम्यक्त्वयुक्ता अपि पूर्वबद्धायुषोऽमी केचित्षष्ठनरकपृथिवीं यावदुत्पद्यन्त इति पारभविकमपि। तथा संख्येयवर्षायुष्कमनुष्येषु प्रथमसम्यक्त्वलाभकाले उपशमश्रेण्यां वौपशमिकं, तदनन्तरकालादिभावि तु क्षायोपशमिकं ताद्भविकम्। देवादीनां तु क्षायोपशमिकसम्यग्दृष्टिनां मनुष्येषूत्पत्तौ पारभविकमपि। क्षायिकं तु क्षपकश्रेण्यां ताद्भविकं, नारकदेवानां तु तद्वतां [1]तत्रोत्पत्तौ पारभविक[2]मपि। असंख्येयवर्षायुषां तु मनुष्यतिरश्चामौपशमिकक्षायिके वैमानिकवत्। क्षायोपशमिकं त्वौपशमिकानन्तरकालादिभावि ताद्भविकम्। पारभविकं तु कार्मग्रन्थिकमतेन तद्युक्तानां तिर्यङ्मनुष्याणां वैमानिकेष्वेवोत्पादात्पूर्वबद्धायुषां चावश्यं मिथ्यात्वं गत्वैवैतेषूत्पादान्न भवति। सैद्धान्तिकमते तु बद्धायुषां तद्वतामपि केषाञ्चिदेतेषूत्पादाद्भवतीति।

---

१ "मनुष्येषूत्पत्तौ" इत्यपि पाठः॥ २ "मिति" इत्यपि पाठः॥

तथा—

सेसदेवनारएसुं संखिज्जाउसन्निपणिंदितिरिएसुं च उवसमिअखओवसमिआइं ॥

शेषदेवेषु भवनपतिव्यन्तरज्योतिष्केषु शेषनारकेषु पङ्कप्रभादिपृथिवीचतुष्कवर्त्तिषु संख्येयवर्षायुःसंज्ञिपञ्चेन्द्रियतिर्यक्षु चौपशमिकक्षायोपशमिके भवतः। क्षायिकं तु संख्येयवर्षायुष्कमनुष्यस्यैवाम्भकत्वान्न ताद्भविकम्। क्षायिकसम्यग्दृष्टेरेतेष्वनुत्पत्तेर्नापि पारभविकम्।

तथा—

एगदुतिचउरिंदिआणं असन्निपंचिंदिआणं च एएसिं तिण्हं मज्झाओ एगंपि नत्थि॥

स्पष्टम्। इह शुद्धपुञ्जस्य चरमपुद्गलग्रासानुभवरूपं यद्वेदकं सम्यक्त्वं तद्वस्तुतः क्षायोपशमिकमेव, तथानन्तानुबन्ध्युदयादौपशमिकसम्यक्त्वं वमतः किञ्चित्तद्रसास्वादनेन यत्सास्वादनं सम्यक्त्वं तदपि प्रबलकषायकलुषितत्वात्परिपाताभिमुखत्वाच्च मिथ्यात्वकल्पमित्युपेक्षितम्। ततः क्षायिकादयस्त्रय एव भेदाः प्रोक्ताः सम्यक्त्वस्य। कारकरोचकादयोऽपि भेदा इहैवान्तर्भूताः॥

॥इति समयसारटीकायां सम्यग्ज्ञानदर्शनप्ररूपणो नामाष्टमोऽध्यायः॥८॥

॥ अथ सम्यक्चरणं प्ररूप्यते ॥

सावज्जजोगविरई सम्मंचारित्तं पण्णत्तं ॥

सावद्या योगा जन्तुघातादिरूपव्यापारास्तेभ्यो विरतिर्ज्ञानश्रद्धानपूर्विका निवृत्तिः सम्यक्चारित्रं प्रज्ञप्तम्। ज्ञानदर्शनं विना कृतस्य चारित्रस्य सम्यक्चारित्रत्वानुपपत्तेः।

सर्वतो देशतश्चसावद्यव्यापारपरिहारात्, तद्वैविध्यमाह—

तं च दुविहं, तंजहा–सव्वओ देसओ अ॥

स्पष्टम्।

तत्रादौ सर्वचारित्रस्वरूपमाह—

तत्थ सव्वओ भरहेरावयपढमंतिमतित्थयराणं पंच महव्वयाइं। मज्झिमतित्थयराणं महाविदेहतित्थयराणं च परिग्गहविरइए मेहुणविरई सिद्धत्ति चत्तारि॥

तत्रेति सर्व्वदेशचारित्रयोर्मध्ये सर्वचारित्रं भरतेष्वैरावतेषु च प्रथमान्तिमतीर्थकराणां पञ्च महाव्रतानि सर्व्वप्राणातिपातसर्व्वमृषावादसर्वादत्तादानसर्व्वमैथुनसर्वपरिग्रहविरमणरूपाणि। मध्यमतीर्थङ्कराणां द्वाविंशतिसंख्यानां तथा महाविदेहतीर्थङ्कराणां परिग्रहविरत्या मैथुनविरतिः सिद्धेति हेतोश्चत्वारि। अयमत्र भावः– भरतैरावतमध्यमतीर्थकरसाधवो महाविदेहसाधवश्च ऋजुप्रज्ञाः [1]सार्जवाः, प्राज्ञाश्चेत्यर्थः। ततो यथोपदिष्टानुपालका उपदेशमात्रादप्यशेषहेयार्थाभ्यूहनेन

१ ''सरलाः'' इत्यपि॥

तत्परिहारसमर्थाश्च तेषां सुखप्रबोध्यत्वात्परिग्रहविरमणेनैव मैथुनविरतिप्रतिपत्तिः, ततस्तेषां चत्वारि महाव्रतानि। भरतैरावतप्रथमान्तिमतीर्थकरसाधूनां तु न तथा प्रतिपत्तिः। यतः प्रथमतीर्थङ्करसाधवस्तत्कालस्वभावादेव ऋजुजडाः शाठ्यरहिता-स्तथाविधोहापोहाभावादुक्तार्थमात्रग्राहिणश्चेत्याशयः। चरमतीर्थङ्करसाधवो वक्रजडाः शठत्वमुग्धत्वधर्म्मद्वयोपेताः। तत ऋजुजडानां बहुधा बहुभिश्चोपदेशैः समस्त-हेयार्थज्ञानसम्भवाद्वक्रजडानां तु तेन तेन व्याजेन हेयार्थसेवाभावात्तथाप्रतिपत्त्यभावेन पञ्च महाव्रतानि।

अथ चारित्रस्य पञ्चसमितयस्तिस्रो गुप्तयश्चेत्येता अष्टौ मातर इत्याह—

तस्स य चरणस्स पंच समिईओ तिण्णि गुत्तीओ मायाओ॥

सुगमम्।

कुतो मातृत्वमित्याह—

एआहिंतो [1]चरणस्स जणणपालणविसोहणभावाओ॥

एताभ्यः सकाशाच्चारित्रस्य जननादिभावात्। तत्र जननमभूतस्य प्रादुर्भावनं, पालनं सर्वोपद्रवनिवारणेन पोषणेन च वृद्धिनयनं, विशोधनं चारित्रस्यैवाऽतिचारमलिनस्य सतो निर्मलीकरणम्।

अथ चारित्रभेदानाह—

भेआ पुण सामाइअ १ छेओवट्ठावण २ परिहारविसुद्धिअ ३ सुहुमसंपराय ४ अहक्खाय ५ नामाणो पंच दट्ठव्वा॥

भेदाः प्रकाराः पुनः सामायिकादि नामानः पञ्च द्रष्टव्याः। तत्र समस्य रागद्वेषरहितस्य सत आयो ज्ञानादीनां लाभः प्रशमसुखरूपः समायः, स एव सामायिकम्, विनयादित्वात् इकण्। समायः प्रायोजनमस्येति वा सामायिकम्।

---

१ "चारित्तस्स" इत्यपि॥

यद्यपि च सर्व्वमपि चारित्रमविशेषतः सामायिकं सर्व्वसावद्यविरतिरूपत्वात्तथापि च्छेदादिभिर्विशेषणैर्विशिष्यमाणमर्थतः शब्दतश्च नानात्वं भजते। प्रथमं पुनर-विशेषणात्सामान्यशब्द एवावतिष्ठते सामायिकमिति। तच्च इत्वरं यावत्कथिकं च। तत्र स्वल्पकालभावि इत्वरम्, इदं च भरतैरावतेषु आद्यान्त्यतीर्थकृत्तीर्थे-ष्वनारोपितमहाव्रतस्य शैक्षस्य विज्ञेयम्। यावत्कथिकं तु जीवितावधि भावि, तच्च भरतैरावतमध्यमद्वाविंशतितीर्थकृत्तीर्थेषु विदेहतीर्थकृत्तीर्थेषु च साधूनामवसेयं, तेषामुपस्थापनाया अभावात्। ननु चेत्वरमपि सामायिकं व्रतग्रहणकाले यावज्जीवमुपात्तं, ततः उपस्थापनाकाले त्यजतः प्रतिज्ञाभङ्ग आपद्यते, मैवं, सर्व्वस्यापि चारित्रस्याविशेषतः सामायिकत्वेनोक्तत्वात्, यदि हि प्रव्रज्या त्यज्यते तदा तद्भङ्गः, छेदादयस्तु शुद्धिविशेषा एव। ततो यथा यावत्कथिकं सामायिकं छेदोपस्थापनं वा परमविशुद्धिविशेषरूपसूक्ष्मसम्परायादिचारित्रावाप्तौ न भङ्गमङ्गी-करोति, तथेदमपि विशुद्धिविशेषरूपच्छेदोपस्थापनावाप्ताविति १। छेदः पूर्वपर्यायस्य उपस्थापना च महाव्रतेषु यत्र तच्छेदोपस्थापनम्, ते वा विद्येते यत्र तच्छेदोप-स्थापनिकम्। तत्तु सातिचारं निरतिचारं च। तत्र निरतिचारं यदित्वरसामायिकवतः शैक्षस्यारोप्यते, तीर्थान्तरसङ्क्रान्तौ वा। यथा श्रीपार्श्वतीर्थाद्वर्द्ध[१]मानप्रभुतीर्थं संक्रामतः पञ्चयामधर्म्मप्रतिपत्तौ, सातिचारं यन्मूलगुणघातिनः पुनर्व्रतारोपणं २। परिहारस्तपोविशेषस्तेन विशुद्धिः कर्म्मनिर्ज्जरारूपा यत्र तत् परिहारविशुद्धिकम्। तच्च निर्विशमानकं निर्विष्टकायकं च, पारिहारिकं तपः कुर्वतां निर्विशमानकम्, कृतपारिहारिकतपसां निर्विष्टकायकम्। इह नवको गणः, चत्वारः पारिहारिकाः, चत्वारस्तद्वैयावृत्त्यकरा अनुपारिहारिकाः, एको वाचनाचार्यः। तपश्च पारिहारिकाणां ग्रीष्मे चतुर्थं जघन्यं, षष्ठं मध्यम-मष्टममुत्कृष्टं, शिशिरे षष्ठमष्टमं दशमं च, वर्षास्वष्टमं दशमं द्वादशं च। पारणके चाचामाम्लम्। भिक्षे च संसृष्टासंसृष्टे न ग्राह्ये। पञ्च ग्राह्याः। तास्वपि द्वयोरभिग्रहः, विवक्षिते एव द्वे ग्राह्ये इत्येवंरूपः। तत्राप्येका भक्ते एका पानके चेति। वाचनाचार्योऽनुपारिहारिकाश्च प्रत्यहमाचामाम्लं

---

१ "मानस्वामितीर्थं सं—" इत्यपि पाठः ॥

कुर्वन्ति। एवं षण्मासांस्तपो भवति। पुनः षण्मासान् पारिहारिका अनुपारिहारिकत्वमनुपारिहारिकाः पारिहारिकत्वं च प्रपद्य पूर्ववत्तपस्यन्ति। पुनरपि षण्मासान् वाचनाचार्यः पारिहारिको भवति। एकश्च वाचनाचार्यत्वं सप्त चानुपारिहारिकत्वं कुर्वन्ति। एवमष्टादशमासान्ते पूर्ण्णतपसस्तमेव पारिहारिककल्पं जिनकल्पं वा गच्छं वा प्रतिपद्यन्ते । इदं च तीर्थकरसमीपे तीर्थकरसमीपा-सेवितैतत्तपसो वा पार्श्वे प्रारब्धव्यम्। क्षेत्रकालादिद्वारेष्वस्य प्ररूपणाप्रपञ्चः प्रवचनात्प्रतिपत्तव्यः ३। सूक्ष्मो लोभांशविशेषरूपः सम्परायः कषायोदयो यत्र तत्सूक्ष्मसम्परायम्। तच्च विशुध्यमानकं संक्लिश्यमानकं च। तत्राद्यं क्षपकश्रेणिमु-पशमश्रेणिं वा समारोहतः। द्वितीयमुपशमश्रेणेः प्रपततः ४। अथशब्दो याथा-तथ्यार्थे 'आङ्' अभिविधौ याथातत्थ्येन अभिविधिना च यत् ख्यातं कथितं अकषायं चारित्रमिति तदथाख्यातं, [१]यथाख्यातमिति वा, यथा सर्वस्मिन् जीवलोके ख्यातं प्रसिद्धमकषायं भवति चारित्रमिति तथैव यत्तद्यथाख्यातमित्यर्थः। इदं चोपशान्तक्षीणमोहयोश्छाद्मस्थिकं, सयोग्ययोगिकेवलिनोः कैवलिकमिति ५।[२]

अथ छेदोपस्थापनपरिहारविशुद्धिकयोः सम्भवं नियमयन्नाह—

दुइअतइआ भेआ भरहेरावयपढमंतिमतित्थयरतित्थेसु च्चिअ भवंति।।

अनेन भरतैरावतसंबन्धिमध्यमद्वाविंशतितीर्थकृत्तीर्थेषु विदेहतीर्थकृत्तीर्थेषु च छेदोपस्थापनपरिहारविशुद्धिकयोरभावः प्रादुर्भावितः।

अथ निगमयन्नाह—

एअं सव्वचरणं अणगारीणं।।

(स्पष्टम्)

---

१ "यथाख्यातमिति द्वितीयं नाम" इत्यपि पाठः।।

२ "इदानीं छेदोप-" इत्यपि।।

अथ देशचरणं प्रस्तावयन्नाह—

एअंमि असमत्थाणं अगारीणं देसचरणं॥

विषयलौल्यादिहेतुभिरस्मिन् सर्वचारित्रे शक्तिवियुक्तानामगारिणां गृहिणां देशचरणम्। यदावश्यकचूर्णिः–

“विसयसुहपिवासाए, अहवा बंधवजणाणुराएणं।
अचयंतो बावीसं, परीस्सहे दुस्सहे सहिउं॥१॥
जइ करेइ विसुद्धं, सम्मं अइदुक्करं तवच्चरणं।
तो कुज्जा गिहिधम्मं, न य बज्झो होइ धम्मस्स”॥२॥ इति।

अथ देशचरणभङ्गसंख्यां विवक्षुः प्रथमं गृहिव्रतसंख्यामाह—

तत्थ य पंच अणुव्वयाणि। तिण्णि गुणव्वयाणि। चत्तारि सिक्खावयाणि। सव्वग्गेणं दुवालस वयाणि॥

तत्र च देशचरणे पञ्चाणुव्रतानि। अणूनि महाव्रतापेक्षया लघूनि व्रतानि अणुव्रतानि, अणोर्वा गुणापेक्षया यतिभ्यो लघोः श्रावकस्य व्रतान्यणुव्रतानि, अथवा देशनाकाले महाव्रतप्ररूपणातोऽनु पश्चात्प्ररूपणीयानि व्रतान्यनुव्रतानि। तानि च प्राणातिपातमृषावादादत्तादानमैथुनपरिग्रहेभ्यो देशतो विरतिलक्षणानि। तथा त्रीणि अणुव्रतानां गुणायोपकाराय व्रतानि गुणव्रतानि, दिग्विरतिभोगोपभोग-परिमाणानर्थदण्डविरतलक्षणानि। तथा चत्वारि शिक्षाऽभ्यासस्तत्प्रधानानि व्रतानि शिक्षाव्रतानि पुनः पुनरासेवार्हाणीत्यर्थः। तानि तु सामायिकदेशावकाशिक-पौषधाऽतिथिसंविभागाख्यानि। सर्वाग्रेण द्वादश व्रतानि।[१]

अथैतेषां व्रतानां प्रतिपत्तिप्रकारानाह—

दुविहतिविह १ दुविहदुविह २ दुविहएगविह ३ एगविहतिविह ४ एगविहदुविह ५ एगविहएगविह ६ लक्खणा एक्केक्कवए छब्भंगा। दुगतिगाइसंजोगे पडुच्च अवरावरवयछब्भंगसंवेहेणं जहुत्तरं छग्गुणा॥

१ “अथैषा व्रतानां” इत्यपि पाठः॥

द्विविधः कृतकारितरूपस्त्रिविधो मनोवाक्कायभेदेन यत्र स द्विविधत्रिविधः। एवं द्विविधद्विविधादयोऽपि [१]व्याख्येयाः। ततोऽयमर्थः—श्रावकाणां व्रतप्रतिपत्तेः षड्भङ्गाः। तथाहि—स्थूलहिंसादिकं न करोति, न कारयति, मनोवाक्कायैरिति द्विविधत्रिविधः प्रथमो भङ्गः। अस्य चाऽनुमतिरप्रतिषिद्धा, अपत्यादिपरिग्रह-सद्भावात् तैर्हिंसादिकरणे च तस्याऽनुमतिप्राप्तेः। यत्तु भगवत्यादौ त्रिविधं त्रिविधेनेत्यपि गृहिणां प्रत्याख्यानमुक्तं तद्विशेषविषयम्। यो हि प्रविव्रजिषुरेव पुत्रादिसंततिपालनाय विलम्बमानः प्रतिमाः प्रतिपद्यते तस्य तत्स्यात्। स्वयम्भू-रमणादिमत्स्यादिघातनादिनियमविषयं वेत्यल्पविषयात्वादत्र न विवक्षितम्। तथा द्विविधद्विविधो द्वितीयो भङ्गः न करोति न कारयति, मनसा वाचा, यद्वा मनसा कायेन, यद्वा वाचा कायेनेति तस्योत्तरभङ्गास्त्रयः। तत्र यदा मनसा वाचा न करोति न कारयति तदा मनसाभिसंधिरहित एव वाचापि हिंसकमब्रुवन्नेव कायेनैव दुष्टचेष्टितादिनाऽसंज्ञिवत्करोतीत्येवं स्वधिया सर्वेऽपि भङ्गा भावनीयाः। तथा द्विविधैकविधस्तृतीयो भङ्ग, न करोति न कारयति मनसा यद्वा वाचा यद्वा कायेनेत्युत्तरभङ्गत्रयात्मकः। तथा—एकविधत्रिविधश्चतुर्थो भङ्गः। अस्य द्वौ प्रतिभङ्गौ, न करोति न कारयति वा मनोवाक्कायैरिति। तथा—एकविधद्विविधः पञ्चमो भङ्गः। अत्रोत्तरभेदाः षट्, न करोति मनसा वाचा यद्वा मनसा कायेन यद्वा वाचा कायेन, एवं न कारयतीत्यपि। तथा एकविधैकविधः षष्ठो भङ्गः, अत्राप्युत्तरभङ्गाः षट्, न करोति मनसा यद्वा वाचा यद्वा कायेन, एवं न कारयतीत्यपि। एवं मूलभङ्गाः षट्, तत्र चोक्तयुक्त्या क्रमेणोत्तरभङ्गा एकस्त्रयस्त्रयो द्वौ षट् षडिति, सर्वे एकविंशतिः। स्थापना—

२	२	२	१	१	१	क० का०॥
३	२	१	३	२	१	म० व० का०
१	३	३	२	६	६	उत्तरभेदाः २१

१ ''वाच्याः'' इत्यपि॥

[1]एवं च श्रावकाणामेकैकव्रतं प्रति प्रतिपत्त्यपेक्षया द्विविधत्रिविधादयः षट् षड् भङ्गा प्राप्यन्त इत्युक्तं भवति। द्वित्र्यादिव्रतप्रतिपत्तौ तु द्विकत्रिकादि-संयोगान् प्रतीत्यापरापरव्रतसम्बन्धिषड्भङ्गसंवेधेन यथोत्तरं षड्गुणा प्राप्यन्ते। तथाहि–एकैकस्मिन् द्विकसंयोगे षट्त्रिंशत षट्त्रिंशद्भङ्गाः। कथम्? इति चेदुच्यते, प्राणातिपातमृषावादव्रतरूप एको द्विकसंयोगः। तत्र प्राणातिपातव्रतस्य द्विविधत्रिविधलक्षणः प्रथमो भङ्गोऽवस्थितो मृषावादसत्कान् षड् भङ्गाँल्लभते। एवं द्वितीयादयोऽपि षट् षड् भङ्गाँल्लभन्ते, ततश्च षट् षड्भिर्गुणिताः षट्त्रिंशत्। एवमन्येष्वपि द्विकसंयोगेषु वाच्यम्। तथा एकैकस्मिंस्त्रिकसंयोगे द्वे शते षोडशोत्तरे भङ्गानाम्। तथाहि–प्राणातिपातमृषावादादत्तादानव्रतरूप एकस्त्रिकसंयोगः। तत्र मृषावादस्य प्रथमादयो भङ्गा अदत्तादानसत्कान् षट् षड्भङ्गान् प्रत्येकं [2]लभन्ते, लब्ध्वाः षट्त्रिंशद्भङ्गाः। एते च प्राणातिपातव्रतस्य प्रथमभङ्गकेन लब्धाः। एवं द्वितीयादिभिरपीति। एवं चतुष्कादिसंयोगेष्वपि यथोत्तरं षड्गुणा भङ्गा वाच्याः। ते च पुरो न्यस्तस्य द्वादशदेवकुलिकाकारस्य यन्त्रस्य द्वादश्यां देवकुलिकायां द्रष्टव्याः।

नन्वेकैकस्मिन्नेककद्विकादिसंयोगे षट् षट्त्रिंशदादयो भङ्गा इति ज्ञातम्। एककादिसंयोगास्तु कतिसंख्याः? इति जिज्ञासामहे इति प्रतिपाद्याशयमाशंक्य गाथया तत्करणमाह—

उड्ढुड्ढं एगुत्तरएगाई ठविअ उवरि उवरि खिव।
पुण पुण अंतेक्कपयं, मुंचुंतो हुंति संजोगा॥१॥

भो मनीषिन्! इह यावतां पदानामेकक्कादिसंयोगान् ज्ञातुमिच्छसि तावत एककादीनेकोत्तरानङ्कान् ऊर्ध्वमूर्ध्वं स्थापयित्वा उपर्युपरि क्षिप, उपरिस्थितेऽङ्के-ऽधःस्थिताङ्कस्य प्रक्षेपं विधेहीत्यर्थः। अधस्तनाङ्कस्तु तथैव ध्रियते, किं कुर्व्वन्?

---

१ "ततश्च श्रावकाणामेकैकस्मिन् व्रते प्रतिपत्त्यपेक्षया" एवंरूपोऽपि पाठो दृश्यते॥
२ "लभन्ते, ते च सर्वे ष—" इत्यपि॥

इत्याह–पुनः पुनरन्त्यैकपदं मुञ्चन् परिहरन् प्रक्षेपे प्रक्षेपे एकैकमन्त्यपदं प्रक्षेप सहितं न कार्यमिति भावः। एवं च कृते भवन्ति संयोगा एकादय इति। इह यद्यपि द्वादशानां व्रतानामेकादिसंयोगा इष्टास्तथापि लाघवार्थं पञ्चानां पदानां संयोगा भाव्यन्ते। एकाद्येकोत्तरतया पञ्चानामङ्कानामूर्ध्वमूर्ध्वं स्थापना यथा—

१	२	३	४	५

एकको द्विके क्षिप्यते जातास्त्रयः। ते त्रिके क्षिप्यन्ते जाताः षट्, ते चतुष्के क्षिप्यन्ते जाता दश, ते च पञ्चके न क्षिप्यन्तेऽन्त्यपदत्वादिति प्रथमप्रक्षेपः। पुनश्चैकस्त्रिके क्षिप्यते जाताश्चत्वारः। ते षट्के क्षिप्यन्ते जाता दश। ते उपरिस्थिते दशके न क्षिप्यन्ते, पुनः पुनरन्त्यैकपदवर्जनादिति द्वितीयः प्रक्षेपः। पुनश्चैकश्चतुष्के न क्षिप्यते जाताः पञ्च, ते उपरि स्थिते दशके न क्षिप्यन्ते प्रोक्तहेतोरेवेति तृतीयः प्रक्षेपः। चतुर्थस्तु प्रक्षेपो न क्रियते, तथाक्रियमाणेऽन्त्यैकपदमोचनलक्षणस्य विधेरसम्भवात्। अथ निष्पन्नस्य स्थापना—

५	१०	१०	५	१

एककसंयोगाः पञ्च। द्विकसंयोगा दश। त्रिकसंयोगा दश। चतुष्कसंयोगाः पञ्च। पञ्चकसंयोगश्चैक इति। अनेनैव [१]विधिना लब्धा द्वादशानां व्रतानामेककादिसंयोगा अङ्कतो लिख्यन्ते यथा–

१२	६६	२२०	४९५	७९२	९२४	७९२	४९५	२२०	६६	१२	१

इति

इह चैककादिसंयोगसंख्याज्ञानाय करणान्तराण्यपि सन्ति, परमेकेनैव चरितार्थत्वात् ग्रन्थगौरवकारित्वाच्च तानि न प्रदर्श्यन्ते।

ततः किम् ? इत्याह—

इअगाहाभणिअकरणलद्धाए वयाणं एक्कगदुगाइसंजोगसंखाए गुणिएसु अ तेसु देसचरणस्स भंगसंखा हवइ॥

---

१ ''क्रमेण'' इत्यपि॥

ये पूर्वमेकद्विकादिसंयोगेषु षट्षट्त्रिंशदादयो यथोत्तरं षड्गुणा व्रतप्रतिपत्तिभङ्गाः उक्ताः, ते गुण्यराशयः। तेषु चानन्तरोक्तगाथादर्शितकरणलब्धया गुणकारराशिरूपया एककद्विकादिसंयोगसंख्यया द्वादश षट्षष्ट्यादिकया यथाक्रमं गुणितेषु देशचरणस्य भङ्गसंख्या भवति। तथाहि–षड् द्वादशभिर्गुणिता जाता द्वासप्ततिः, एकसंयोगभङ्गाः। षट्त्रिंशत्षट्षष्ट्या गुणिता जातानि त्रयोविंशतिशतानि षट्सप्तत्यधिकानि, एते द्विकसंयोगभङ्गाः। एवं त्रिकादिसंयोगेष्वपि भङ्गसंख्या वाच्या, निष्पन्नानां च द्वादशानामपि राशीनामेकत्र मिलने देशचरणस्य भङ्गसंख्या भवति।

साम्प्रतमेषां भङ्गानां प्रतिपन्नोत्तरगुणाविरतसम्यग्दृष्टिलक्षणभङ्गद्वयसहितानां संख्यां विवक्षुराह—

एएसिं भंगाणं पडिवन्नुत्तरगुणअविरयसम्मद्दिट्ठिलक्खणभंगदुगसहिआणं संखागाहा, जहा–

तेरहकोडिसयाइं, चउरासीकोडि बारस य लक्खा।
सत्तासीइसहस्सा, दुन्निसया दोहि[१] अब्भहिआ॥१॥

स्पष्टम्। नवरं प्रतिपन्नोत्तरगुणः केवलरात्रिभोजननिवृत्तोऽविरतसम्यग्दृष्टिः, केवलसम्यक्त्ववान्। अङ्कतो भङ्गानां स्थापना—१३८४१२८७२०२[१]। एवं च द्वादशी देवकुलिका समग्रश्रावकव्रतविकल्पप्रमाणात्मिका सूत्रे साक्षादुक्ता, अनयैव युक्त्या एकाद्येकोत्तरव्रतवृद्धियुक्ता एकादशदेवकुलिकाः स्वयमभ्यूह्याः। सर्वास्वपि च देवकुलिकासु प्रत्येकं त्रयस्त्रयो राशयः। आदौ गुण्यराशिः षट् षट्त्रिंशदादिः। मध्ये गुणकारराशिगाथादर्शितकरणलब्धैककादिसंयोगभङ्गसंख्यात्मकः, अन्ते चागतराशिः, बहिर्भागे तु चतुर्थः सर्वाग्रराशिरिति।

---

१. १३८४१२८७२०० - द्वादशव्रतानां भङ्गसंख्या। तत्र प्रतिमादि उत्तरगुणयुक्तः प्रथमः तथा अविरतः द्वितीयः क्षिप्त्वा १३८४१२८७२०२ भंगाः लभन्ते॥ (धर्मसंग्रहः श्रावकाधिकार श्लोक-२४, तट्टीकान्तर्गतः)

स्थापना

६	१	६	६
६	२	१२	४८
३६	१	३६	
६	३	१८	३४२
३६	३	१०८	
२१६	१	२१६	
६	४	२४	२४००
३६	६	२१६	
२१६	४	८६४	
१२९६	१	१२९६	
६	५	३०	१६८०६
३६	१०	३६०	
२१६	१०	२१६०	
१२९६	५	६४८०	
७७७६	१	७७७६	
६	६	३६	११७६४८
३६	१५	५४०	
२१६	२०	४३२०	
१२९६	१५	१९४४०	
७७७६	६	४६६५६	
४६६५६	१	४६६५६	
६	७	४२	८२३५४२
३६	२१	७५६	
२१६	३५	७५६०	
१२९६	३५	४५३६०	
७७७६	२१	१६३२९६	
४६६५६	७	३२६५९२	
२७९९३६	१	२७९९३६	
६	८	४८	५७५४७२०
३६	२८	१००८	
२१६	५६	१२०९६	
१२९६	७०	९०७२०	
७७७६	५६	४३५४५६	
४६६५६	२८	१३०६३६८	
२७९९३६	८	२२३९४८८	
१६७९६१६	१	१६७९६१६	
६	९	५४	४०३५२९५८
३६	३६	१२९६	
२१६	८४	१८१४४	
१२९६	१२६	१६३२९६	
७७७६	१२६	९७९७७६	
४६६५६	८४	३९१९१०४	
२७९९३६	३६	१००७७६९६	
१६७९६१६	९	१५११६५४४	
१००७७६९६	१	१००७७६९६	
६	१०	६०	२८२४७५२४८
३६	४५	१६२०	
२१६	१२०	२५९२०	
१२९६	२१०	२७२१६०	
७७७६	२५२	१९५९५५२	
४६६५६	२१०	९७९७७६०	
२७९९३६	१२०	३३५९२३२०	
१६७९६१६	४५	७५५८२७२०	
१००७७६९६	१०	१००७७६९६०	
६०४६६१७६	१	६०४६६१७६	

६	११	६६
३६	५५	१९८०
२१६	१६५	३५६४०
१२९६	३३०	४२७६८०
७७७६	४६२	३५९२५१२
४६६५६	४६२	२१५५५०७२
२७९९३६	३३०	९२३७८८८०
१६७९६१६	१६५	२७७१३६६४०
१००७७६९६	५५	५५४२७३२८०
६०४६६१७६	११	६६५१२७९३६
३६२७९७०५६	१	३६२७९७०५६

१९७७३२६७४२

६	१२	७२
३६	६६	२३७६
२१६	२२०	४७५२०
१२९६	४९५	६४१५२०
७७७६	७९२	६१५८५९२
४६६५६	९२४	४३११०१४४
२७९९३६	७९२	२२१७०९३१२
१६७९६१६	४९५	८३१४०९९२०
१००७७६९६	२२०	२२१७०९३१२०
६०४६६१७६	६६	३९९०७६७६१६
३६२७९७०५६	१२	४३५३५६४६७२
२१७६७८२३३६	१	२१७६७८२३३६

१३८४१२८७२००

सर्वाग्रराशिज्ञापिका चेयं गाथा–

"एगवए छब्भंगा, निद्दिट्ठा सावयाण जे सुत्ते।
ते च्चिअ वयवुड्ढीए, सत्तगुणा छज्जुया कमसो॥१॥"

अयं भावः–एकस्मिन् व्रते तावत्षड् भङ्गाः। ते सप्तगुणाः षड्युता [1]व्रतद्वयभङ्गा अष्टचत्वारिंशदित्यर्थः। तेऽपि सप्तगुणाः षड्युता व्रतत्रयभङ्गा

१ "अष्टचत्वारिंशद् व्रतद्वयभङ्गाः" इत्यपि॥

इत्यादि। यथा च षड्भङ्ग्यां एकाद्येकोत्तरव्रतवृद्ध्या [1]दर्शिता द्वादश देवकुलिकाः एवं तदुत्तरभङ्गरूपैकविंशतिभङ्ग्यां तथा भगवत्यभिप्रेतायां नवभङ्ग्यां तदुत्तरभङ्गरूपायामेकोनपञ्चाशद्भङ्ग्यां सप्तचत्वारिंशदधिकशतभङ्ग्यां च द्वादश द्वादश देवकुलिकाः स्वधियाऽभ्यूह्याः। सर्वत्राप्यादौ गुण्यराशयो यथायोगं नवाद्या यथोत्तरं नवादिगुणाः। मध्ये [2]गुणकारराशयो गाथोक्तकरणलब्धा एककादिसंयोगसंख्यात्मकाः। अन्ते चागतराशयः। सर्वाग्रराशिज्ञानार्थं चैता गाथाः–

"इगवीसं खलु भंगा, निद्दिट्ठा सायवाण जे सुत्ते।
ते च्चिअ बावीसगुणा, इगवीसं पक्खिवेअव्वा॥१॥

एगवए नव भंगा, निद्दिट्ठा सावयाण जे सुत्ते।
ते च्चिअ दसगुण काउं, नव पक्खेवंमि कायव्वा॥२॥

इगुवन्नं ४९ खलु भंगा, निद्दिट्ठा सावयाण जे सुत्ते।
ते च्चिअ पन्नासगुणा, इगुवन्नं पक्खिवेअव्वा॥३॥

सेयालं भंगसयं १४७, वयवुड्ढऽडयालसय १४८ गुणं काउं।
सीयालसएण १४७ जुयं, सव्वग्गं जाणं भंगाणं॥४॥"

नवभङ्ग्यादि विचारसंग्रहः पुनरयम्–

"तिन्नि तिआ तिन्नि दुआ, तिन्निकेक्का य हुंति जोगेसु।
ति दु इक्कं ति दु इक्कं, ति दु इक्कं चेव करणाइं॥१॥"

'जोगेसु' इति योगेषु कायवाङ्मनोव्यापारलक्षणेषु करणकारणाऽनुमतिरूपेषु। 'करणाइं' इति करणानि मनोवाक्कायलक्षणानि। अत्रोत्तरभङ्गसंख्या यथा–'पढमे लब्भइ एगो १, सेसेसु पएसु तिअ ३ तिअ ३ तिअं ३ च। दो नव ९–९ तिअ ३ दो नवगा ९–९, तिगुणिअ सीआलभंगसयं॥१॥"

---

१ "दर्शिता" इति कचिन्न॥

२ अतः परम्—"संयोगसंख्यात्मकाः पूर्वोक्ता एव" इत्येवंरूपोऽपि पाठः॥

स्थापना

३	३	३	२	२	२	१	१	१	क०का०अ॥
३	२	१	३	२	१	३	२	१	म०व०का॥
१	३	३	३	९	९	३	९	९	उत्तरभेदाः ४९॥

यथा षड्भङ्गी तदुत्तरभेदैकविंश [1]भङ्गी च पूर्वं भाविता, तथा इयमपि नवभङ्गी तदुत्तरभेदैकोनपञ्चाशद्भङ्गी च भावनीया। एकोनपञ्चाशद्भङ्गी च कालत्रयेण गुणिता सप्तचत्वारिंशदधिकशतभङ्गी भवतीति प्रासङ्गिकमुक्तम्।

इदानीं कियत्कर्मक्षये देशचरणं सर्वचरणं वा लभन्ते जीवाः ? इत्याह—

सम्मत्तलाभकम्मट्ठिईए पलिओवमपुहत्ते खविए देसचरणं लहंति। तओऽवि संखिज्जसागरेसु खविएसु सव्वचरणं॥

[2]अयं भावः—पल्योपमासंख्येयभागन्यूनसागरोपमकोटिकोटिप्रमाणं कर्म्मस्थितौ सम्यक्त्वलाभः प्रोक्तः, तन्मध्यात्पल्योपमपृथक्त्वे क्षपिते देशचरणस्य लाभः, भूयोऽपि तन्मध्यात्संख्येयसागरोपमेषु क्षपितेषु सर्वचरणस्य लाभः॥

॥इति समयसारटीकायां सम्यक्चरणप्ररूपणो नाम नवमोऽध्यायः॥९॥

---

१ "भङ्गी च भाविता तथाऽत्रापि भावना कार्या। एकोनपञ्चाशद्भङ्गी च काल—" इत्येवंरूप एव पाठो दृश्यते॥

२ "अतः परम्–यावत्यं कर्मस्थितौ सम्यक्त्वलाभ उक्तस्तन्म—" इत्येवंरूपोऽपि पाठो दृश्यते॥

।। अथाराधनाविराधनाफलं निरूप्यते ।।

तत्रादौ सम्यग्ज्ञानादित्रयस्य सिद्धान्तप्रसिद्धां रत्नत्रयसंज्ञामाह—

मरगयपउमरागाइलोगपसिद्धरयणेहिंतो विसिट्ठगुणं एअं रयणत्तिगं वुच्चइ ।।

मरकतादीनि रत्नान्यैहलौकिकस्यैव फलस्य साधकानि, इदं तु ज्ञानादित्रयं प्रेक्षावदभिमतस्य सकलपुरुषार्थप्रवरस्य परमानन्दमयस्य मोक्षस्यापि साधकत्वात्तेभ्यो विशिष्टगुणं रत्नत्रयमुच्यते।

अथैतद्व्यस्तं समस्तं वा मोक्षसाधकमितयाशङ्क्याह—

एएसिं तिण्हंपि परोप्पराविक्खाए मोक्खलक्खणं फलं साहिज्जइ, न निरविक्खयाए ।।

अयं भावः–ज्ञानेन ज्ञाततत्त्वः संजाततीव्रश्रद्धः स्वशक्त्या यतमानो मोक्षमाप्नोति, नान्यथा।

व्यस्ततायां फलाभावे दृष्टान्तानाह—

नाणचरणजुत्तेऽवि दंसणरहिए अंगारमद्दए अभव्वे त्ति सुव्वइ, नाणदंसणजुत्तावि चरणरहिआ कण्हसेणिअसच्चइपमुहा अहरगइं पत्ता। तम्हा तिण्हंपि संजोगे सलाहिज्जइ ।।

स्पष्टम्। नवरं 'सुव्वइ' इति श्रूयते। इह च प्रवचने द्वौ नयौ ज्ञाननयः क्रियानयश्च। तत्र यः श्रद्धानोपेतं ज्ञानमेव मुक्तिप्रापकतया प्रतिजानीते स ज्ञाननयः। यस्तु चारित्रमेव सिद्धिनिबन्धनं ब्रूते स क्रियानयः। तत्र ज्ञाननयस्येदं मतम्–

"विज्ञप्तिः फलदा पुंसां, न क्रिया फलदा मता।
मिथ्याज्ञानात्प्रवृत्तस्य, फलासंवाददर्शनात् ।।१।।"

तथा चागमः–"पढमं नाणं तओ दया" (दशवैकालिक-४ अध्ययन) इत्यादि। अत एव केवलानामगीतार्थानां विहारो निषिद्धः, अन्यच्च दीक्षाप्रपन्नोऽप्यर्हन् केवलज्ञानोत्पत्तिं विना नापवर्ग्गं प्राप्नोति, ततो ज्ञानस्यैव प्राधान्यम्। अयं च ज्ञाननयः सम्यक्त्वश्रुतसामायिके एव प्राधान्येनेच्छति, देशविरतिसर्वविरति-सामायिके तु गुणभूते एव मन्यते, तत्कार्यत्वात्। अथ क्रियानयमतम्–

"क्रियैव फलदा पुंसां, न ज्ञानं फलदं मतम्।
यतः स्त्रीभक्ष्यभोगज्ञो, न ज्ञानात् सुखिनो भवेत्॥२॥"

"जहा खरो चंदणभारवाही" इत्याद्यागमोऽप्येवमेव व्यवस्थितः। तथा प्राप्तकेवलोऽप्यर्हन्न तावन्मुक्तिमुपैति यावदखिलकर्मेन्धनानलभूतां शैलेश्यवस्था-भाविसर्वसंवररूपां चारित्रक्रियां नाप्नोतीति क्रियाया एव प्राधान्यं, अयं च क्रियानयो देशविरतिसर्वविरतिसामायिके एव मुख्यतया मन्यते, सम्यक्त्वश्रुतसामायिके तु गुणभूते एवेच्छति, तदुपकारिमात्रत्वात्।

ततश्चैवं स्थिते तयोः स्वातन्त्र्यं निराचिकीर्षुः समयप्रतीतान्धपंगुदृष्टान्तगर्भं परमर्षिवचः प्राह—

परमरिसिभासिअं जहा॥

प्रस्तावनावाक्यमिदम्।

हयं नाणं किआहीणं, हया अण्णाणओ किआ।
पासंतो पंगुलो दड्ढो, धावमाणो अ अंधओ॥१॥

संजोगसिद्धीए फलं वयंति, न हु एगचक्केण रहो पयाइ।
अंधो अ पंगू अ वणे समेच्चा, ते संपउत्ता नयरं पविट्ठा॥२॥

समेत्येत्युक्ते तौ सम्प्रयुक्ताविति पुनरभिधानं ज्ञानक्रिययोरात्यन्तिक-संयोगदर्शनार्थम्। शेषं [1]सुबोधम्।

---

१ "शेषोऽक्षरार्थः सुबोधः" एवंरूपोऽपि पाठः॥

अथैतदाराधकः, कथिते [1]भवे मुक्तिं यातीत्येतदाह—

एअं रयणत्तिगं उक्कोसाए आराहणाए आराहित्ता तेणेव भवग्गहणेणं, मज्झिमाए तीहिं, जहन्नाए अट्ठहिं भवग्गहणेहिं सिज्झंति बुज्झंति मुच्चंति परिनिव्वाइंति सव्वदुक्खाणमंतं करिंति।।

एतद्रत्नत्रिकमुत्कृष्टया आराधनया आराध्य तेनैव भवग्रहणेन मध्यमया त्रिभिः जघन्ययाऽष्टभिर्भवग्रहणैः सिध्यन्ति परिनिष्ठितार्था भवन्ति, बुध्यन्ते केवलिनो भवन्ति, मुच्यन्ते भवोपग्राहिकर्मांशेभ्यः, परिनिर्वान्ति कर्म्मकृतसकलसन्तापविरहाच्छीतीभवन्ति, किमुक्तं भवति? सर्वदुःखानां शारीरमानसभेदानामन्तं विनाशं कुर्वन्ति। यदाह–

"आराधनाश्च तेषां, तिस्रस्तु जघन्यमध्यमोत्कृष्टाः।
जन्मभिरष्टत्र्येकैः, सिध्यन्त्याराधकास्तासाम्।।१।।"

इदानीं विराधनाफलमाह—

विराहित्ता चाउरंतं संसारकंतारं अणुपरिअट्टंति।।

विपरीतप्ररूपणादिभिर्विराध्य चतुरन्तं चतुर्विभागं नरकादिभेदेन तदेव स्वार्थेऽपि चातुरन्तं संसारकान्तारं विविधदुःखविटपिशतसहस्रदुस्तरं भवगहनमनुपरावर्त्तन्ते भ्रमन्ति।

अथ कर्त्तव्योपनिषदमाह—

तम्हा अणंतसुक्खकंखीहिं एअस्स आराहणाए च्चिअ उज्जमेअव्वंति एसे अट्ठे परमट्ठे।।

यस्मादेव तस्मादनन्तसुखाभिलाषुकैरेतस्य रत्नत्रयस्याराधनायामेवोद्यन्तव्यमुद्यमः कार्य इत्येषोऽर्थः परमार्थस्तत्त्वरूपः सुगतिहेतुत्वात्।

---

१ "भवे सिध्यतीत्येतदाह" एवंरूपोऽपि पाठः।।

साम्प्रतं शार्दूलविक्रीडितवृत्तेन ज्ञानादित्रयस्य मोक्षलक्षणं फलं [1]तदुपादानोपदेशं चाह—

जा तित्थेसरसासणे कुसलया नाणंति तं वुच्चए,
जा तत्थेव रुई अईव विमला सद्दंसणं तं पुणो।
चारित्तं तु हविज्ज तं विरमणं सावज्जजोगेहि जं,
एअं भो! रयणत्तिगं सिवफलं गिण्हेह सव्वे अणा!॥१॥

निगदसिद्धम्।

निगमयन्नाह—

समयस्स सारमेअं, अप्पपराणुग्गहाय संगहिअं।
जाणइ मन्नइ पालइ, जो तस्स करट्ठिआ सिद्धी॥१॥

प्रकटोऽर्थः। नवरं जानीते मन्यते पालयतीति क्रमेण ज्ञानदर्शन[2]चारित्रयुक्तता प्रोक्ता। सिद्धिशब्दोपादानं मङ्गलार्थम्।

सम्प्रति सूत्रकारो देवानन्दनामा स्वात्मनो ज्ञानलोचनोन्मीलनपीयूषाञ्जनमहिम्नां समुल्लासितश्रीदेवचन्द्रगुरुपट्टधाम्नां श्रीपद्मप्रभाचार्यनाम्नां स्वगुरूणां स्तुत्याश्लिष्टां [3]तीर्थकरचरणस्तुतिमाह—

लोआण देवचंद व्व हिया पउमप्पहा जिणेसपया।
देवाणंदसमुन्नइहेऊ सययं सिवं दिन्तु॥१॥

जिना रागादि जेतृत्वात्सामान्यकेवलिनश्छद्मस्थवीतरागाश्च, तेषामीशास्तीर्थकरनामकर्मोदयेनोत्कृष्टत्वाज्जिनेशा अर्हन्तस्तेषां पदाश्चलनाः सततं निरन्तरं शिवं मोक्षं क्षेमं सुखं वा ददतु। जिनेशपदान् विशिनष्टि–'देवचंद व्व' इति 'देवस्तु

---

१ "तद् ग्रहणोपदेशं" इत्यपि॥ २ "चारित्राराधना प्रोक्ता" इत्यपि॥
३ "जिनेशस्तुतिमाह" इत्यपि॥

नृपतौ तोयदे सुरे' इतिवचनाद्देवो जीमूतः, [1]चन्द्रः सुधांशुः, देवो हि सकलसस्यादिपदार्थप्रादुर्भावनिबन्धनत्वात्, चन्द्रस्तु तापनिर्वापकत्वादोषधीवृद्धिहेतुत्वाच्च लोकानां हित इति प्रतीतम्। ततश्च तद्वल्लोकानां हिताः पथ्याः जिनेशपदार्चनस्मरणादिना [2]समस्तदुःखोच्छेदात्कल्याणमालोपलब्धेश्च। तथा पद्मप्रभास्तामरससदृशाः, पदानां पद्मैरुपमेयत्वात्। तथा देवानां चतुर्निकायानां सुराणामानन्दस्य समुन्नतौ हेतवः। च्यवनजन्मदीक्षाज्ञाननिर्वाणकल्याणकेषु [3]महामहविधित्सया समवसरणे च देशनाशुश्रूषया सरभसमुपसृत्य वन्दमानानां देवानां जिनपदाः प्रमोदं प्रोच्छ्राययन्तीति प्रतीतमेव। अथ गुरुस्तुतिपक्षः। पद्मप्रभाः श्रीपद्मप्रभनामानो गुरवः सततं शिवं ददत्विति प्राग्वत्। कीदृशा इत्याह–देवचन्द्रा इव लोकानां हिताः। यथा श्रीदेवचन्द्रनामानः स्वगुरवो मिथ्यात्वनिरसनसम्यक्त्वन्यसनादिना लोकानां हिताः पथ्याः बभूवुस्तथा इमेऽपीत्यर्थः। तथा जिनेशपदाः जिनेशा अर्हन्तः पदं त्राणं येषां ते तथा, सदा तदाराधनप्रवृत्तत्वात्। अथवा जिनेशप्रजा जिनेशानां प्रजा अपत्यं, जैनर्षीणां सर्वज्ञपुत्रकत्वेन रूढत्वात्। अथवा जिने साप्रदाः जिने इति सप्तम्यन्तं पृथक्पदं अर्हतीत्यर्थः, सां लक्ष्मीं प्रददतीति साप्रदाः, हेतूदाहरणादिभिर्भगवन्मतदृढीकारकरणात्, एतेन स्वपक्षस्थापकत्वमुक्तम्। 'दीर्घह्रस्वौ मिथो वृत्तौ' (सि० ८-१-४) इति प्राकृतसूत्रेण ह्रस्वः। यद्वा जिनानामर्हतामीः लक्ष्मीः सर्वज्ञत्वसद्भूतवादित्वपरमातिशयवत्त्वादिर्महिमा तां 'षोंच अन्तकर्मणि' इति स्यन्ति अन्तं नयन्ति तत्तदसद्भूतदोषोद्घोषणैरिति जिनेसाः कुतीर्थिकास्तान् प्रकर्षेण घ्नन्ति खण्डयन्तीति जिनेसप्रदाः। अनेन परमतापोहकत्वं प्रदर्शितम्। अथवा जिनोऽर्हद्बुद्धविष्णुष्विति वचनात्, जिनो विष्णुः ईशः शम्भुस्तद्वत्पुरुषोत्तमत्वादिना गणाधिनाथत्वादिना च प्रकृष्टा ता लक्ष्मीर्येषां ते जिनेशप्रताः। अथवा 'इषच् गतौ' एषणमेषः जिनानामर्हतामेषो गतिर्जिनैषो मुक्तिरिति तात्पर्यं, जिनानां गतिचतुष्कपरिहारेण मुक्तिगतेरेव भावात्, ततश्च

---

१ ''चन्द्रः पीयूषकिरणः। देवो हि सकलसस्यादिमूलत्वात्, चन्द्रस्तु'' इत्यपि पाठः॥
२ ''सकलदुःखो'' इत्यपि पाठः॥ ३ ''महोत्सवविधित्सया'' इत्यपि पाठः॥

जिनैषाय मुक्तिगतये प्रयान्ति तत्तज्जिनोक्तविधिविधानमार्ग्गेण गच्छन्तीति जिनैषप्रयाः, मोक्षमार्गाराधका इत्यर्थः। अथवा 'ईषि गतिहिंसादर्शनेषु' इति। ईषणमीषो हिंसा इः कामस्तस्य ईषः, सन्धौ कृते ईषः, कामवध इत्याशयः ततश्च जिनवद्बुद्धवत् ईषाय कामवधाय प्रयस्यन्ति प्रयतन्ते वेति क्विपि जिनेषप्रयसः जिनेषप्रयतो वा। 'अन्त्यव्यञ्जनस्य' (सि० ८-१-११) इति प्राकृते अन्त्यव्यञ्जनलुक्, स्मरपराभवनोद्युक्ता इत्यर्थः। तथा देवानन्दसमुन्नति-हेतवः, देवानन्दसूरिनाम्नः स्वशिष्यस्य समुन्नतिकराः संग्रहोपग्रहज्ञानादिप्रापणपद-स्थापनप्रवणस्वगुरुप्रसादमूला हि शिष्यस्य सर्वापि गुणवृद्धिः॥

॥ इति समयसारटीकायामाराधनाविराधनाफलनिरूपणो नाम दशमोऽध्यायः॥१०॥

॥ अथ प्रशस्तिः ॥

श्रीपद्मप्रभगणधरपदपद्मद्वन्द्वराजहंस इमाम् ॥
देवानन्दो व्यतनुत, टीकां स्वोपज्ञसमयसारस्य ॥१॥

संदृभ्य समयसारप्रकरणमेतत्सटीकमापि मया ॥
यत्पुण्यं तेन भवत्वखिलजनो जिनमते भक्तः ॥२॥

अर्हन्तः सिद्धाः साधुगणः केवलिमतस्तथा धर्मः ॥
मङ्गलरूपा लोकोत्तमाः सदा सन्तु मे शरणम् ॥३॥

निधिरसयुगराशि १४६९ संख्ये-वर्षे, विक्रमनृपात्सहसि[1] मासे ॥
शुक्ले त्रयोदशतिथौ, सौम्यदिनेऽपूरि टीकेयम् ॥४॥

उत्सूत्रमत्र जातं, यन्मतिमान्द्यादिभिः समग्रं तत् ॥
संशोधयन्तु बाढं, बहुश्रुता मयि कृपां कृत्वा ॥५॥

यस्याः प्रसादतो भृशगम्भीरस्यापि समयसलिलनिधेः ॥
पारं प्रयान्ति भव्याः, श्रुतदेवी श्रेयसे साऽस्तु ॥६॥

॥ समाप्तमिदं स्वोपज्ञटीकोपेतं समयसारप्रकरणम् ॥

---

१ मृगशीर्ष मास ॥

समयसार प्रकरण [मूल]
ભાષાંતર

પૂ.આ.દેવશ્રી દેવાનંદસૂરિ મ.સા. વિરચિત આ ગ્રંથનું ભાષાંતર શાંતમૂર્તિ પૂ.મુનિરાજશ્રી કર્પૂરવિજયજી મહારાજે કર્યું છે.

વિ.સં. ૧૯૭૪માં પ્રકાશિત થયેલા આ ગ્રંથરત્નના ભાષાંતરને કાળાનુસારી ભાષાકીય ફેરફાર અને મોટી ટીપ્પણોને પરિશિષ્ટરુપે લઈ જવા સિવાય યથાવત્ રાખ્યો છે ક્યાંક ભાષાંતર કરતા ભાવાનુવાદનો સહારો પણ લીધો છે.

- સંપાદક

॥ अर्हम् ॥

॥ समयसारपगरणं ॥

पीठिका

सव्वन्नू मोक्खमक्खंति, चउव्वग्गंमि उत्तमं।
सुहं जओ तिवग्गम्मि, दिट्ठमेगंतिअं न हु ॥१॥

धम्माउ हेमनिअलो–वमं जीवा समज्जिउं।
पुण्णकम्मं भवे ठंति, सुहाभासेण गव्विआ ॥२॥

अत्थाउ पयडं चेव, वहबंधाइअं दुहं।
लहंता किर दीसंति, अज्जणे रक्खणेऽविअ ॥३॥

लसंतसुहलेसस्स, पेरंतविरसस्स य।
कहं पसंसा कामस्स, जुत्ता दुग्गइहेउणो ? ॥४॥

तम्हाऽणंतसुहं खीण–समग्गदुहसंतइं।
मोक्खं चिअ पसंसंति, जरामरणवज्जिअं ॥५॥

लहंति तं पुणो सम्म–न्नाणदिट्ठिचरित्तओ।
आराहियाउ काऊण, सव्वकम्मक्खयं जिआ ॥६॥

સમયસાર પ્રકરણ

પીઠિકા

ચાર વર્ગ—ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષમાં સર્વજ્ઞ ભગવાન મોક્ષને જ ઉત્તમ કહે છે; મોક્ષ સિવાયના ત્રણ વર્ગમાં એકાન્તિક (અક્ષય—અવિનાશી અને અબાધિત) સુખ નિશ્ચે તેમણે જોયું નથી. ॥૧॥

દાનાદિક ધર્મ થકી સોનાની બેડી સમાન પુણ્ય ઉપાર્જન કરીને સુખાભાસ (કલ્પિત સુખ) વડે ગર્વિત જીવો સંસારમાં ભટકે છે. ॥૨॥

પૈસા મેળવવા, સાચવવા અને ખોવા થકી પ્રગટ વધ બંધનાદિક દુઃખ પામતા જીવો ખરેખર નજરે પડે છે. ॥૩॥

લેશ માત્ર સુખનો ભાસ આપી (વિનોદ પમાડી) પરિણામે શોક ઉપજાવનાર અને દુર્ગતિદાયક એવા કામ-ભોગને કોણ પ્રશંસે ? ॥૪॥

તેથી અનંત (અવધિરહિત) સુખપૂર્ણ, સમસ્ત દુઃખ પરંપરારહિત અને જન્મ, જરા, મરણથી મુક્ત એવા મોક્ષ (વર્ગ)ને જ સમયજ્ઞ (શાસ્ત્રકારો) પ્રશંસે છે. ॥૫॥

તેવો મોક્ષ તો સમ્યગ્જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રને સંપૂર્ણ સેવી (આરાધી), સકળ કર્મમલનો ક્ષય કરીને મહાશયો મેળવી શકે છે. ॥૬॥

तत्थ सव्वन्नुपरूविआणं जहट्ठियाणं तत्ताणं जे अवबोहे तं सम्मन्नाणंति भण्णइ॥ तत्ताणि पुण सत्त पण्णत्ताणि, तंजहा–जीवा अजीवा आसवे बंधे संवरे निज्जरा मोक्खे अ॥

१. जीव तत्त्व

तत्थ जीवा दुविहा, तंजहा–सिद्धा संसारिणो अ॥ तत्थ सिद्धा अणंत-नाणदंसणवीरिअसोक्खलक्खणएगसहावभावाओ एगविहावि अणंतरपच्छिम-भवरूवोवाहिभेआओ पन्नरसविहा, तंजहा–तित्थसिद्धा १ अतित्थसिद्धा २ तित्थगरसिद्धा ३ अतित्थगरसिद्धा ४ सयंबुद्धसिद्धा ५ पत्तेअबुद्धसिद्धा ६ बुद्धबोहिअसिद्धा ७ इत्थिलिंगसिद्धा ८ पुरिसलिंगसिद्धा ९ नपुंसगलिंगसिद्धा १० सलिंगसिद्धा ११ अन्नलिंगसिद्धा १२ गिहिलिंगसिद्धा १३ एगसिद्धा १४ अणेगसिद्धा य १५॥ संसारिणो पुण एगविहदुविहाइभेएहिं अणेगहा पण्णत्ता॥ तंजहा–एगविहा सव्वेसिंपि सामन्नेणं उवओगलक्खणभावाओ॥ दुविहा तसा थावरा य॥ अहवा संववहारिआ असंववहारिआ य॥ तत्थ जे अणाइ-कालाओ आरब्भ सुहुमनिगोएसुं चिअ चिट्ठंति न कयाइ तसाइभावं पत्ता ते असंववहारिआ॥ जे पुण सुहुमनिगोएहिंतो निग्गया सेसजीवेसु उप्पन्ना ते संववहारिआ। ते पुणोऽवि सुहुमनिगोअत्तं पत्तावि संववहारिअ च्चिअ भण्णंति॥ तिविहा थीपुंनपुंसगवेअभेएणं॥ संजयअसंजयसंजयासंजयभेएण वा॥ भव्वाभव्व-जाइभव्वविगप्पेण वा॥

એ સમ્યગ્ જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રમાં પ્રથમ જ્ઞાન સ્વરુપ કહે છે.–

[[સર્વજ્ઞ કથિત યથાસ્થિતિ તત્ત્વ (વસ્તુસ્વરુપ)નો જે અવબોધ થવો તેને સમ્યગ્ (યથાર્થ) જ્ઞાન કહેવામાં આવે છે.]]

તત્ત્વ પદાર્થો તીર્થંકર દેવોએ સાત* કહેલા છે, તે આ રીતે–જીવ, અજીવ, આસ્રવ, બંધ, સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષ.

૧. જીવતત્ત્વ

તેમાં જીવ બે પ્રકારના છે. ૧ **સિદ્ધ**[૧] અને ૨ **સંસારી**

તેમાં **સિદ્ધ** અનંત જ્ઞાન, દર્શન, વીર્ય અને સુખ લક્ષણ એક સ્વભાવથી એક જ પ્રકારના હોવા છતાં છેલ્લા ભવરુપ ઉપાધિ ભેદ (સંબંધ) થકી *પંદર પ્રકારના કહ્યાં છે. તે આ પ્રમાણે–૧ તીર્થ સિદ્ધ, ૨ અતીર્થ સિદ્ધ, ૩. તીર્થંકર સિદ્ધ, ૪. અતીર્થંકર સિદ્ધ, ૫. સ્વયંબુદ્ધ સિદ્ધ, ૬. પ્રત્યેકબુદ્ધ સિદ્ધ, ૭. બુદ્ધબોધિત સિદ્ધ, ૮. સ્ત્રી લિંગ સિદ્ધ, ૯. પુરુષલિંગ સિદ્ધ, ૧૦. નપુંસકલિંગ સિદ્ધ, ૧૧. સ્વલિંગ સિદ્ધ, ૧૨. અન્યલિંગ સિદ્ધ, ૧૩. ગૃહસ્થલિંગ સિદ્ધ, ૧૪. એક સિદ્ધ અને ૧૫. અનેક સિદ્ધ.

સંસારી જીવો તો એકવિધ, દ્વિવિધાદિક ભેદે અનેક પ્રકારના કહ્યાં છે. તે આ પ્રમાણે–સર્વ જીવોને સામાન્ય રીતે ઉપયોગ લક્ષણ હોવાથી તે એક પ્રકારનાં (લેખાય). બે પ્રકારના–**ત્રસ** અને **સ્થાવર** અથવા **સંવ્યવહારિક** અને **અસંવ્યવહારિક**. તેમાં જેઓ અનાદિકાળથી સૂક્ષ્મ નિગોદમાં જ રહેલા છે, કદાપિ ત્રસાદિ ભાવને પામ્યા જ નથી તે **અસંવ્યવહારિક** જાણવા અને જે જીવો સૂક્ષ્મનિગોદમાંથી નીકળી શેષ જીવોમાં (જીવયોનિમાં) ઉત્પન્ન થયા તે **સંવ્યવહારિક**, તે સંવ્યવહારિક જીવો ફરી પણ સૂક્ષ્મ નિગોદપણાને પામે તો પણ તે **સંવ્યવહારિક** જ કહેવાય છે. ત્રણ પ્રકારના જીવો સ્ત્રી, પુરુષ અને નપુંસક ભેદે કરી અથવા વિરતિ, અવિરતિ અને દેશવિરતિ ભેદ કરી અથવા **ભવ્ય**, **અભવ્ય** અને **જાતિભવ્ય** ભેદે કરીને જાણવા.

★ જુઓ પરિશિષ્ટ

૧. કૃતકૃત્ય થયેલા અથવા અપુનર્ભાવે લોકાગ્ર પદ પામેલા અથવા બાંધેલા આઠે કર્મનો સર્વથા ક્ષય જેમણે કરેલો છે તે સિદ્ધ પરમાત્મા કહેવાય છે.

तत्थ भव्वा सिद्धिगइजोग्गा, इअरे अभव्वा, जाइभव्वा पुण ते जे जाईए भव्वा न उण कयावि सिज्झिहिंति। भणिअं च–

"सामाग्गिअभावाओ, ववहारिअरासिअप्पवेसाओ।
भव्वावि ते अणंता, जे सिद्धिसुहं न पावंति॥१॥"

चउव्विहा नारयाइगइचउक्कभावाओ॥ पंचविहा इगदुतिचउपंचिदिअत्तेणं॥ छव्विहा पुढवीआउतेउवाउवणप्फइतसकायकप्पणाए॥ सत्तविहा जहा–किण्हाइछल्लेसापरिणया, अजोगिकेवलित्ते अलेसा य॥ अट्ठविहा जहा–अंडया १ पोअया २ जराउआ ३ रसया ४ संसेइमा ५ संमुच्छिमा ६ उब्भिआ ७ उववाइआ य ८॥ नवविहा जहा–पुढवी १ आउ २ तेउ ३ वाउ ४ वणस्सई ५ बितिचउपंचिंदिआ ९ य॥ एए च्चिअ पंचिंदिआणं सन्निअसन्निभेअचिंताए दसविहा॥ एक्कारसहा जहा–सुहुमबायरत्तेणं दुभेआ एगिंदिआ २ बितिचउरिंदिआ ५ जलथलनहयरभेआ पंचिदिअतिरिआ ८ मणुआ ९ देवा १० नारया य ११॥ बारसविहा पुण पुव्वदंसिआणं छक्कायाणं पज्जत्तापज्जत्तेणं १२॥ तेरसविहा जहा–एगे सुहुमनिगोअरूवे असंववहारिए भेए बारस संववहारिआ य। ते अ इमे–पुढवीआउतेउवाउनिगोआ सुहुमबायरत्तेणं दुदुभेआ पत्तेय वणप्फई तसा य॥१३॥ चउद्दसविहा जहा–सुहुमबायरा एगिंदिआ २ बितिचउरिंदिआ ५ असन्निसन्निभेआ पंचिंदिआ ७ एए सत्तवि पज्जत्ता अपज्जत्ता य १४॥ अहवा मिच्छद्दिट्ठी १ सासायणसम्मद्दिट्ठी २ सम्मामिच्छद्दिट्ठी ३ अविरयसम्मद्दिट्ठी ४ देसविरए ५ पमत्तसंजए ६ अपमत्तसंजए ७ निअट्टिबायरसंपराए ८

તેમાં મોડા વહેલા સિદ્ધિ ગતિ પામવા યોગ્ય હોય તે **ભવ્ય,** તેથી વિપરીત હોય તે **અભવ્ય** અને જાતિ વડે ભવ્ય છતાં કદાપિ સિદ્ધ થશે નહિ તેમને **જાતિભવ્ય** જાણવા. કહ્યું છે કે—'સામગ્રીના અભાવથી, વ્યવહારરાશિમાં નહિ પ્રવેશવાથી જે સિદ્ધિસુખ પામશે નહિ એવા ભવ્ય (જાતિભવ્ય) પણ અનંતા છે.' નારક, દેવ, મનુષ્ય અને તિર્યંચગતિ ભેદ થકી ચાર પ્રકારના એક, બે, ત્રણ, ચાર અને પાંચ ઈન્દ્રિયોવાળા હોવાથી પાંચ પ્રકારના, પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ, વનસ્પતિ અને ત્રસ ભેદની કલ્પનાથી છ પ્રકારના; કૃષ્ણાદિ છ લેશ્યા★ પરિણામવાળા અને અયોગી કેવલીપણે લેશ્યા રહિત (અલેશી) એમ સાત પ્રકારના જીવો જાણવા.

આઠ પ્રકારના જીવો આ પ્રમાણે—**૧ અંડજ** ઈંડાથી ઉત્પન્ન થયેલા (પક્ષી, ગરોળી, મચ્છ, સર્પાદિક); **૨ પોતજ** (જરાયુ રહિત ગર્ભ થકી જન્મે તે હાથી, ઘોડા, સસલુ આદિ); **૩ જરાયુજા** (ગર્ભવેષ્ટનથી વિંટાયેલા—મનુષ્ય, ગૌ, ભેંસ પ્રમુખ); **૪ રસજા** (મદિરા, છાશ પ્રમુખ રસમાં ઉત્પન્ન થતા કીડા); **૫ સંસ્વેદજા** (પરસેવાથી ઉત્પન્ન થતા જુ, માંકડ પ્રમુખ); **૬ સંમૂર્ચ્છિમા** (તીડ, માખી, કીડી પ્રમુખ); **૭ ઉદ્‌ભેદજા** (ભૂમિભેદથી ઉત્પન્ન થતા પતંગાદિક) અને ૮ ઉપપાતજા (દેવશય્યાદિમાં ઉત્પન્ન થતા દેવતાઓ અને નારકો) અથવા દેવ, નર, તિર્યંચ અને નારકના પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્તપણા વડે કરીને પણ જીવો આઠ પ્રકારના સમજવા. નવ પ્રકારના—પૃથ્વી, અપ્, તેઉ, વાઉ, વનસ્પતિ (સ્થાવર—એકેન્દ્રિય) અને ૨-૩-૪-૫ ઈન્દ્રિયોવાળા જીવો; એમાં પંચેન્દ્રિય જીવોના સંજ્ઞી, અસંજ્ઞી બે ભેદ ગણતાં દશ પ્રકારના જાણવા, અગિયાર પ્રકારના—સૂક્ષ્મ બાદર એકેન્દ્રિય (૨) ત્રણ વિકલેન્દ્રિય (૫) જલચર, સ્થલચર, ખેચર (૮) મનુષ્ય, દેવ અને નારક (૧૧) બાર પ્રકારના જીવો—પ્રથમ દર્શાવેલા ષટ્‌કાય જીવો પર્યાપ્તાપર્યાપ્ત ભેદે જાણવા; તેર પ્રકારના જીવો—સૂક્ષ્મ નિગોદરુપ એક અસંવ્યવહારિક (૧) પૃથ્વી, અપ્, તેઉ, વાયુ અને નિગોદ એ પાંચે સૂક્ષ્મ બાદરપણે બબ્બે ભેદે ૧૦ કુલ. (૧૧), પ્રત્યેક વનસ્પતિ (૧૨) અને ત્રસ (૧૩) ચૌદ પ્રકારના જીવો—સૂક્ષ્મ અને બાદર એકેન્દ્રિય (૨) ત્રણ વિકલેન્દ્રિય (૫) અસંજ્ઞી અને સંજ્ઞી (૭) એ સાતે પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત ભેદે; અથવા મિથ્યાદૃષ્ટિ (૧), સાસ્વાદન (૨), મિશ્ર (૩), અવિરત સમ્યગ્દૃષ્ટિ (૪), દેશવિરત (૫), પ્રમત્તસંયત (૬), અપ્રમત્તસંયત (૭), નિવૃત્તિ બાદર સંપરાય (૮),

---

★ જૂઓ પરિશિષ્ટ

अनिअट्टिबायरसंपराए ९ सुहुमसंपराए १० उवसंतकसायवीअरायछउमत्थे ११ खीणकसायवीअरायछउमत्थे १२ सजोगिकेवली १३ अजोगिकेवली अत्ति १४ चउद्दसगुणट्ठाणवट्टित्तेणं चउद्दसहा जीवा॥ एवं बुद्धिमन्तेहिं सिद्धान्ताणुसारेण अणेगहा जीवभेआ परूविअव्वा॥ अह एएसिं जीवाणं संखेवेणं भवट्ठिई परूविज्जइ, तंजहा–पुढवीए बावीसवाससहस्साइं ठिई पण्णत्ता, जलस्स सत्तवाससहस्सा, अगणिस्स तिण्णि दिणाणि, वाउस्स पत्तेअवणस्सइणो अ तिण्णि दस य वाससहस्साइं॥ एसा सव्वावि बायरपज्जत्ताणं एएसिं उक्कोसा ठिई॥ अह पज्जत्ताणं बेइंदियाईणं भण्णइ–बेइंदिआणं बारसवासा, तेइंदिआणं अउणावन्नदिणाणि, चउरिंदिआणं छम्मासा॥ असन्निपंचिंदिअतिरियाणं जलयराणं पुव्वकोडी, थलयराणं खयराणं च चउरासीई बावत्तरी अ वाससहस्साइं॥ सन्निपंचिंदिअतिरिआणं जलयरथलयरखयराणं जहासंखं पुव्वकोडी, पलिओवमतिगं, पलिओवमासंखभागे अ॥ गब्भयमणुआणं तिन्नि पलिओवमाणि॥ जहन्ना पुण सव्वेसिंपि अंतोमुहुत्तं॥ सव्वेसिं अपज्जत्ताणं उक्कोसावि अंतोमुहुत्तं॥ सव्वेसिं सुहुमाणं निगोआणं तु बायराणंपि पज्जत्ताणंपि तहेव॥ सुरनेरइआणं उक्कोसा तित्तीसं सागरोवमाणि, जहन्ना दसवाससहस्साणि॥ ओगाहणा पुण पत्तेअवणप्फइवज्जाणं सव्वेसिं एगिंदिआणं अंगुलस्स असंखिज्जे भागे॥ पत्तेअवणप्फईणं जोअणसहस्सं साहिअं॥ बेइंदिआणं बारस जोअणाणि। तेइंदिआणं तिण्णि कोसा। चउरिंदिआणं चउरो कोसा॥ असन्निसन्निपंचिंदिअतिरिआणं जोअणसहस्सं॥ सन्निमणुआणं तिण्णि कोसा। एसा सव्वावि पज्जत्ताणं उक्कोसा ओगाहणा भणिआ। पज्जत्ताणं जहन्ना अपज्जत्ताणं तु दुविहावि अंगुलाऽसंखेज्जभागे॥

અનિવૃત્તિ બાદર સંપરાય (૯), સૂક્ષ્મ સંપરાય (૧૦), ઉપશાન્ત કષાય વીતરાગ છદ્મસ્થ (૧૧), ક્ષીણકષાય વીતરાગ છદ્મસ્થ (૧૨), સયોગીકેવલી (૧૩) અને અયોગીકેવલી (૧૪), એમ ચૌદ ગુણસ્થાનકવર્તીપણા વડે જીવો ચૌદ પ્રકારના જાણવા. એવી રીતે બુદ્ધિવંતોએ સિદ્ધાન્તાનુસારે અનેક પ્રકારે જીવભેદો પ્રરુપવા યોગ્ય છે.

હવે ઉક્ત જીવોની સંક્ષેપે ભવસ્થિતિ પ્રરુપવામાં આવે છે—

પૃથ્વીકાયની ૨૨,૦૦૦ વર્ષની, અપ્કાયની ૭,૦૦૦ વર્ષની, અગ્નિકાયની ૩ અહોરાત્રિની, વાયુકાયની ૩,૦૦૦ વર્ષની અને પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયની ૧૦,૦૦૦ વર્ષની—આ સર્વે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બાદર પર્યાપ્તાપણે સમજવી.

હવે પર્યાપ્તા બેઈન્દ્રિયાદિકની ભવસ્થિતિ કહે છે.

બેઈન્દ્રિયની ૧૨ વર્ષની; તેઈન્દ્રિયની ૪૯ દિવસની, ચઉરિન્દ્રિયની ૬ માસની; [1]અસંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ જળચરની પૂર્વક્રોડની; સ્થલચરની ૮૪ હજાર અને ખેચરની ૭૨ હજાર વર્ષની, સંજ્ઞીપંચેન્દ્રિય તિર્યંચ જળચર, થલચર અને ખેચરની અનુક્રમે પૂર્વક્રોડ, ત્રણ પલ્યોપમ અને પલ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગની, ગર્ભજ મનુષ્યની ત્રણ પલ્યોપમની ઉત્કૃષ્ટ ભવસ્થિતિ જાણવી અને જઘન્ય ભવસ્થિતિ સર્વેની અંતર્મુહૂર્તની (પર્યાપ્તપણે જાણવી) સર્વે અપર્યાપ્ત જીવોની તો ઉત્કૃષ્ટ પણ અંતર્મુહૂર્તની સમજવી. સર્વે સૂક્ષ્મ નિગોદની તેમજ બાદર પર્યાપ્ત નિગોદની પણ તેટલી જ જાણવી. દેવ, નારકીની ઉત્કૃષ્ટ ૩૩ સાગરોપમની અને જઘન્ય ૧૦ હજાર વર્ષની ભવસ્થિતિ સમજવી.

પ્રત્યેક વનસ્પતિ સિવાય સર્વે એકેન્દ્રિયની અવગાહના આંગળના અસંખ્યાતમા ભાગની હોય છે અને પ્રત્યેક વનસ્પતિની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના સાધિક ૧૦૦૦ યોજનની હોય છે. બેઈન્દ્રિયની ૧૨ યોજનની, તેઈન્દ્રિયની ૩ ગાઉની, ચઉરિન્દ્રિયની ૪ ગાઉની, અસંજ્ઞી અને સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય તિર્યંચની ૧૦૦૦ યોજનની અને સંજ્ઞી મનુષ્યોની ૩ ગાઉની. આ સર્વે ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના પર્યાપ્તાપણે સમજવી.

પર્યાપ્તાની જઘન્ય અવગાહના અને અપર્યાપ્તની જઘન્ય ઉત્કૃષ્ટ બંને પ્રકારની અવગાહના અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની જાણવી.

---

૧. સંજ્ઞી (મનવાળા)એ ગર્ભજ અને અસંજ્ઞી (મન વગરના)એ સંમૂર્ચ્છિમ. (ટીકાનુસારે)

देवाणं सत्त रयणी। नेरइआणं पंचधणुसयाणि ।। ठिइओगाहणाविसया विसेसा कायठिई पाणा पज्ञत्तीओ लेसाओ इच्चाइअं सुअसागराओ विआणिअव्वं ।। इआणिं मिच्छद्दिट्ठिपभिईणं चउद्दसण्हं गुणठाणाणं ठिइकाले दंसिज्जइ ।। मिच्छत्तस्स तिविहे ठिइकाले पण्णत्ते, तंजहा–अणाइअणंते १ अणाइसंते २ साइसंते अ ३ ।। तत्थ अभव्वा पढमे भंगे, भव्वा दुइअतइएसु ।। अणाइमिच्छद्दिट्ठिस्स भव्वस्स सम्मत्तलाभे मिच्छत्तस्स अंतभावाओ अणाइसंतत्तं। जे पुण लद्धसम्मत्ते मिच्छत्तं गच्छइ, मिच्छत्ते अ जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं देसूणमद्धपुग्गलपरिअट्टं ठाऊणं पुणोवि सम्मत्तं पयाइ, तस्स साइसंतं मिच्छत्तंति ।। सासायणं छावलीपमाणं, तं च अणंताणुबंधिकसाओदए उवसमिअसम्मत्तं वमंतस्स मिच्छत्तमपत्तस्स भवइ ।। अविरयसम्मत्तस्स ठिइकाले साहिआइं तित्तीसं सागरोवमाइं ।। देसविरयस्स सजोगिकेवलिणो अ देसूणा पुव्वकोडी ।। अजोगिकेवलिस्स लहुपंचक्खरुच्चारमेत्तं ।। मीसस्स पमत्ताइणं च सत्तण्हं अंतोमुहुत्तं ।। एसे उक्कोसओ ठिइकाले ।। जहन्नओ पुण सासायणस्स पमत्ताईणं छण्हं एक्के समए ।। अजोगिकेवलिस्स अजहन्नुक्कोसे पुव्वुत्ते च्चिअ काले ।। सेसाणं छण्हं अंतोमुहुत्तं ।।

।। इइ जीवतत्तनिरूवणो नाम समयसारस्स पढमो अज्झाओ ।।१।।

દેવતાની સ્વાભાવિક ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના સાત હાથની અને નારકોની પાંચસો ધનુષ્યની સમજવી. (જઘન્ય અવગાહના તો ઉત્પાતકાળે અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણે જ સમજવી).

પૂર્વોક્ત ભવસ્થિતિ અને અવગાહના આશ્રયીને વિશેષ હકીકત, કાયસ્થિતિ, પ્રાણ, પર્યાપ્તિઓ અને લેશ્યાઓ ઇત્યાદિક સંબંધી વિશેષ અધિકાર શ્રુતસાગર (વિશાળ આગમો)થી જાણવા યોગ્ય છે. હવે મિથ્યાદષ્ટિ પ્રમુખ ચૌદ ગુણસ્થાનકોના સ્થિતિકાળ બતાવે છે. તેમાં મિથ્યાત્વનો ત્રણ પ્રકારે સ્થિતિકાળ શાસ્ત્રકારે બતાવ્યો છે તે આ પ્રમાણે—૧ અનાદિ અનંત, ૨ અનાદિ સાન્ત અને ૩ સાદિ સાન્ત. તેમાં અભવ્યો પહેલા ભાંગે અને ભવ્યો બીજા ત્રીજા ભાંગે જાણવા. અભવ્યોને મિથ્યાત્વની આદિ તેમજ અંત નથી માટે **અનાદિ અનંત** ભાંગો તેમને લાગુ પડે છે અને અનાદિ મિથ્યાદષ્ટિ ભવ્યને સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થયે છતે મિથ્યાત્વનો અંત થવાથી **અનાદિ સાન્ત** (બીજો) ભાંગો, તેમજ સમકિત પામેલા જે ભવ્યો મિથ્યાત્વ પામે અને જઘન્યથી અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ કંઈક ન્યૂન અર્ધ પુદ્ગલપરાવર્તપર્યંત મિથ્યાત્વમાં રહીને ફરી સમકિત પામે તેમને આશ્રયીને **સાદિ સાન્ત** ભાંગો જાણવો. **સાસ્વાદન** (સમકિત)નો છ આવલિકા પ્રમાણ સ્થિતિકાળ ઉત્કૃષ્ટ જાણવો. તે (સાસ્વાદન) અનન્તાનુબંધી કષાયનો ઉદય થયે છતે ઉપશમ સમકિતને વમતો મિથ્યાત્વ નહીં પ્રાપ્ત થયેલાને હોઈ શકે છે. **અવિરત સમકિતદષ્ટિ**નો (ઉત્કૃષ્ટ) સ્થિતિકાળ સાધિક તેત્રીશ સાગરોપમ કહ્યો છે. **દેશવિરતિ** અને **સયોગીકેવલી**નો સ્થિતિકાળ કંઈક ન્યૂન પૂર્વક્રોડ, **અયોગીકેવલી**નો સ્થિતિકાળ અ, ઈ, ઉ, ઋ, લૃ લક્ષણ પાંચ હ્રસ્વ સ્વર ઉચ્ચાર પ્રમાણ, **મિશ્ર** અને **પ્રમત્તાદિક** સાત ગુણસ્થાનકનો સ્થિતિકાળ અંતર્મુહૂર્ત પ્રમાણ જાણવો. ઉપર કહેલો સ્થિતિકાળ ઉત્કૃષ્ટ સમજવો. જઘન્યથી તો **સાસ્વાદન** અને **પ્રમત્તાદિક** છ ગુણ સ્થાનકોનો સ્થિતિકાળ એક સમયનો જ જાણવો. **અયોગી કેવલી**નો અજઘન્ય અનુત્કૃષ્ટ સ્થિતિકાળ પૂર્વોક્ત પંચ હ્રસ્વ સ્વર ઉચ્ચાર પ્રમાણ જ સમજવો, અને બાકીના છ ગુણસ્થાનકો મિથ્યાત્વ, મિશ્ર, અવિરતિ, દેશવિરત, ક્ષીણમોહ અને સયોગીકેવલીનો જઘન્ય સ્થિતિકાળ અંતર્મુહૂર્ત પ્રમાણ જાણવો.

२. अजीव तत्त्व

अजीवा पंचविहा पण्णत्ता, तंजहा–धम्मत्थिकाए १ अधम्मत्थिकाए २ आगासत्थिकाए ३ पुग्गलत्थिकाए ४ काले ५ अ।। एए पंचवि जीवत्थिकाएण समं छ दव्वाइं भण्णंति।। सव्वेवि उप्पायनासठिइसहावा।। कालं विणा पएसबाहुल्लेणं अत्थिकाया।। पुग्गलवज्जं अरूविणो।। जीववज्जं अचेअणा अकत्तारा।। तत्थ गइपरिणयाणं जीवपुग्गलाणं गइउवट्ठंभनिमित्तं धम्मत्थिकाए। ठिइपरिणयाणं ठिइउवट्ठंभहेऊ अधम्मत्थिकाए। अवगाहदायगमागासं। पूरणगलण-धम्माणो पुग्गला।। ते अ फरिसरसगंधवण्णोववेआ।। सद्दबंधभेअसंठाणअंधयाराय-वुज्जोअच्छायासुहुमत्तथूलत्तसरूवा।। कम्मसरीरमणभासाआणपाणसुहदुक्खजीवि-अमरणोवग्गहहेऊ नायव्वा।। काले वट्टणापरिणामाइलक्खणे।। जीवा नाण-दंसणलक्खणा।। धम्माधम्मागासाणि दव्वट्ठयाए एक्किक्काणि।। पुग्गला अद्धासमया जीवा य अणंता।। पएसट्ठयाए धम्माधम्माणं एगजीवस्स य लोगागासतुल्ला असंखा पएसा।। आगासस्स अणंता।। पुग्गलाणं परमाणुवज्जाणं संखिज्जा असंखिज्जा अणंता य।। धम्माधम्मा कसिणे लोगे चिट्ठंति।। आगासं लोगे अलोगेऽवि।।

૨. અજીવ તત્ત્વ

તીર્થંકરદેવે અજીવ પાંચ પ્રકારના કહ્યા છે તે આ રીતે—

ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય, પુદ્ગલાસ્તિકાય અને કાળ. એ પાંચેને જીવાસ્તિકાય સાથે જોડતાં છ દ્રવ્યો કહેવાય છે.

એ સર્વે દ્રવ્યો ઉત્પાદ (નવા પર્યાયપણે ઉપજવું), નાશ (વર્તમાન પર્યાયનું નાશ પામવું) અને સ્થિતિ (મૂળ દ્રવ્યપણે બન્યું રહેવું તે) સ્વભાવવાળા છે.

કાળ સિવાયના પાંચ દ્રવ્યો ઘણા પ્રદેશવાળા હોવાથી અસ્તિકાય કહેવાય છે. પુદ્ગલ સિવાયના પાંચ દ્રવ્યો અરુપી છે. જીવ સિવાયના પાંચ દ્રવ્યો અચેતન જડ અને અકર્તા છે. તે છએ દ્રવ્યમાં ગતિ—પરિણામ પામેલા જીવ અને પુદ્ગલોને ગતિસહાયક ધર્માસ્તિકાય છે. સ્થિતિ પરિણામ પામેલા જીવ પુદ્ગલોને સ્થિતિ સહાયક અધર્માસ્તિકાય છે. સ્થાન—અવકાશ આપનાર આકાશ છે. વૃદ્ધિ હાનિ પામનારા પુદ્ગલો છે. તે પુદ્ગલો સ્પર્શ, રસ, ગંધ, વર્ણ, શબ્દ, બંધ, ભેદ, સંસ્થાન, અંધકાર, આતપ, ઉદ્યોત, છાયા, સૂક્ષ્મતા અને સ્થૂલતારુપ હોવા છતાં કર્મ, શરીર, મન, ભાષા શ્વાસોચ્છ્વાસ, સુખ, દુઃખ અને જીવિત મરણ પ્રસંગે જીવને ઉપકારક હેતુ જાણવા.

વર્તના પરિણામાદિ લક્ષણ કાળ, અને જ્ઞાનદર્શન લક્ષણવાળા જીવ જાણવા.

ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, અને આકાશ એ ત્રણ દ્રવ્યાર્થતાએ (દ્રવ્યપણે) એક એક દ્રવ્ય છે. પુદ્ગલો કાળના સમયો અને જીવો અનંત છે. પ્રદેશાર્થતાએ (પ્રદેશપણે) ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય અને એક જીવના પ્રદેશ લોકાકાશના પ્રદેશતુલ્ય અસંખ્યાત છે. (લોક અને અલોક) આકાશના પ્રદેશ અનંતા છે. પરમાણુ સિવાયના પુદ્ગલ★ (સ્કંધો)ના પ્રદેશ સંખ્યાતા, અસંખ્યાતા, અને અનંતા હોય છે. ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય આખા લોકમાં (લોકાકાશપ્રમાણ) છે. અને આકાશ લોકમાં તેમજ અલોકમાં પણ છે.

★ જુઓ પરિશિષ્ટ

जोइसिअगइकिरिआकए काले माणुस्सलोगे।। पुग्गला जीवा य सव्वलोगे। एगाइपएसावगाहिणो पुग्गला, लोगासंखिज्जभागाइअवगाहिणो जीवा।। एए च्चिअ धम्माइआ पंच अजीवा सपडिभेआ चउद्दस हवंति, तंजहा–धम्माधम्मागासाणं दव्व १ देस २ पदेस ३ कप्पणाए तिण्णि तिण्णि भेआ एवं नव, दसमे काले, पुग्गलाणं च खंध १ देस २ पएस ३ परमाणु ४ लक्खणा चउरो भेआ।।

।।इइ अजीवतत्तनिरूवणो नाम समयसारस्स बीओ अज्झाओ।।२।।

३. आस्रव तत्त्व

सुभासुभकम्मोवादाणनिदाणं आसवे।। से बायालीसविहे पण्णत्ते, तंजहा–पंच इंदिआणि, चउरो कसाया, पंच अव्वयाणि, तिण्णि जोगा, पणवीसं किरिआओत्ति।। तत्थ इंदिआणि फरिसणाईणि।। कसाया कोहादओ।। अव्वयाणि हिंसाईणि।। जोगा मणवयणकायाणं वावारा।। किरिआओ जहा–काइआ १ अहिगरणिआ २ पाओसिआ ३ पारितावणिआ ४ पाणाइवाइआ ५ आरंभिआ ६ पारिग्गहिआ ७ मायावत्तिया ८ मिच्छादंसणवत्तिया ९ अप्पच्चक्खाणकिरिआ १० दिट्ठिआ ११ पुट्ठिआ १२ पाडुच्चिआ १३ सामंतोवणिवाइआ १४ नेसत्थिआ १५ साहत्थिआ १६ आणवणिआ १७ वेआरणिआ १८ अणाभोगवत्तिआ १९ अणवकंखवत्तिया २० पओगकिरिआ २१ समुदाणकिरिआ २२ पेज्जवत्तिया २३ दोसवत्तिया २४ इरियावहिआ २५ य।।

સૂર્યચંદ્રાદિકની ગતિક્રિયા વડે થયેલ સમય, આવલિકા, મુહૂર્તાદિક કાળ[1] મનુષ્યલોકમાં જ પ્રવર્તે છે (કેમકે તેથી આગળ સૂર્ય ચંદ્રાદિક સ્થિર—નિશ્ચલ છે). પુદ્‌ગલો★ અને જીવો સમસ્ત લોકાકાશમાં વર્તે છે. પુદ્‌ગલો એકાદિ (લોકાકાશ) પ્રદેશોને અવગાહી રહે છે અને જીવો લોકાકાશના અસંખ્યાતમાં ભાગાદિને અવગાહીને રહે છે. એ સર્વ ધર્માસ્તિકાયાદિ પાંચે અજીવના ભેદ ચૌદ થાય છે, તે આ રીતે—ધર્માસ્તિકાય અધર્માસ્તિકાય અને આકાશાસ્તિકાય એ ત્રણેના દ્રવ્ય, દેશ અને પ્રદેશની કલ્પના વડે ત્રણ ત્રણ ભેદ ગણતાં ૯ ભેદ થાય છે; દશમો કાળ અને પુદ્‌ગલોના સ્કંધ, દેશ, પ્રદેશ અને પરમાણુ રુપ ચાર ભેદો છે. એ સર્વેને એકત્ર ગણતાં ૧૪ ભેદ થાય છે.

3. આસ્રવતત્ત્વ

શુભાશુભ કર્મ (પુણ્ય-પાપ) ઉપાર્જન કરવામાં નિદાન (કારણ)રુપ આસ્રવ કહેવાય છે. તે આસ્રવ ૪૨ પ્રકારના (જ્ઞાનીઓએ) કહ્યા છે. તે આ રીતે ૫ ઈન્દ્રિયો, ૪ કષાય, ૫ અવ્રતો, ૩ યોગ (મન, વચન તથા કાયા) અને ૨૫ ક્રિયાઓ. તેમાં ઈન્દ્રિયો—સ્પર્શનાદિક, કષાય—ક્રોધાદિ, અવ્રત—હિંસા, અસત્યાદિ, યોગ—મન, વચન, કાયાના વ્યાપારરુપ ક્રિયાઓ—૧ કાયિકી, ૨ અધિકરણકી, ૩ પ્રાદ્વેષિકી, ૪ પારિતાપનિકી, ૫ પ્રાણાતિપાતિકી, ૬ આરંભિકી, ૭ પારિગ્રહિકી, ૮ માયાપ્રત્યયકી, ૯ મિથ્યાદર્શન પ્રત્યયકી, ૧૦ અપ્રત્યાખ્યાનકી, ૧૧ દષ્ટિકી, ૧૨ પુષ્ટિકી અથવા સ્પૃષ્ટિકી, ૧૩ પ્રાતીત્યિકી, ૧૪ સામંતોપનિપાતિકી, ૧૫ નૈસૃષ્ટિકી, ૧૬ સ્વાહસ્તિકી, ૧૭ આજ્ઞાપનિકી, ૧૮ વૈદારણિકી અથવા વૈતારણિકી, ૧૯ અનાભોગપ્રત્યયિકી, ૨૦ અનવકાંક્ષપ્રત્યયિકી, ૨૧ પ્રાયોગિકી, ૨૨ સમાદાનિકી, ૨૩ પ્રેમિકી, ૨૪ દ્વેષિકી, ૨૫ ઐર્યાપથિકી.★

---

૧ ઉક્ત કથન વડે વ્યવહારિક કાળાવગાહ શાસ્ત્રકારે કહેલો છે. અને ભાવ—(નૈશ્ચયિક કાળ) પદાર્થોના તે તે પર્યાયનો પ્રવર્તક મુખ્ય કાળ તો લોકવ્યાપી જાણવો.

★ જુઓ પરિશિષ્ટ

एवं सामन्नेणं परूविआ आसवा। एण्हिं विसेसेणं नाणावरणाइनिस्साए परूविज्ञंति।। तंजहा–नाणदंसणविसया पओसनिण्हवमच्छरंतरायासायणोवघाया नाणदंसणावरणाणं आसवा।। देवपूआगुरुभत्तिसरागसंजमदेससंजमपत्तदाणदया-खमाबालतवअकामनिज्ञराओ सायवेअणीअस्स।। दुक्खसोगतावअक्कंदणवह-परिदेवणाणि सपरोभयत्थाणि असायवेअणीअस्स।। जिणसुअसंघदेवधम्मावण्णवाय-उम्मग्गदेसणमग्गनासणाणि दंसणमोहस्स।। कसाओदयाओ तिव्वे परिणामे चारित्तमोहस्स।। पंचिंदिअवहमंसाहारबहुआरंभपरिग्गहा नेरइआउअस्स। अट्टज्झाण-ससल्लत्तगूढचित्तत्ताणि तिरिआउअस्स। अप्पारंभपरिग्गहत्तमद्दवअज्जवमज्झिम-परिणामा मणुआउअस्स ।

એમ સામાન્ય રીતે કર્મ આગમન નિદાનરુપ આસ્રવો પ્રરુપ્યા. હવે વિશેષે જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મ સંબંધી—આસ્રવો સંબંધી વર્ણન કરે છે. (જ્ઞાન–જ્ઞાની પ્રત્યે) પ્રદ્વેષ, અપલાપ[૧], મત્સર[૨], (ભાતપાણીનો) અંતરાય, અવિનયાદિ આશાતના અને ઉપઘાત (મારણાદિ) એ જ્ઞાનાવરણીય અને દર્શનાવરણીય કર્મના આસ્રવ સમજવા. (અર્થાત્ જ્ઞાનીનો પ્રદ્વેષ, અપલાપાદિ કરવાથી ઉક્ત બંને કર્મ બંધાય છે) દેવપૂજા, ગુરુભક્તિ, સરાગ સંયમ, દેશવિરતિ સંયમ, પાત્રદાન, દયા, ક્ષમા, બાળ (અજ્ઞાન) તપ અને અકામનિર્જરાથી [૩]શાતા વેદનીય કર્મ બંધાય છે, તેથી ઉક્ત દેવપૂજાદિક શાતા વેદનીયના આસ્રવ કહેવાય. દુઃખ, શોક, સંતાપ, આક્રંદન, વધ અને અફસોસ (સ્વપર ઉભય સંબંધી) એ બધાય અશાતા વેદનીય કર્મના આસ્રવ જાણવા.

કેવલી, શ્રુત, સંઘ, તીર્થંકર અને ધર્મસંબંધી અવર્ણવાદ (નિંદા), ઉન્માર્ગદેશના અને સન્માર્ગ લોપન એ દર્શન મોહનીય કર્મના આસ્રવ છે. ક્રોધાદિ કષાયના ઉદયથી સંક્લિષ્ટ પરિણામ થાય તે ચારિત્ર મોહનીય કર્મના આસ્રવ જાણવા.

પંચેન્દ્રિય વધ, માંસાહાર અને બહુ આરંભ પરિગ્રહ એ નારકીના આયુષ્ય સંબંધી આસ્રવ જાણવા.

આર્ત્તધ્યાન, સશલ્યપણું[૪] અને ગૂઢ ચિત્તપણું[૫] એ તિર્યંચ આયુષ્યના આસ્રવ છે.

અલ્પ આરંભ—પરિગ્રહપણું, મૃદુતા (નરમાશ), સરલતા અને અતિ ઉત્કૃષ્ટ કે નિકૃષ્ટ નહિ એવા મધ્યમ પરિણામ એ મનુષ્ય આયુષ્યના આસ્રવ છે.

---

૧. જ્ઞાની ગુરુ વિગેરેનું નામ ગોપવવું (પ્રકાશવું નહિં) તે.

૨. તેમનો ગુણગૌરવ સહી ન શકાય તે, તેમની પૂજા—ભક્તિ થતી જોઈને મનમાં ખેદ ધરી બળવું તે (ઈર્ષ્યા).

૩. ક્ષુધા, તૃષા, વધ, બંધનાદિક વડે ઈચ્છા વગર જે કર્મ નિર્જરા થાય તે.

૪. મૂળ ઉત્તરગુણમાં લાગેલા અતિચારાદિ દોષની આલોચના નિંદા ન કરવી તે.

૫. ઉદાયી રાજાનું ખૂન કરનારની પેરે જેના મનનો ગૂઢ અભિપ્રાય કળાય નહિ તે.

सरागसंजमदेससंजमअकामनिज्जराबालतवकल्लाणमित्तसंजोगसम्मत्ताणि देवाउअस्स॥ सरलत्तसंसारभीरुत्तसाहम्मिअभत्तिखमाओ सुहनामस्स, विवरीआ असुहनामस्स॥ अरिहंतवच्छल्लाई वीसं आसवा तित्थगरनामस्स॥ मयरहिअत्तविणीअत्तगुणवंतपसंसाओ उच्चगोअस्स, विवरीआ नीअगोअस्स॥ जिणपूआविग्घकरणहिंसाईआ विग्घस्स। एए अ पइकम्मं पडिनिअया आसवा ठिइअणुभागबंधाविक्खाए विण्णेआ। पगइपएसबंधाविक्खाए पुण अविसेसेणं सव्वेवि सव्वकम्माणं आसवा भवंति॥ जओ सिद्धंते अट्ठविहे सत्तविहे छव्विहे एगविहे वा बंधे भणिए, नो पुण पडिनिअयस्स कम्मस्स बंधे॥ तत्थ मिच्छदिट्ठिपभिईणं अपमत्तंताणं मीसवज्जाणं आउबंधे अट्ठविहे, अन्नहा सत्तविहे॥ मिस्सनियट्टिअनियट्टिबायराणं सत्तविहे॥ सुहुमसंपरायस्स मोहाउवज्जे छव्विहे॥ उवसंतमोहाईणं तिण्हं सायस्स च्चिअ बंधाओ एगविहे॥ अजोगिकेवली अबंधगे॥

॥इइ आसवतत्तनिरूवणो नाम समयसारस्स तइओ अज्झाओ॥३॥

સરાગ સંયમ,[1] દેશવિરતિ સંયમ, અકામ નિર્જરા, બાળ (મિથ્યાત્વયુક્ત) તપ, ઉત્તમ સંત સાધુનો સમાગમ અને સમ્યક્ત્વ રત્નની પ્રાપ્તિ એ દેવ આયુષ્યના આસ્રવ જાણવા.

સરલપણું, ભવભીરુપણું, સાધર્મિકભક્તિ અને ક્ષમા શુભનામકર્મના આસ્રવ છે, તેથી વિપરીત–માયાવીપણું વિગેરે અશુભ નામકર્મના આસ્રવ છે. અરિહંત વાત્સલ્ય (દેવભક્તિ) પ્રમુખ વીશ સ્થાનકો તીર્થંકર નામકર્મના આસ્રવ છે.

મદ-અભિમાન રહિતપણું, વિનીતપણું (નમ્રતા), અને ગુણવંતની પ્રશંસા વડે ઉચ્ચ ગોત્ર અને એથી વિપરીત વર્તનથી નીચ ગોત્રકર્મ બંધાય છે, તેથી તે તે ઉચ્ચ-નીચ ગોત્રકર્મના આસ્રવ છે. જિનપૂજામાં અંતરાય કરવો, જીવહિંસાદિકમાં તત્પર રહેવું એ અંતરાય કર્મના આસ્રવ જાણવા. પૂર્વોક્ત પ્રતિકર્મ (એક એક કર્મ આશ્રયીને) પ્રતિનિયત (ચોક્કસ) આસ્રવો સ્થિતિબંધ અને રસબંધની અપેક્ષાએ સમજવા, પ્રકૃતિબંધ અને પ્રદેશબંધની અપેક્ષાએ તો સામાન્ય રીતે પૂર્વોક્ત સર્વે સર્વ કર્મના આસ્રવ હોઈ શકે છે, કેમકે સિદ્ધાન્તમાં આઠ પ્રકારનો, સાત પ્રકારનો, છ પ્રકારનો અથવા એક પ્રકારનો બંધ કહેલો છે. પરંતુ પ્રતિનિયત કર્મનો બંધ કહેલો નથી. તેમાં મિશ્રગુણસ્થાનક વર્જિત મિથ્યાત્વગુણસ્થાનકથી માંડી અપ્રમત્ત ગુણસ્થાનક પર્યંત આયુષ્ય બંધ હોય તે સમયે અષ્ટવિધ (આઠે) કર્મનો બંધ અને આયુષ્ય બંધ સિવાયનો સપ્તવિધ (સાત) કર્મનો બંધ કહ્યો છે. મિશ્ર, નિવૃત્તિ બાદર અને અનિવૃત્તિ બાદર એ ત્રણ ગુણસ્થાનકે સાત પ્રકારનો કર્મબંધ, સૂક્ષ્મ સંપરાય ગુણસ્થાનકે મોહનીયકર્મ અને આયુષ્યકર્મ સિવાય છ પ્રકારનો કર્મબંધ; ઉપશાન્તમોહ, ક્ષીણમોહ અને સયોગી ગુણસ્થાનકે કેવલ એક સાતા વેદનીયનો જ બંધ હોવાથી એક કર્મનો જ બંધ અને અયોગી કેવલીને કોઈપણ કર્મના બંધનો અભાવ હોવાથી અબંધક કહેલા છે.

---

૧. સંજ્વલન કષાયનો જેમાં ઉદય વર્તે છે તે. (વીતરાગ સંયમ નહિ.)

४. बंध तत्त्व

मिच्छादंसणअविरइपमायकसायजोगेहिं बंधहेऊहिं जीवस्स कम्मपुग्गलाणं सिलेसे बंधे।। से चउव्विहे पण्णत्ते तंजहा–पगइबंधे १ ठिइबंधे २ अणुभागबंधे ३ पएसबंधे ४अ।। तत्थ नाणावरणदंसणावरणवेयणिज्जमोहआउनामगोत्तंतरायाणं नाणच्छायणाई जे सहावे सा पगई।। ठिई कम्मदलिअस्स कालनिअमणं, जहा–नाणदंसणावरणवेअणिज्जंतरायाणं उक्कोसा ठिई पत्तेअं तीसं सागरोवम-कोडाकोडीओ, सत्तरी मोहस्स, वीसं नामगोआणं, आउस्स पुण तित्तीसं सागरोवमाणि।। जहन्ना ठिई वेअणीअस्स बारसमुहुत्ता, नामगोत्ताणं अट्ठट्ठ, सेसाणं अंतोमुहुत्तं।। सुहासुहाणं सुरनरतिरिआउवज्जाणं सव्वाणं कम्मपयडीणं जिट्ठठिई अइसंकिलेसेण बज्झइ जहन्ना विसोहीएत्ति।। अणुभागे अणुभावे विवागे रसेत्ति एगट्ठा।। से असुहाणं पयडीणं निंब व्व असुहे, सुहाणं उच्छु व्व सुहेत्ति पयडीणं सुहासुहविभागे परूविज्जइ।। सायवेअणीअं १। सुरनरतिरिआणं आउआइं ३। उच्चगोअं १। सत्तत्तीसं नामपयडीओ, तंजहा–मणुआणं गई १ आणुपुव्वी अ २, देवाणं गई ३ आणुपुव्वी अ ४, पंचिंदिअजाई ५, ओरालिआईणि पंच सरीराणि १०, आइल्लाणं तिण्हं तिण्णि अंगोवंगाणि १३, पढमं संहणणं १४, पढमं संठाणं १५, सुहा वण्ण १६ गंध १७ रस १८ फासा १९, सुहविहगगई २०, अगुरुलहु २१ पराघाय २२ ऊसासा २३ ऽऽयवु २४ ज्जोअ २५ निम्माण २६ तित्थयराणि २७,

૪. બંધતત્ત્વ

મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, પ્રમાદ, કષાય અને મન વચન કાયાના યોગરુપ બંધ હેતુઓ વડે જીવનો કર્મપુદ્ગલો સાથે સંબંધ થાય તે બંધ કહેવાય છે. તે બંધ ચાર પ્રકારનો છે. ૧ પ્રકૃતિ બંધ, ૨ સ્થિતિબંધ, ૩ રસબંધ, ૪ પ્રદેશબંધ, તેમાં જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, વેદનીય, મોહનીય, આયુ, નામ, ગોત્ર અને અંતરાય કર્મોનો જે જ્ઞાન—આચ્છાદનાદિક સ્વભાવ તે પ્રકૃતિબંધ, કર્મનાં દળીયા સંબંધી કાળ નિર્માણ તે સ્થિતિબંધ, તે આવી રીતે જ્ઞાનાવરણ; દર્શનાવરણ; વેદનીય અને અંતરાય એ ચારે કર્મની પ્રત્યેક ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૩૦ ક્રોડાક્રોડ સાગરોપમની, મોહનીય કર્મની ૭૦ ક્રોડાક્રોડ સાગરોપમની નામ અને ગોત્રકર્મની ૨૦ ક્રોડાક્રોડ સાગરોપમની અને આયુષ્યકર્મની ૩૩ સાગરોપમની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ જાણવી. જઘન્ય સ્થિતિ વેદનીયકર્મની બાર મુહૂર્તની, નામ ગોત્રની આઠ આઠ મુહૂર્તની અને બાકીનાં કર્મોની અંતર્મૂહૂર્ત પ્રમાણ જઘન્ય સ્થિતિ જાણવી. દેવ, મનુષ્ય અને તિર્યંચ આયુ વર્જીને શુભાશુભ સર્વ કર્મ પ્રકૃતિની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અતિ સંક્લેશ વડે બંધાય છે અને જઘન્ય સ્થિતિ (પરિણામની) વિશુદ્ધિ વડે બંધાય છે.

અનુભાગ, અનુભાવ, વિપાક અને રસ એ બધાય એક અર્થવાળા પર્યાય શબ્દો છે. તે રસ-વિપાક અશુભ કર્મ—પ્રકૃતિઓનો લીમડા જેવો અશુભ અને શુભ પ્રકૃતિઓનો શેરડી જેવો શુભ છે. તેથી શાસ્ત્રકાર કર્મપ્રકૃતિઓના શુભાશુભ વિભાગ બતાવે છે—૧ શાતાવેદનીય, ૩ દેવ, મનુષ્ય અને તિર્યંચનાં આયુષ્ય, ૧ ઉચ્ચ ગોત્ર તથા નામકર્મની ૩૭ પ્રકૃતિઓ—મનુષ્યગતિ અને આનુપૂર્વી (૨) દેવગતિ અને આનુપૂર્વી (૪), પંચેન્દ્રિય જાતિ (૫) ઔદારિકાદિ પાંચ[૧] શરીર (૧૦), પ્રથમના ત્રણ શરીરના[૨] ત્રણ અંગોપાંગ (૧૩), પ્રથમ સંઘયણ (વજ્રઋષભનારાચ) (૧૪), પ્રથમ સંસ્થાન (સમચતુરસ્ર) (૧૫), શુભ વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ (૧૯), શુભ વિહાયોગતિ (૨૦), અગુરુલઘુ (૨૧), પરાઘાત (૨૨), ઉચ્છ્‌વાસ (૨૩), આતપ (૨૪) ઉદ્યોત (૨૫), નિર્માણ (૨૬), તીર્થંકર (૨૭) અને

---

૧. ઔદારિક, વૈક્રિય, આહારક, તૈજસ અને કાર્મણ.

૨. ઔદારિક, વૈક્રિય અને આહારક એ ત્રણના અંગોપાંગ.

तसदसगं च ३७, एआओ सुहाओ बायालीसं पुण्णपयडीउत्ति रूढाओ।। पंच नाणावरणाणि ५, नव दंसणावरणाणि ९, मिस्ससम्मत्ताणं बंधाभावाओ छव्वीसभेए मोहे २६, पंच अंतरायाणि ५, एआओ पणयालीसं घाइचउक्क-पयडीओ। असायवेअणीअं १। नेरइआउअं १। नीअगोअं १। चउतीसं नामपयडीओ, तंजहा–तिरिआणं गई १ आणुपुव्वी अ २, नेरइआणं गई ३ आणुपुव्वी अ ४, एगिंदिआईओ चउरो जाईओ ८, पढमवज्राणि पंच संहणणाणि १३, पंच संठाणाणि अ १८, असुहा वण्णगंधरसफासा २२, असुहविहगगई २३, उवधायं २४, थावरदसगं च ३४। एवं सव्वग्गेणं असुहाओ बासीई पावपयडित्ति भण्णंति।। निंबुच्छुपमुहाणं सहजे रसे एकाट्ठाणिए, से च्चिअ दुतिचउभापमाणे कढिए एक्कभागावसेसे दुट्ठाणिआइए होइ, एसा उवमा पयडिरसस्स भणिआ।। पव्वयभूमिवालुयाजलरेहातुल्लेहिं कसाएहिं असुहाणं जहाकमं चउतिदुइक्कट्ठाणिए रसे बज्झइ। सुहाणं तु वालुआजलरेहातुल्लेहिं चउट्ठाणिए भूमिरेहातुल्लेहिं तिट्ठाणिए पव्वयरेहातुल्लेहिं दुट्ठाणिए। एकट्ठाणिए नत्थि।।

ત્રસદશક[1] (૩૭) એ ૪૨ પુણ્ય (શુભ) પ્રકૃતિઓ પ્રસિદ્ધ છે.

હવે ૮૨ (અશુભ) પાપ પ્રકૃતિઓ વર્ણવે છે.

પાંચ જ્ઞાનાવરણ, નવ દર્શનાવરણ, મિશ્રમોહનીય અને સમકિત મોહનીયના બંધનો અભાવ હોવાથી બાકીની ૨૬ મોહનીય પ્રકૃતિ, પાંચ અંતરાય એ રીતે ૪૫ પ્રકૃતિઓ ચાર ઘાતિકર્મની કહી, અને અસાતાવેદનીય, નારકીનું આયુષ્ય, નીચ ગોત્ર અને ૩૪ નામકર્મની પ્રકૃતિ, તિર્યંચગતિ અને આનુપૂર્વી (૨), નરકગતિ અને આનુપૂર્વી (૪), એકેન્દ્રિયાદિ, ચાર જાતિ (૮); પ્રથમ સિવાયનાં પાંચ સંઘયણ (૧૩), પાંચ સંસ્થાન (૧૮) અશુભ વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ (૨૨), અશુભ વિહાયોગતિ (૨૩) ઉપઘાત (૨૪) અને સ્થાવરદશક[2] (૩૪) એ રીતે સર્વે મળીને ૮૨ અશુભ (પાપ) પ્રકૃતિઓ કહેવાય છે.

લીમડાનો તથા શેરડી પ્રમુખનો સ્વાભાવિક રસ એક ઠાણીયો, તેને જ ઉકાળતાં અર્ધો બાકી રહે તે બે ઠાણીયો, બે ભાગ બળી જાય ત્રીજો ભાગ શેષ (બાકી રહે) એવો રસ ત્રણ ઠાણીયો અને ત્રણ ભાગ બળી જાય ચોથો ભાગ બાકી રહે તે ચોઠાણીયો જાણવો.

પર્વત અને ભૂમિની ફાટ, રેતી અને જળમાંની રેખા સમાન કષાયો વડે અશુભ કર્મોનો અનુક્રમે ચાર, ત્રણ, બે અને એક ઠાણીયો રસ બંધાય છે, ત્યારે શુભ કર્મોનો રસ રેતી અને જળરેખા સમાન કષાય વડે (વિશુદ્ધ પરિણામે) ચઉઠાણીયો, ભૂમિફાટ સમાન કષાય વડે (મધ્યમ પરિણામે) ત્રણ ઠાણીયો અને પર્વતની ફાટ સમાન કષાય વડે બે ઠાણીયો બંધાય છે. એક ઠાણીયો શુભ રસ બંધાતો નથી; ૨-૩-૪ ઠાણીયો જ બંધાય છે.

---

૧. ત્રસ, બાદર, પર્યાપ્ત, પ્રત્યેક, સ્થિર, શુભ, સુભગ (સૌભાગ્ય), સુસ્વર, આદેય અને યશનામકર્મ.

૨. સ્થાવર, સૂક્ષ્મ, અપર્યાપ્ત, સાધારણ, અસ્થિર, અશુભ, દુર્ભગ (દૌર્ભાગ્ય) દુઃસ્વર, અનાદેય અને અપયશ નામકર્મ એ સ્થાવરદશકો જાણવો.

चउसंजलणपंचंतरायपुंवेअमइसुयओहिमणनाणचक्खुअचक्खुओहिदंसणावरणरूवाओ सतरसपयडीओ इगदुतिचउट्ठाणिअरसाओ, सेसाओ सुहाओ असुहाओ अ दुतिचउट्ठाणिअरसाओ निद्दिट्ठाओ॥ संकिलेसेणं असुहाणं पयडीणं तिव्वे रसे भवइ, विसोहीए मंदे। सुहाणं पुण विसोहीए तिव्वे, संकिलेसेणं मंदेत्ति॥ पएसा कम्मवग्गणादलिअसरूवा॥ इह खलु जीवे निअसव्वपएसेहिं अभव्वाणंतगुणपएसनिप्फन्ने सव्वजीवाणंतगुणारसच्छेओववेए एगपएसोगाढे अभव्वाणंतगुणे कम्मवग्गणाखंधे पइसमयं गिण्हेइ॥ गिण्हित्ता तम्मज्झाओ थोवं दलिअं आउस्स, तओ विसेसाहिअं परोप्परं तुल्लं नामगोत्ताणं, तओ विसेसाहिअं परोप्परं तुल्लं नाणावरणदंसणावरणंतरायाणं, तओ विसेसाहियं मोहस्स, तओ विसेसाहिअं वेअणीअस्स विभएत्ता निअपएसेसु खीरनीरनाएणं अग्गिलोहपिंडनाएणं वा संबंधेइ॥ एसा कम्मदलिअस्स अट्ठभागकप्पणा अट्ठविहबंधगेसु। सत्तविहाइबंधगेसु सत्तभागाइकप्पणा कायव्वा॥ पयडिपएसबंधाणं जोगा हेऊ। ठिइअणुभागबंधाणं कसाया॥ पुट्ठ १ बद्ध २ निधत्त ३ निकाइअ ४ भेअभिन्ने वा चउव्विहे बंधे॥

॥इइ बंधतत्तनिरूवणो नाम समयसारस्स चउत्थो अज्झाओ॥४॥

ચાર સંજ્વલન (કષાય). પાંચ અંતરાય (દાન-લાભ-ભોગ-ઉપભોગ-વીર્ય), પુરુષવેદ, મતિ-શ્રુત-અવધિ-મનઃપર્યવ-જ્ઞાનના આવરણ, ચક્ષુ-અચક્ષુ-અવધિદર્શનના આવરણરુપ ૧૭ પ્રકૃતિઓ ૧-૨-૩-૪ સ્થાનિક રસવાળી અને બાકીની શુભ તેમજ અશુભ પ્રકૃતિઓ ૨-૩-૪ સ્થાનિક રસવાળી કહી છે.

સંક્લેશ (મલિન અધ્યવસાય) વડે અશુભ પ્રકૃતિઓનો તીવ્ર (આકરો) રસ થાય છે અને અધ્યવસાયની શુદ્ધિ થતાં મંદ રસ થાય છે. શુભ પ્રકૃતિઓનો તો અધ્યવસાયની શુદ્ધિ વડે તીવ્ર રસ થાય છે અને અધ્યવસાયની મલીનતા થતાં તે રસ મંદ પડી જાય છે.

પ્રદેશબંધ તે કર્મવર્ગણાનાં દળીયાં (મેળવવા)રુપ સમજવો.

આ પારાવાર સંસારમાં ભમતા જીવ પોતાના સર્વ (લોકાકાશ પ્રમાણ અસંખ્ય) પ્રદેશો વડે, અભવ્યોથી અનંતગુણા પ્રદેશદળથી બનેલા અને સર્વ જીવથી અનંતગુણા રસચ્છેદે કરી યુક્ત સ્વપ્રદેશમાં જ રહેલા (બહારના નહિ), અભવ્યોથી અનંતગુણા (અને સિદ્ધથી અનંતમા ભાગના) કર્મ વર્ગણાના સ્કંધો પ્રતિસમય ગ્રહણ કરે છે. ગ્રહણ કરીને તેમાંથી થોડાં દળીયાં આયુકર્મને, તેથી વિશેષાધિક અને પરસ્પર તુલ્ય દળીયાં નામ અને ગોત્રકર્મને, તેથી વિશેષાધિક અને પરસ્પર તુલ્ય દળીયાં જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ અને અંતરાય કર્મને, તેથી વિશેષાધિક મોહનીયકર્મને અને તેથી વિશેષાધિક વેદનીય કર્મને વહેંચી આપી નિજ આત્મપ્રદેશમાં ક્ષીર નીરની પેરે અથવા લોહ-અગ્નિની પેરે તે કર્મવર્ગણાના સ્કંધો સાથે મળી જાય છે.

કર્મદળિયાંની આ આઠ ભાગની કલ્પના અષ્ટવિધ કર્મબંધકો આશ્રયીને સમજવી. સાત, છ અને એકવિધ બંધકોને વિષે તેટલા જ ભાગની કલ્પના કરવી. પ્રકૃતિબંધ અને પ્રદેશબંધના હેતુ (મન, વચન અને કાયાના) યોગ જાણવા. સ્થિતિબંધ અને રસબંધના હેતુ ક્રોધાદિક કષાયો જાણવા. તેમજ વળી[1] સ્પૃષ્ટ, બદ્ધ, નિધત્ત અને નિકાચિત એ રીતે પણ ચાર પ્રકારનો બંધ શાસ્ત્રમાં કહેલો છે.

---

૧. છુટ્ટી સોયો, સૂત્રથી બાંધેલી સોયો, લોઢાના બંધનથી બાંધેલી સોયો અને હથોડે ટીપી નાંખેલી સોયોની જેમ.

५. संवर तत्त्व

आसवाणं निरोहे संवरे पण्णत्ते।। से अ समिइगुत्तिपरीसहजइधम्म-भावणाचरित्तेहिं कम्मपुग्गलादाणसंवरणाओ सत्तावन्नविहे भवइ।। तत्थ इरिआईओ समिईओ पंच।। जोगनिग्गहरूवाओ गुत्तीओ तिण्णि।। खुहाइआ परिसहा बावीसं।। खंतिप्पमुहे दसविहे जइधम्मे।। अणिच्चयाइआओ दुवालस्स भावणाओ।। सामाइआइं पंच चारित्ताइं।।

।।इइ संवरतत्तनिरूवणो नाम समयसारस्स पंचमो अज्झाओ।।५।।

६. निर्जरा तत्त्व

अणुभूअरसाणं कम्मपुग्गलाणं परिसडणं निज्जरा।। सा दुविहा पण्णत्ता, सकामा अकामा य।। तत्थ अकामा सव्वजीवाणं।। तहाहि–एगिंदिआइआ तिरिआ जहासंभवं छेअभेयसीउण्हवासजलग्गिछुहापिवासाकसंकुसाईहिं, नारगा तिविहाए वेअणाए, मणुआ छुहापिवासावाहिदालिद्दचारगनिरोहाइणा, देवा पराभिओगकिब्बिसिअत्ताइणा असायवेअणीअं कम्ममणुभविउं परिसाडिंति त्ति तेसिं अकामनिज्जरा।। सकामनिज्जरा पुण निज्जराहिलासीणं अणसण १ ओमोअरिआ २ भिक्खायरिआ ३ रसच्चाय ४ कायकिलेस ५ पडिसंलीणया ६ भेअं छव्विहं बाहिरं, पायच्छित्त १ विणय २ वेआवच्च ३ सज्झाय ४ झाण ५ विउस्सग्ग ६ भेअं छव्विहमब्भंतरं च तवं तवेंताणं।।

।।इइ निज्जरातत्तनिरूवणो नाम समयसारस्स छट्ठो अज्झाओ।।६।।

૫. સંવરતત્ત્વ

આસ્રવોનો નિરોધ કરવો તે **સંવર** કહ્યો છે. સમિતિ, ગુપ્તિ, પરિષહ, યતિધર્મ, ભાવનાઓ અને ચારિત્ર વડે કર્મપુદ્‌ગલ ગ્રહણ કરવાનો નિરોધ (અટકાવ) થવાથી તે **સંવર સત્તાવન પ્રકારનો** થાય છે. તેમાં ઈર્યાદિ સમિતિ (ઉપયોગ સહિત પ્રવર્તન) ૫; મન, વચન, કાયાના યોગ (વ્યાપાર) નિગ્રહરુપ ગુપ્તિઓ (અસત્‌નિગ્રહ-સત્‌ઉદીરણરુપ) ૩; ક્ષુધાદિ પરિષહો ૨૨; ક્ષમા પ્રમુખ યતિધર્મ ૧૦; અનિત્યાદિ ભાવનાઓ ૧૨; અને સામાયિકાદિ (સામાયિક, છેદોપસ્થાનીય, પરિહાર વિશુદ્ધિ, સૂક્ષ્મ સંપરાય અને યથાખ્યાત.) ચારિત્ર ૫.

૬. નિર્જરાતત્ત્વ

ભોગવાઈ ગયેલા કર્મ પુદ્‌ગલોનું પરિશાટન થવું (ખરી જવું) તે નિર્જરા કહેવાય છે. તે બે પ્રકારની ૧ સકામ ૨ અકામ ભેદે કરીને જાણવી. તેમાં અકામ (ઈચ્છા વગર) નિર્જરા સર્વ જીવોને હોય તે આ રીતે– એકેન્દ્રિયાદિક તિર્યંચો યથાસંભવ છેદનભેદન, શીત, તાપ, વર્ષાજળ, અગ્નિ, ક્ષુધા, તૃષા, ચાબુક અને અંકુશાદિ વડે; નારકી (નરકના) જીવો ત્રણ પ્રકારની[1] વેદના વડે, મનુષ્યો ક્ષુધા, તૃષા, આધિ, દારિદ્ર અને બંદીખાનાદિ વડે અને દેવતાંઓ પરવશતા અને કિલ્બિષપણાદિ વડે અશાતા વેદનીય કર્મને અનુભવી (ભોગવી) ખપાવે છે. તેથી તેમને અકામનિર્જરા જાણવી, સકામનિર્જરા તો અનશન (છઠ્ઠ, અઠ્ઠમાદિ), ઊણોદરી[2], ભિક્ષાચર્યા (વૃત્તિ સંક્ષેપ), રસત્યાગ, કાયક્લેશ (લોચાદિક વડે દેહગમન) અને પ્રતિસંલીનતા (કાચબાની જેમ અંગોપાંગને સંકોચી રાખવા) એ છ પ્રકારના બાહ્યતપ તથા પ્રાયશ્ચિત્ત, વિનય, વેયાવચ્ચ, સજ્ઝાય, ધ્યાન અને કાયોત્સર્ગ એ છ પ્રકારના અભ્યંતર તપને તપતાં નિર્જરાભિલાષીને થવા પામે.

---

૧. નરકક્ષેત્રજન્ય, અન્ય ઉદીરિત અને પરમાધામી કૃત. ૨. ૩૧ કે તેથી ઓછા કવલ પ્રમાણ આહાર ગ્રહણ.

७. मोक्ष तत्त्व

धाइचउक्कखएणं उपन्नकेवलनाणदंसणस्स कसिणकम्मक्खए मोक्खे पण्णत्ते।। खीणकम्माणो अ गउरवाभावाओ नाहो गच्छंति।। जोगपओगाभावाओ न तिरिअं गच्छंति।। निस्संगत्ताओ गयलेवालाउफलं च बंधच्छेदाओ एरंडफलं व पुव्वपओगाओ धणुविमुक्कउसु व्व तहागइपरिणामाओ धूम व्व उड्ढं गच्छंति।। लोगंते अ चिट्ठंति।। धम्मत्थिकायाभावेणं न परओ गई।। तत्थ य सासयं निरूवमं सहावजं सुक्खं अणुहवंति।। सुरासुरनराणं सव्वद्धापिंडिआइं सोक्खाइं जस्साणंतभागे न भवंति।। ते अ सिद्धा संतपयपरूवणाईहिं नवहिं अणुओगदारेहिं परूविअव्वा।।

।। इइ मोक्खतत्तनिरूवणो नाम समयसारस्स सत्तमो अज्झाओ।।७।।

८. सम्यग् ज्ञान-दर्शन

एआणि सत्त तत्ताणि बंधंतब्भूआणं पुण्णपावाणं विभिन्नत्तविवक्खाए नवावि भण्णंति।। संखेवेणं वित्थरेण वा तेसिं अवबोहे सम्मन्नाणं।। तं च आभिणिबोहिअ १ सुअ २ ओहि ३ मणपज्जव ४ केवलनाण ५ भेएहिं पंचहा नायव्वं।। तेसिं चिअ तत्ताणं सद्दहणं सम्मद्दंसणं नाणस्स हेऊ।। तं च कस्सइ कम्मोवसमाईहिं गुरुवएसाइनिरवेक्खयारूवेणं निसग्गेणं उप्पज्जइ। कस्सइ कम्मोवसमाइसब्भावे गुरुवएसजिणपडिमादंसणाइबाहिरउवट्ठंभरूवेणं अहिगमेणं।। तस्स य सम्मद्दंसणस्स तिण्णि भेआ पण्णत्ता, तंजहा–उवसमिअं १ खओवसमियं २ खइअं ३ च।। तत्थ उवसमिअं उवसमसेढीए अणंताणुबंधिकसायाणं मिच्छत्तमीससम्मत्तलक्खणस्स दंसणतिगस्स य उवसमे भवइ।। अहवा जे अणाइमिच्छद्दिट्ठी

७. મોક્ષતત્ત્વ

(જ્ઞાનાવરણાદિ) ચાર ઘાતિકર્મના (સર્વથા) ક્ષય વડે કેવલજ્ઞાન–દર્શન પ્રાપ્તને સમસ્ત કર્મનો ક્ષય થયે **મોક્ષ** કહ્યો છે. ક્ષીણકર્મીઓ ગૌરવ (ભારેપણા)ના અભાવે નીચા જતા નથી; યોગ પ્રયોગના અભાવથી તિર્છા જતા નથી, પરંતુ નિઃસંગતાથી મલ-લેપ વગરના તુંબડાની પેરે, કર્મ-બંધનના છેદાવાથી એરંડના ફળની પેરે, પૂર્વ પ્રયોગથી ધનુષ્યમાંથી છૂટેલા બાણની પેરે તથા ગતિ પરિણામથી ધૂમાડાની જેમ ઊંચા (ઉર્ધ્વગતિએ) જ જાય છે અને લોક (આકાશ)ના અંતે રહે છે. ધર્માસ્તિકાયના અભાવથી આગળ (અલોકમાં) ગતિ (ગમન) થવા પામે નહિ. (તેથી) ત્યાં જ (લોકના અગ્રભાગે જ) રહ્યા છતાં, શાશ્વત–નિરુપમ–સ્વાભાવિક સુખને અનુભવે છે. સુર, અસુર અને મનુષ્યસંબંધી સર્વ કાળમાં એકઠાં કરેલાં સુખો સિદ્ધ ભગવાનના સુખના અનંતમા ભાગે આવતાં નથી. (સિદ્ધ ભગવાનનું સુખ અનંત છે–વચન અગોચર છે.) સત્પદ પ્રરુપણાદિક નવ અનુયોગદ્વારો વડે તે સિદ્ધોની વ્યાખ્યા કરવી.

८. સમ્યગ્જ્ઞાન-દર્શન

બંધતત્ત્વમાં સમાવેલાં પુણ્ય અને પાપને જુદાં ગણીએ તો ઉક્ત સાત તત્ત્વો (ને બદલે) નવ તત્ત્વો પણ કહેવાય છે. સંક્ષેપે કે વિસ્તારે તે તત્ત્વોનો અવબોધ થવો તે સમ્યગ્જ્ઞાન કહેવાય છે. તે જ્ઞાન આભિનિબોધિક (મતિ), શ્રુત, અવધિ, મનઃપર્યવ અને કેવલ ભેદે કરીને પાંચ પ્રકારનું જાણવું. તે સર્વ તત્ત્વોની શ્રદ્ધા–પ્રતીતિ તે સમ્યગ્દર્શન–સમ્યગ્જ્ઞાનની ઉત્પત્તિના કારણરુપ છે. તે સમ્યગ્દર્શન કોઈ જીવને ગુરુ ઉપદેશાદિ વગર જ કર્મના ઉપશમાદિ વડે સ્વભાવે જ ઉપજે છે અને કોઈક જીવને કર્મ ઉપશમાદિ સદ્‌ભાવે ગુરુ ઉપદેશ અથવા જિનપ્રતિમા દર્શનાદિ બાહ્ય આલંબનની પ્રાપ્તિ વડે જ ઉપજે છે, તે સમ્યગ્દર્શનના ત્રણ ભેદ કહ્યા છે–૧ ઔપશમિક, ૨ ક્ષાયોપશમિક અને ૩ ક્ષાયિક. તેમાં ઔપશમિક સમકિત, ઉપશમ શ્રેણીએ ચઢતાં અનંતાનુબંધી કષાયો અને સમકિતમોહની, મિશ્રમોહની તથા મિથ્યાત્વમોહની એ ત્રણે દર્શનમોહનીય ઉપશાન્ત થયે છતે ઉપજે છે. અથવા જે અનાદિ મિથ્યાદૃષ્ટિ

जीवे अहापवत्तकरणेणं अज्झवसायविसेसेणं पलिओवमासंखिज्जभागहीण-सागरोवमकोडाकोडिठिइआणि सत्त कम्माइं काउं अपुव्वकरणेणं विभिन्नदुब्भेअगंठी अनिअट्टिकरणेणं अंतोमुहुत्तकालमाणं वेअणिज्जमिच्छत्तमोहणीअदलिआभावरूवं अंतरकरणं करेइ, तम्मि अकए मिच्छत्तमोहणीअस्स ठिइदुगं हवइ–पढमा वेइज्जमाणा ठिई अंतोमुहुत्तपमाणा, दुइआ अंतरकरणाओ उवरिं सेसा ठिइ त्ति। अंतोमुहुत्तेण य पढमठिईए वेइआए अंतरकरणस्स पढमे च्चिअ समए मिच्छत्तदलिओदयाऽभावाओ तस्स जीवस्स उवसमिअं सम्मत्तं संपज्जइ। उव्वलिअसम्मत्तमीसपुंजस्स वा मिच्छद्दिट्ठिस्स।। एवं च लद्धेणं उवसमिअसम्मत्तेणं ओसहविसेसकप्पेणं मयणकोद्दवकप्पं मिच्छत्तमोहणीअं विसोहिज्जमाणं तिहा भवइ, तंजहा–सुद्धं १ अद्धविसुद्धं २ अविसुद्धं ३ च। एए अ सुद्धाइआ पुञ्जा तत्तसद्दहणउदासीणत्तविवरीअसद्दहणजणणाओ जहाकमं सम्मत्त १ मीस २ मिच्छत ३ रूवा भण्णंति। जया णं सुद्धे पुञ्जे उदेइ तया खओवसमिअं सम्मत्तं भण्णइ।। उइण्णस्स मिच्छत्तस्स खयाओ अणुइण्णस्स उवसमाओ।। इहं च मिच्छत्तमीसपुञ्जे सुद्धपुञ्जं च पडुच्च विक्खंभिओदयत्तं अवणीयमिच्छत्तसहावत्तं च उवसमे दट्ठव्वे।। खइअं पुण खीणाणंताणुबंधिकसायस्स पुञ्जतिगे खीणे हवइ।। खाइअस्स आरंभगा संखिज्जवासाउआ मणुअ च्चिअ नायव्वा।। एअं च तिविहंपि सम्मत्तं वेमाणिएसुं आइमनरयपुढवीतिगे संखिज्जासंखिज्जाउमणुएसुं असंखिज्जाउतिरिएसुं च लब्भइ।।

જીવ અધ્યવસાય વિશેષરુપ યથાપ્રવૃત્તકરણ વડે આયુવર્જિત શેષ સાતે કર્મની સ્થિતિ પલ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગે હીન એક ક્રોડાક્રોડ સાગરોપમ પ્રમાણ કરીને, અપૂર્વકરણ વડે દુર્ભેદ્ય રાગાદિજનિત ગ્રંથિને ભેદી નાંખી, અનિવૃત્તિકરણ વડે અંતર્મુહૂર્ત કાળપ્રમાણ—જેમાં મિથ્યાત્વ મોહનીયનાં દળિયા વેદવાના નથી એવું અંતરકરણ કરે, તે કર્યે છતે મિથ્યાત્વ મોહનીયની બે સ્થિતિ થાય—પહેલી અંતર્મુહૂર્ત પ્રમાણ વેદાતી સ્થિતિ અને બીજી અંતરકરણથી ઉપરની બાકીની સ્થિતિ, અંતર્મુહૂર્ત પ્રમાણ કાળે કરી પ્રથમ સ્થિતિ વેદાઈ રહ્યે છતે અંતરકરણના પહેલા સમયે જ મિથ્યાત્વ મોહનીયના દળીયાંના ઉદયનો અભાવ હોવાથી તે જીવને ઔપશમિક સમકિત પ્રાપ્ત થાય છે. તેમજ જે સમકિતથી ચ્યવી—પડી મિથ્યાત્વ પામેલો સાદિ મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ સમકિત મોહનીય અને મિશ્રમોહનીય બંને પુંજોને મિથ્યાત્વમાં ક્ષેપવ્યા પછી પાછો શુભ પરિણામવંત બને છે. તે શુભાશય જીવ પણ ઉક્ત સમકિતને પામી શકે છે.

એ રીતે ઔષધ વિશેષ સમાન પ્રાપ્ત થયેલા ઉપશમ સમ્યક્ત્વ વડે મદન કોદ્રવ સમાન મિથ્યાત્વ મોહનીય શોધાતું છતું ત્રણ પ્રકારનું થાય છે—૧ શુદ્ધ. ૨ અર્ધશુદ્ધ અને ૩ અવિશુદ્ધ. ઉક્ત શુદ્ધાદિ પુંજો અનુક્રમે તત્વાર્થશ્રદ્ધાન, ઉદાસીનતા અને વિપરીત શ્રદ્ધા ઉપજાવવાથી ૧ સમ્યક્ત્વ, ૨ મિશ્ર અને ૩ મિથ્યાત્વરુપ કહેવાય છે. જ્યારે શુદ્ધ પુંજનો ઉદય થાય ત્યારે ક્ષાયોપશમિક સમકિત કહેવાય છે. કેમકે તેમાં ઉદયાગત મિથ્યાત્વનો (સમકિત મોહનીયરુપે વિપાકોદય વડે વેદીને) ક્ષય કરાય છે અને જે સત્તાગત (મિથ્યાત્વ) છે તેને ઉપશાન્ત કરાય છે. ક્ષાયોપશમિક સમકિતમાં મિથ્યાત્વનો વિપાકથી અનુભવ ન હોય, પ્રદેશથી તો ઉદય હોય; જ્યારે ઉપશમ સમકિતમાં કોઈપણ રીતે મિથ્યાત્વનો ઉદય ન જ હોય. ક્ષાયિક સમકિત તો અનંતાનુબંધી કષાય ચતુષ્ક અને દર્શનમોહનીય ત્રિકનો ક્ષય થયે છતે જ પ્રગટે છે.

ક્ષાયિક સમકિતની પ્રથમ પ્રાપ્તિ કરનારા સંખ્યાતા વર્ષના આયુષ્યવાળા મનુષ્યો જ જાણવા; ત્રણે પ્રકારનાં સમકિત વૈમાનિક દેવોમાં, પ્રથમના ત્રણ નરકોમાં, સંખ્યાત—અસંખ્યાત વર્ષાયુ મનુષ્યોમાં, અને અસંખ્યાત વર્ષાયુ તિર્યંચોમાં હોઈ શકે છે.

सेसदेवनारएसुं संखिज्ञाउसन्निपणिंदितिरिएसुं च उवसमिअखओवसमिआइं॥ एगदुतिचउरिंदिआणं असन्निपंचिंदिआणं च एएसिं तिण्हं मज्झाओ एगंपि नत्थि॥

॥इइ सम्मन्नाणदंसणपरूवणो नाम समयसारस्स अट्ठमो अज्झाओ॥८॥

९. सम्यक् चारित्र

सावज्जजोगविरई सम्मंचारित्तं पण्णत्त॥ तं च दुविहं, तंजहा–सव्वओ देसओ अ॥ तत्थ सव्वओ भरहेरावयपढमंतिमतित्थयराणं पंच महव्वयाइं। मज्झिमतित्थयराणं महाविदेहतित्थयराणं च परिग्गहविरईए मेहुणविरई सिद्धत्ति चत्तारि॥ तस्स य चरणस्स पंच समिईओ तिण्णि गुत्तीओ मायाओ॥ एआहिंतो चरणस्स जणणपालणविसोहणभावाओ॥ भेआ पुण सामाइअ १ छेओवट्ठावण २ परिहारविसुद्धिअ ३ सुहुमसंपराय ४ अहक्खाय ५ नामाणो पंच दट्ठव्वा॥ दुइअतइआ भेआ भरहेरावयपढमंतिमतित्थयरतित्थेसु च्चिअ भवंति॥ एअं सव्वचरणं अणगारीणं॥ एअंमि असमत्थाणं अगारीणं देसचरणं॥ तत्थ य पंचअणुव्वयाणि। तिण्णि गुणव्वयाणि। चत्तारि सिक्खावयाणि। सव्वग्गेणं दुवालस वयाणि॥ दुविहतिविह १ दुविहदुविह २ दुविहएगविह ३ एगविहतिविह ४ एगविहदुविह ५ एगविहएगविह ६ लक्खणा एक्केक्कवए छब्भंगा। दुगतिगाइसंजोगे पडुच्च अवरावरवयछब्भंगसंवेहेणं जहुत्तरं छग्गुणा॥

બાકીના દેવોમાં, નારકોમાં અને સંખ્યાત વર્ષાયુ સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોમાં ઔપશમિક અને ક્ષાયોપશમિક એ બે સમકિત હોઈ શકે છે. એક બે ત્રણ અને ચાર ઈન્દ્રિયવાળાને તેમજ અસંજ્ઞી પંચેન્દ્રિયજીવોને ઉક્ત ત્રણે સમકિતમાંથી એકપણ પ્રકારનું સમકિત પ્રગટતું (હોતું) નથી.

૯. સમ્યક્ ચારિત્ર

સદોષ વ્યાપારથી વિરમવું તેને સમ્યક્ચારિત્ર કહ્યું છે. સર્વથી અને દેશથી એમ તે બે પ્રકારનું છે, તેમાં સર્વથી ભરત, ઐરાવતક્ષેત્રમાં પહેલા છેલ્લા તીર્થંકરોના શાસનમાં પાંચ મહાવ્રતરુપ છે, અને મધ્યના ૨૨ તીર્થંકરોના તેમજ મહાવિદેહ ક્ષેત્રવર્તી તીર્થંકરોના શાસનમાં પરિગ્રહનો ત્યાગ કર્યે છતે મૈથુનનો ત્યાગ થઈ ચૂક્યો એ બુદ્ધિથી ચાર મહાવ્રતરુપ છે. તે ચારિત્રધર્મ પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિરુપ છે. કેમકે એ 'પ્રવચન માતા' થકી ચારિત્રધર્મની ઉત્પત્તિ, પાલન અને વિશુદ્ધિ થવા પામે છે. ૧ સામાયિક, ૨ છેદોપસ્થાપનીય, ૩ પરિહારવિશુદ્ધિ, ૪ સૂક્ષ્મસંપરાય અને ૫ યથાખ્યાત એ પાંચ પ્રકારના ચારિત્ર જાણવા. બીજા અને ત્રીજા પ્રકારના ચારિત્ર ભરત, ઐરાવત ક્ષેત્રમાં પહેલા છેલ્લા તીર્થંકરોના શાસનમાં જ હોય છે. (બાકીના તીર્થંકરોના શાસનમાં એ બે ચારિત્ર હોતાં નથી, તે સિવાયનાં ચારિત્ર હોય છે, ત્યારે પહેલાં છેલ્લા તીર્થંકરોના શાસનમાં સર્વે ચારિત્ર હોય છે.) આ સર્વવિરતિ ચારિત્ર ગૃહત્યાગી સાધુજનોને હોય છે. તે પાળવામાં અસમર્થ ગૃહસ્થોને દેશવિરતિ ચારિત્ર હોય છે. તેને માટે પાંચ અણુવ્રત, ત્રણ ગુણવ્રત અને ચાર શિક્ષાવ્રત, સર્વે મળીને બાર વ્રત કહ્યાં છે. ૧ બે કરણ ત્રણ જોગ, ૨ બે કરણ બે જોગ, ૩ બે કરણ એક જોગ, ૪ એક કરણ ત્રણ જોગ, ૫ એક કરણ બે જોગ અને ૬ એક કરણ એક જોગ એમ શ્રાવકને એક એક વ્રતને અંગીકાર કરવાની અપેક્ષાએ છ છ ભાંગા થાય છે. બે ત્રણ આદિ વ્રત અંગીકાર કરતાં દ્વિક ત્રિક આદિ સંયોગો આશ્રયીને અપર અપર વ્રત સંબંધી છ છ ભાંગાના સંવેધ વડે યથોત્તર છ ગુણા થાય છે. (એક એક વ્રતમાં દ્વિક સંયોગે છત્રીશ ભાંગા થાય છે.)

उड्डुड्डं एगुत्तरएगाई ठविअ उवरि उवरि खिव।
पुण पुण अंतेक्कपयं, मुंचंतो हुंति संजोगा॥१॥

इअगाहाभणिअकरणलद्धाए वयाणं एक्कगदुगाइसंजोगसंखाए गुणिएसु अ तेसु देसचरणस्स भंगसंखा हवइ॥ एएसिं भंगाणं पडिवन्नुत्तरगुणअविरयसम्मद्दिट्ठिलक्खणभंगदुगसहिआणं संखागाहा, जहा–

तेरहकोडिसयाइं, चउरासी कोडि बारस य लक्खा।
सत्तासीइसहस्सा, दुन्नि सया दोहि अब्भहिआ॥१॥

१३८४१२८७२०२॥ सम्मत्तलाभकम्मट्ठिईए पलिओवमपुहत्ते खविए देसचरणं लहंति। तओऽवि संखिज्जसागरेसुं खविएसुं सव्वचरणं॥

॥इइ सम्मंचरणपरूवणो नाम समयसारस्स नवमो अज्झाओ॥९॥

१०. आराधना-विराधना फल

मरगयपउमरागाइलोगपसिद्धरयणेहिंतो विसिट्ठगुणं एअं रयणत्तिगं वुच्चइ। एएसिं तिण्हंपि परोप्पराविक्खाए मोक्खलक्खणं फलं साहिज्जइ, न निरविक्खयाए॥ नाणचरणजुत्तेऽवि दंसणरहिए अंगारमद्दए अभव्वे त्ति सुव्वइ, नाणदंसणजुत्तावि चरणरहिआ कण्हसेणिअसच्चइपमुहा अहरगइं पत्ता। तम्हा तिण्हंपि संजोगे सलाहिज्जइ॥

परमरिसिभासिअं जहा–

“हयं नाणं किआहीणं, हया अण्णाणओ किआ।
पासंतो पंगुलो दद्धो, धावमाणो अ अंधओ॥१॥

ગાથામાં આપેલા કરણથી દેશવિરતના બારવ્રતના ભાંગા મળે તેમાં ઉત્તરગુણ અને અવિરત સમ્યગ્દૃષ્ટિના બે ભાંગા ઉમેરવાથી ૧૩૮૪૧૨૮૭૨૦૨ ભાંગા મળે. તે કેવી રીતે થાય છે તેની સવિસ્તર હકીકત આ પ્રકરણની ટીકા (Page No. 94-95) શ્રાવકવ્રતભંગ પ્રકરણ, ધર્મસંગ્રહાદિથી જાણવી.)

પલ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગે ન્યૂન એક કોટાકોટી સાગરોપમ પ્રમાણ સાત કર્મની સ્થિતિ થાય ત્યારે જીવ સમકિત પામે છે. તે સ્થિતિમાંથી પલ્યોપમ પૃથક્ત્વ જેટલી સ્થિતિ ઘટે ત્યારે જીવ દેશવિરતિપણું પામે છે અને તેમાંથી પણ સંખ્યાતા સાગરોપમ જેટલી સ્થિતિ ક્ષય થાય ત્યારે જીવ સર્વવિરતિપણું પામે છે.

૧૦. આરાધના-વિરાધના ફળ

મરકત રત્ન અને પદ્મરાગ રત્નાદિક લોક પ્રસિદ્ધ રત્નો કરતાં વિશિષ્ટ ગુણવાળાં સમ્યગ્જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર એ ત્રણ રત્નો કહેવાય છે.

પરસ્પર સાપેક્ષતાએ એ ત્રણ રત્નોનું મોક્ષ લક્ષણ ફળ કહ્યું છે, પણ એક બીજાની નિરપેક્ષતાએ તેવું ફળ કહ્યું નથી. જ્ઞાન ચારિત્ર યુક્ત છતાં દર્શન-સમકિત રહિત અંગારમર્દક અભવ્ય હતા એમ સંભળાય છે, અને જ્ઞાન દર્શન યુક્ત છતાં પણ ચારિત્ર રહિત કૃષ્ણ, શ્રેણિક તથા સત્યકી (વિદ્યાધર) પ્રમુખ અધોગતિને પામ્યા છે, તેથી એ ત્રણે રત્નો સંગાથે રહ્યા છતાં શોભા પામે છે.

આગમ–સિદ્ધાંતમાં કહ્યું છે કે 'કરણી વગરનું એકલું જ્ઞાન નકામું છે. તેમજ જ્ઞાન વગરની ક્રિયા પણ નકામી છે. (અગ્નિથી બચવા ઇચ્છવા છતાં) આંખે દેખતો પાંગળો અને દોટ મારી જનારો આંધળો એ બંને બળી મરે.'

संजोगसिद्धीएं फलं वयंति, न हु एगचक्केण रहो पयाइ।
अंधो अ पंगू अ वणे समेच्चा, ते संपउत्ता नयरं पविट्ठा॥२॥"

एअं रयणत्तिगं उक्कोसाए आराहणाए आराहित्ता तेणेव भवग्गहणेणं मज्झिमाए तीहिं जहन्नाए अट्ठहिं भवग्गहणेहिं सिज्झंति, बुज्झंति, मुच्चंति, परिनिव्वाइंति, सव्वदुक्खाणमंतं करिंति॥ विराहित्ता चाउरंतं संसारकंतारं अणुपरिअट्टंति॥ तम्हा अणंतसुक्खकंखीहिं एअस्स आराहणाए च्चिअ उज्जमे-अव्वंति एसे अट्ठे परमट्ठे॥

जा तित्थेसरसासणे कुसलया नाणंति तं वुच्चए,
जा तत्थेव रुई अईव विमला सद्दंसणं तं पुणो।
चारित्तं तु हविज्ज तं विरमणं सावज्जजोगेहि जं,
एअं भो! रयणत्तिगं सिवफलं गिण्हेह सव्वे अणा!॥१॥

समयस्स सारमेअं, अप्पपराणुग्गहाय संगहिअं।
जाणइ मन्नइ पालइ, जो तस्स करट्ठिया सिद्धि॥२॥

लोआण देवचंद व्व हिया पउमप्पहा जिणेसपया।
देवाणंदसमुन्नइहेऊ सययं सिवं दिंतु॥३॥

॥इअ आराहणाविराहणाफलनिरूवणो नाम समयसारस्स दसमो अज्झाओ॥१०॥

'જ્ઞાન અને ક્રિયા ઉભયના મેળાપથી કાર્યસિદ્ધિ થઈ શકે છે. એક ચક્ર વડે રથ ચાલી શકતો જ નથી. આંધળો અને પાંગળો વનમાં એકઠાં મળી એક બીજાની સહાયથી બચી ક્ષેમકુશળ નગરમાં પ્રવેશી શક્યા.'

આ રત્નત્રયીની ઉત્કૃષ્ટપણે આરાધના કરનારા મહાનુભાવો તે જ ભવે, મધ્યમ રીતે આરાધના કરનારા ત્રણ ભવે અને જઘન્યપણે આરાધના કરનારા આઠ ભવે સીઝે, બુઝે, કર્મ-મુક્ત થાય, પરિનિર્વાણ પામે યાવત્ સર્વ દુઃખોનો અંત કરે, (પરંતુ) તેની વિરાધના કરનારા રત્નત્રયીને વિરાધી ચાર ગતિરુપ સંસાર અટવીમાં જ રખડે. તે માટે અનંત (અવ્યાબાધ—મોક્ષ) સુખના અભિલાષી—આકાંક્ષાવાળા મહાનુભાવોએ આ રત્નત્રયીની આરાધના કરવાનો જ (ખાસ) ઉદ્યમ કરવો. એ જ સાચો અર્થ—પરમાર્થ છે.

શ્રી તીર્થંકર મહારાજના પ્રવચનમાં જે કુશળતા તે જ્ઞાન કહેવાય છે, અને તેમાં જ જે અતિ નિર્મળરુચિ તે શ્રદ્ધા-સમકિત કહેવાય છે, તેમજ સદોષ (પાપ) વ્યાપારથી જે વિરમવું તે ચારિત્ર કહેવાય છે. હે ભવ્યજનો! મોક્ષફળદાયક આ રત્નત્રયીને તમે સહુ ગ્રહણ કરો!

સ્વપર ઉપકારને માટે સંગ્રહિત કરેલ આ સમયસાર (પ્રવચન રહસ્ય)ને જે મહાશય જાણે, શ્રદ્ધા કરે, પાળે અને તેનો યથાર્થ આદર કરે તે મહાનુભાવને મોક્ષપ્રાપ્તિ સુલભ જાણવી.

- મેઘ અને ચંદ્રની જેમ લોકોને હિતકારી (સમૃદ્ધિ અને શીતળતા આપનારા) અને દેવતાઓને ઉલ્લાસ તથા ઉન્નતિદાયક પદ્મકમળની જેવી કાંતિવાળા શ્રી જિનેશ્વર પ્રભુના ચરણ સદાય (ભવ્યજનોને) મોક્ષ સુખ અર્પો! વ્યંગમાં ગ્રંથકારે દેવચંદ્ર (દેવાનંદ—સ્વશિષ્યની ઉન્નતિ કરનાર) એવું સ્વનામ પણ પ્રદર્શિત કર્યું.

शिवमस्तु सर्व जगतः ।

પરિશિષ્ટ

૧. સાત તત્ત્વનું સ્વરુપ

૧ સુખ દુ:ખ ઉપયોગ લક્ષણવંત જીવ. ૨ તેથી વિપરીત લક્ષણવંત અજીવ. ૩ જે વડે કર્મ આવે તે શુભાશુભ કર્મ ઉપાદાન હેતુક હિંસા, અસત્યાદિક આસ્રવ. ૪ જીવ કર્મનો અત્યંત સંબંધ તે બંધ. ૫ સમિતિ ગુપ્તિ વડે આસ્રવનિરોધ તે સંવર. ૬ સ્થિતિ પરિપાકથી કે તપ થકી કર્મોનું અંશત: ખપવું તે નિર્જરા. ૭ સકળ કર્મ ક્ષય થકી સ્વ આત્મામાં અવસ્થાન તે મોક્ષ.

૨. સિદ્ધના ૧૫ પ્રકાર

૧. ચતુર્વિધ શ્રમણ સંઘ ઉત્પન્ન થયા બાદ જે સિદ્ધ થાય તે **તીર્થસિદ્ધ.**

૨. તેના અભાવે સુવિધિનાથ પ્રમુખ તીર્થંકરોના આંતરે ધર્મ વ્યવચ્છેદ થયે છતે જાતિસ્મરણાદિ વડે જેમને મોક્ષમાર્ગ પ્રાપ્ત થયો તે **અતીર્થ સિદ્ધ.**

૩. તીર્થંકર પદવી પામીને સિદ્ધ થયા તે **તીર્થંકર સિદ્ધ.**

૪. તે પદવી પામ્યા વગર સામાન્ય કેવલી થઈને મોક્ષપદ પામ્યા તે **અતીર્થંકર સિદ્ધ.**

૫. ગુરુના ઉપદેશ વગર સ્વયં બોધ પામીને સિદ્ધ થયા તે **સ્વયંબુદ્ધ સિદ્ધ.**

૬. સફેદ વાળ, સંધ્યારંગાદિક દેખી બોધ પામી સિદ્ધ થયા તે **પ્રત્યેકબુદ્ધ સિદ્ધ.**

૭. આચાર્યાદિકના ઉપદેશથી બોધ પામી સિદ્ધ થયા તે **બુદ્ધબોધિત સિદ્ધ.**

૮. ઉપરોક્ત પ્રત્યેકબુદ્ધ સિવાય જે કોઈ સ્ત્રીલિંગે સિદ્ધ થયા તે **સ્ત્રીલિંગ સિદ્ધ.**

૯. જે કોઈ પુરુષલિંગે સિદ્ધ થયા તે **પુરુષલિંગ સિદ્ધ.**

૧૦. તીર્થંકર અને પ્રત્યેકબુદ્ધ સિવાય જે કોઈ (કૃત્રિમ) નપુંસકલિંગે સિદ્ધ થયા તે **નપુંસકલિંગ સિદ્ધ.**

૧૧. રજોહરણાદિક દ્રવ્યલિંગ આદરી જે સિદ્ધ થયા તે **સ્વલિંગસિદ્ધ.**

૧૨. અન્ય પરિવ્રાજકાદિક લિંગે જ (સમકિત પ્રમુખ પામી, કેવલજ્ઞાન ઉપાર્જી તત્કાળ) નિર્વાણ પામે તે **અન્યલિંગ સિદ્ધ.** (કેવલજ્ઞાન પામ્યા પછી દીર્ઘ આયુષ્ય હોય તો તે પણ સાધુ લિંગ જ આદરે છે.)

૧૩. મરુદેવી માતાની જેમ ગૃહસ્થલિંગે અંતકૃત કેવલી થઈ મોક્ષ પામ્યા તે **ગૃહસ્થલિંગ સિદ્ધ.**

૧૪. એક એક સમયે એક એક મોક્ષ જાય તે **એક સિદ્ધ.**

૧૫. એક સમયમાં બેથી માંડીને ૧૦૮ પર્યન્ત મોક્ષ જાય તે **અનેક સિદ્ધ.**

૩. લેશ્યાનું સ્વરુપ

જેના વડે જીવો કર્મ જોડે બંધાય છે તે લેશ્યા જાણવી–કૃષ્ણ, નીલ, કાપોત, તેજસ, પદ્મ અને શુક્લવર્ણવાળા અતિસૂક્ષ્મ પુદ્‌ગલ દ્રવ્ય સહાય થકી જીવના જે અશુભ-શુભ પરિણામ વિશેષ થાય છે તે લેશ્યાષટ્કનું પરિણામ જાણવું. કૃષ્ણાદિક દ્રવ્યના સંબંધથી સ્ફટિક રત્નની પેરે આત્માનો જે શુભાશુભ પરિણામ થાય છે તે લેશ્યા સમજવી. તે કૃષ્ણાદિક દ્રવ્ય, સકળ કર્મપ્રકૃતિના નિચોડરુપ સમજવા; અને તે લેશ્યાઓનું અધિક સ્વરુપ જંબુવૃક્ષના દૃષ્ટાંતે જાંબુ માટે સમૂળ, શાખા, પ્રશાખા, ગુચ્છ, ફળ અને પડેલાં જાંબુ માત્રથી સંતોષ પકડનાર, તેમજ દ્રવ્ય લોભથી સર્વ નગર, મનુષ્ય, પુરુષ, હથિયારબંધ તથા લડનારાનો ધ્વંસ કરનાર અને ધન માત્રના હરનારના દૃષ્ટાંતથી સુસ્પષ્ટ થવા યોગ્ય છે.

૪. પુદ્‌ગલનું સ્વરુપ

૧. આ લોકમાં અનંતા પુદ્‌ગલોની ચાર રાશિ છે. છૂટા પરમાણુઓની, સંખ્યાત, અસંખ્યાત અને અનંતા પરમાણુવાળા સ્કંધોની એક એક રાશિ છે.

આ ચાર રાશિવાળા અનંતા પુદ્‌ગલો તેમજ અનંતા જીવો સંપૂર્ણ લોકાકાશમાં સમજવા. લોકાકાશના એક અસંખ્યાતમા ભાગમાં એક જીવ રહે છે, એ રીતે બે, ત્રણ, ચાર (અસંખ્યાતમા) ભાગમાં યાવત્ સર્વ લોકને

વ્યાપી રહે છે, કેમકે કેવલી સમુદ્‌ઘાતના ચોથા સમયે સમસ્ત લોકાકાશને વ્યાપી રહે છે.

૧. અખંડ વસ્તુ—ધર્માસ્તિકાયાદિક.

૨. કલ્પના વડે કલ્પેલા તેના બે ચાર વિભાગ તે દેશ.

૩. જેનો બીજો વિભાગ કલ્પી શકાય નહિ એવો પરમ સૂક્ષ્મ અવિભક્ત વિભાગ તે પ્રદેશ.

૪. પુદ્‌ગલ—સ્કંધ થકી છૂટા નહિ પડેલા પરમાણુ તે પ્રદેશ અને એ જ છુટા પડી ગયેલા તે પરમાણુઓ કહેવાય છે.

૫. આસ્રવ ક્રિયાનું સ્વરુપ

- આ ૨૫ ક્રિયાનો સંક્ષિપ્તાર્થ આ પ્રમાણે—

૧. કાયાને અજયણાએ પ્રવર્તાવતા લાગે તે **કાયિકી.**

૨. ખડ્‌ગાદિક શસ્ત્રોને વિષે મુષ્ટિ વિગેરેનું જોડવું તે **અધિકરણિકી.**

૩. જીવાજીવ વિષય દ્વેષ કરવાથી **પ્રાદ્વેષિકી.**

૪. પુત્ર, કલત્રના વિયોગ દુઃખથી હૃદયતાડન શીરસ્ફોટનાદિ કરવું. અથવા પરને પરિતાપ ઉપજાવવો તે **પારિતાપનિકી.**

૫. સ્વર્ગાદિ નિમિત્તે પોતાના અથવા ક્રોધ લોભાદિ વડે પરના પ્રાણનો વિયોગ કરાવવો તે **પ્રાણાતિપાતિકી.**

૬. જીવાજીવ સંબંધી આરંભ કરવો તે **આરંભિકી.**

૭. જીવાજીવ વિષય પરિગ્રહથી થાય તે **પારિગ્રહિકી.**

૮. પરને ઠગવાથી **માયા પ્રત્યયિકી.**

૯. જિનવચનમાં અશ્રદ્ધા કરવાથી **મિથ્યાદર્શન પ્રત્યયિકી.**

૧૦. સંયમાદિનો વિઘાત કરનારા કષાયાદિને ન તજવાથી **અપ્રત્યાખ્યાનિકી.**

૧૧. જીવાજીવાદિ પદાર્થોને કુતુહલ વડે જોવાથી **દષ્ટિકી.**

૧૨. રાગદ્વેષાદિ વડે જીવાજીવ સ્વરુપ પૂછવાથી પુષ્ટિકી અથવા રાગાદિ વડે સ્ત્રીઆદિકને સ્પર્શ કરવાથી **સ્પૃષ્ટિકી.**

૧૩. જીવાજીવને આશ્રયીને કર્મબંધ થાય તે **પ્રાતિત્યકી.**

૧૪. પોતાના ગાય, અશ્વાદિકની કોઈ પ્રશંસા કરે તેથી રાજી થવું તે **સામંતોપનિપાતિકી.**

૧૫. રાજાદિકના આદેશથી મનુષ્યાદિ જીવોનું અથવા પાષાણાદિ અજીવોનું યંત્રો વડે નિસર્જન કરવું તે **નૈસૃષ્ટિકી.**

૧૬. પોતાના હાથે જીવાજીવને તાડના કરવાથી **સ્વાહસ્તિકી.**

૧૭. જીવાજીવને આજ્ઞા કરવાથી **આજ્ઞાપનિકી.**

૧૮. જીવાજીવનું વિદારણ કરવાથી વૈદારણિકી અથવા જીવાજીવના વિક્રિયમાં પરને ઠગવાથી **વૈતારણિકી.**

૧૯. અપ્રમાર્જિત પ્રદેશમાં શરીર ઉપકરણાદિ મૂકવાથી અનાભોગ **પ્રત્યયિકી.**

૨૦. ઈહ, પરલોક વિરુદ્ધ કાર્યના સેવનથી અનવકાંક્ષ **પ્રત્યયિકી.**

૨૧. મન-વચન-કાયા વડે સાવદ્ય કાર્ય કરવાથી **પ્રાયોગિકી.**

૨૨. આઠે પ્રકારના કર્મ સમકાળે બાંધવાથી **સમાદાનિકી.**

૨૩. માયાલોભાનિશ્રિત અથવા રાગોત્પાદક વચન બોલવાથી **પ્રેમિકી.**

૨૪. ક્રોધમાનમિશ્રિત અથવા કોઈની ઉપર દ્વેષ કરવાથી **દ્વેષિકી.**

૨૫. અકષાયી એવા ઉપશાંતમોહાદિકને માત્ર બે સમયની સ્થિતિના કર્મ માત્ર કાયયોગ વડે જે બંધાય તે **ઐર્યાપથિકી.**

શ્રી જૈન આત્માનંદ સભા

પ્રાપ્ય ગ્રંથ-પુસ્તકો

૧. ત્રિશષ્ટિ શલાકા પુરૂષ પર્વ ૨-૩-૪ પુસ્તક
૨. ત્રિશષ્ટિ શલાકા પુરૂષ પર્વ
૩. દ્વાદશાર નયચક્રમ્ ભાગ-૧
૪. દ્વાદશાર નયચક્રમ્ ભાગ-૨
૫. દ્વાદશાર નયચક્રમ્ ભાગ-૩
૬. સ્ત્રીઃનિર્વાણ કેવળી ભુક્તિ પ્રકરણ
૭. જિનદત્ત આખ્યાન
૮. સાધુ-સાધ્વી આવશ્યક ક્રિયા સૂત્ર પ્રત
૯. શ્રીકુમાર વિહાર શતક પ્રતાકારે
૧૦. પ્રાકૃત વ્યાકરણ
૧૧. આત્મકાંતિ પ્રકાશ
૧૨. નવસ્મરણાદિ સ્તોત્ર સંદોહ
૧૩. જાણ્યું અને જોયું
૧૪. શ્રી સુપાર્શ્વનાથ ચરિત્ર ભાગ-૨
૧૫. કથા રત્ન કોષ ભાગ-૧
૧૬. જ્ઞાન પ્રદિપ ભાગ ૧-૨-૩ સાથે
૧૭. શ્રી સુમતિનાથ ચરિત્ર ભાગ-૧
૧૮. શ્રી સુમતિનાથ ચરિત્ર ભાગ-૨
૧૯. શત્રુંજય ગિરીરાજ દર્શન
૨૦. વૈરાગ્ય ઝરણા
૨૧. શ્રી ઉપદેશમાળા ભાષાંતર
૨૨. ધર્મ કૌશલ્ય
૨૩. નમસ્કાર મહામંત્ર
૨૪. મુનિ પુણ્યવિજય વિશેષાંક
૨૫. શ્રી આત્મ વિશુદ્ધિ
૨૬. જૈન દર્શન મીમાંસા
૨૭. શત્રુંજય તીર્થનો ૧૫મો ઉદ્ધાર
૨૮. આત્માનંદ ચોવીસી
૨૯. બ્રહ્મચર્ય ચારિત્ર પૂજાદિત્રયી સંગ્રહ
૩૦. આત્મવલ્લભ પૂજા
૩૧. ગુરૂભક્તિ ગહુંલી સંગ્રહ
૩૨. નવપદજી પૂજા
૩૩. ભક્તિભાવના
૩૪. જંબૂસ્વામી ચરિત્ર
૩૫. ચાર સાધન
૩૬. જૈન શારદા પૂજન વિધિ
૩૭. શ્રી તીર્થંકર ચરિત્ર (સચિત્ર)
૩૮. શ્રી આદિનાથ પ્રભુ ચરિત્ર
૩૯. શ્રી વસુદેવ-હિંડી
૪૦. ચૈત્યવંદન ચોવીશી - પ્રશ્નોત્તર રત્નચિંતામણી

● ● ●

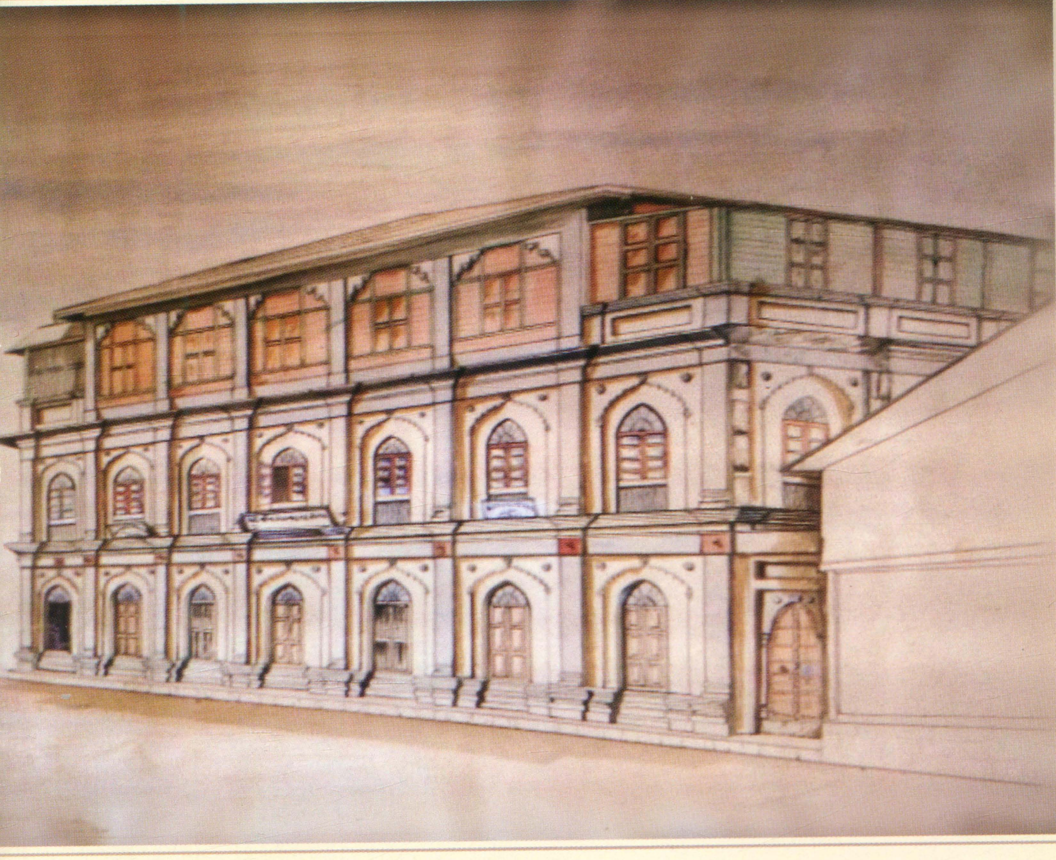

શ્રી જૈન આત્માનંદ સભા - ભાવનગર

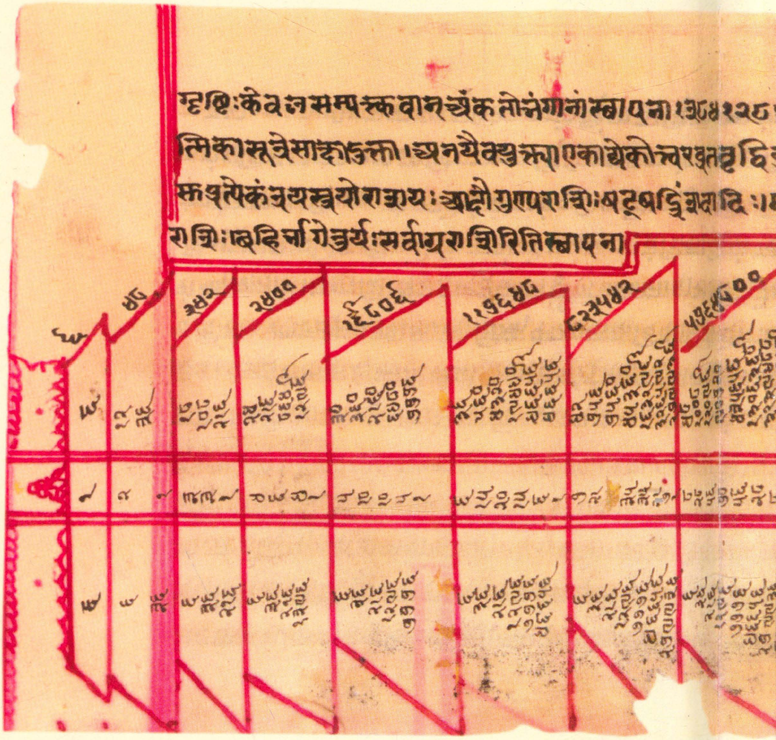

હસ્તલિખિત પ્રતનું એક પાનું
આચાર્યશ્રી કૈલાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર-કોબા

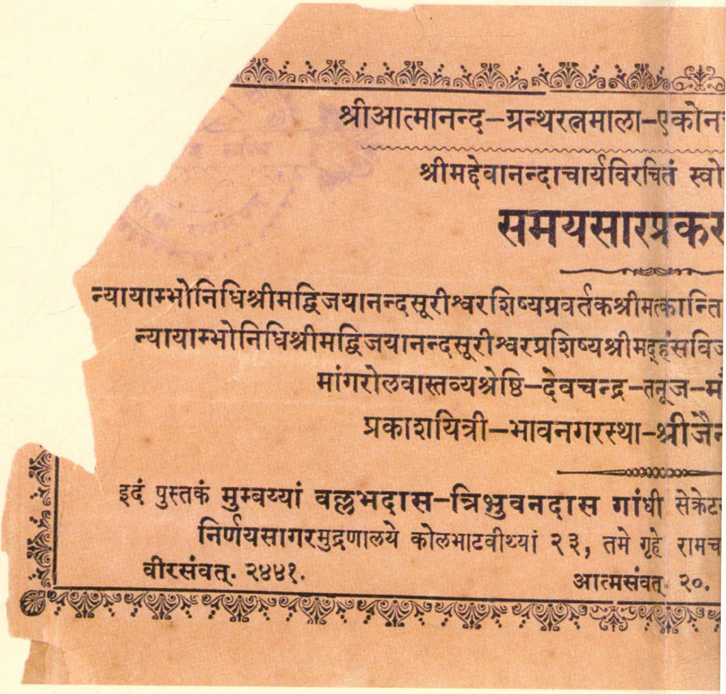

श्रीआत्मानन्द-ग्रन्थरत्नमाला-एकोन

श्रीमद्देवानन्दाचार्यविरचितं स्वो

समयसारप्रकर

न्यायाम्भोनिधिश्रीमद्विजयानन्दसूरीश्वरशिष्यप्रवर्तकश्रीमत्कान्ति
न्यायाम्भोनिधिश्रीमद्विजयानन्दसूरीश्वरप्रशिष्यश्रीमद्हंसविज
मांगरोलवास्तव्यश्रेष्ठि-देवचन्द्र-तनूज-मं
प्रकाशयित्री-भावनगरस्था-श्रीजैन

इदं पुस्तकं मुम्बय्यां वल्लभदास-त्रिभुवनदास गांधी सेक्रेट
निर्णयसागरमुद्रणालये कोलभाटवीथ्यां २३, तमे गृहे रामच
वीरसंवत् २४४१. आत्मसंवत् २०.

૧૦૦ વર્ષ જૂની પ્રતનું પાનું

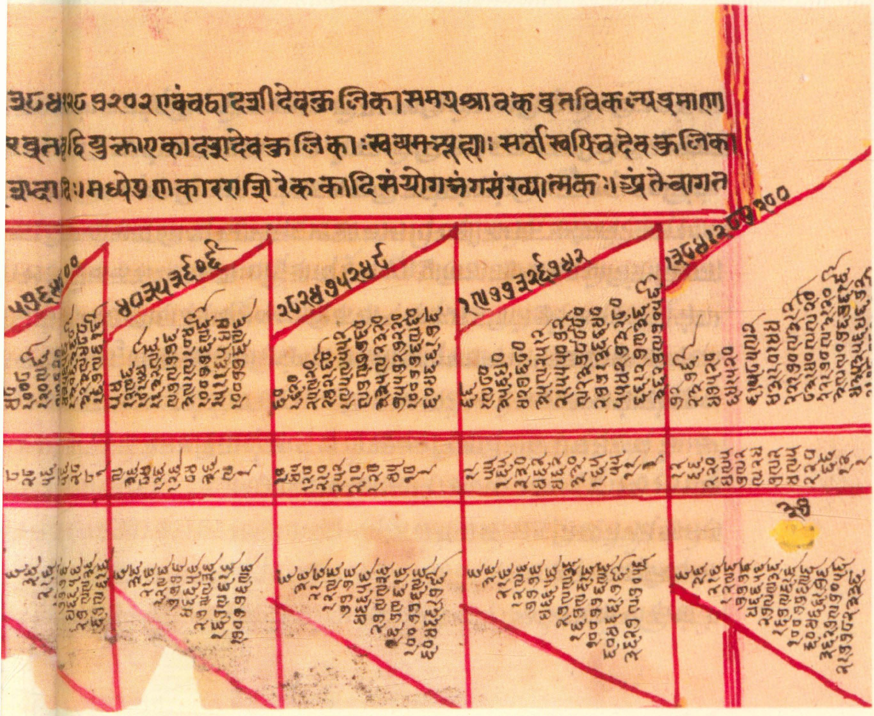
३८४२८ ७२०२ एवंचगादशी देवकुलिका समग्रश्रावक व्रतविकल्पप्रमाण
र व्रतादि युक्तए कादशादेवकुलिका: स्वयमस्त्रद्या: सर्वाख्यपि देवकुलिका
द्यंद्या: मध्ये ए कारता त्रिरेक कादिसंयोगचंगसंख्यात्मक: अंते वागत

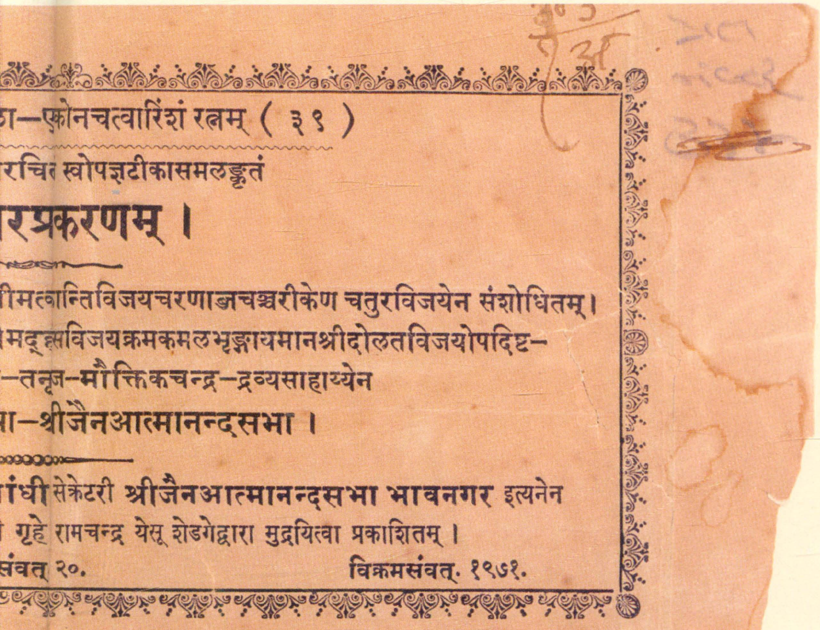
ा—एकोनचत्वारिंशं रत्नम् (३९)

रचित स्वोपज्ञटीकासमलङ्कृतं

रप्रकरणम् ।

ीमत्क्षान्तिविजयचरणाब्जचञ्चरीकेण चतुरविजयेन संशोधितम् ।
मद्दानविजयक्रमकमलभृङ्गायमानश्रीदोलतविजयोपदिष्ट-
—तनूज—मौक्तिकचन्द्र—द्रव्यसाहाय्येन
ा—श्रीजैनआत्मानन्दसभा ।

ांधी सेक्रेटरी श्रीजैनआत्मानन्दसभा भावनगर इत्यनेन
गृहे रामचन्द्र येसू शेडगेद्वारा मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ।
संवत् २०.   विक्रमसंवत्. १९७१.

ચાર પ્રકારના ધર્મધ્યાનમાંથી
એક ધ્યાનનું નામ છે :
સંસ્થાનવિચય ધર્મધ્યાન...
ષડ્દ્રવ્યાત્મક લોકના સ્વરુપનું
ચિંતન કરવું તે શુભધ્યાન છે,
ધર્મધ્યાન છે.
દ્રવ્યાનુયોગનું અધ્યયન અને
ચિંતન
ચિત્તવિશુદ્ધિનું
અકસીર રસાયણ છે.
દ્રવ્યાનુયોગનો નાનો પણ
મજાનો
અનતિપ્રસિદ્ધ ગ્રન્થ
એટલે
શ્વેતામ્બરીય પૂર્વાચાર્ય રચિત

સમયસાર...

શ્રી જૈન આત્માનંદ સભા
સ્થાપના-વિ.સં.૧૯૫૨, દ્વિતીય જેઠ સુદ-૩,
તા. ૧૩-૬-૧૮૯૬

—: પ્રકાશક :—
શ્રી જૈન આત્માનંદ સભા
ખારગેટ, ભાવનગર

KIRIT GRAPHICS
9898490091